

agosto

ᠠᠭᠤᠰᠤᠲᠤ

REFEREED JOURNAL

NG MALIKHAING AKDANG PAMPANITIKAN

Tomo III, 2022

ISSN 2815-1232

agosto

ᠠᠭᠣᠰᠤ

REFEREED JOURNAL

NG MALIKHAING AKDANG PAMPANITIKAN

Tomo III, 2022 ISSN 2815-1232

agos
REFEREED JOURNAL NG MALIKHAING AKDANG PAMPANITIKAN

Tomo III, 2022
Sentro ng Wikang Filipino
Unibersidad ng Pilipinas Diliman

AGOS
Refereed Journal
ng Malikhaing Akdang
Pampanitikan (ISSN 2815-1232)

Tomo 3, 2022
Sentro ng Wikang Filipino
Unibersidad ng Pilipinas Diliman

Libreng maaakses
at madownload
ang elektronikong
bersiyon ng Agos sa
[www.journals.upd.edu.ph /
index.php/Ag](http://www.journals.upd.edu.ph/index.php/Ag)

Inilalathala ng
Sentro ng Wikang Filipino
Unibersidad ng Pilipinas Diliman
isang beses kada taon.

JAYSON D. PETRAS
Punong Editor
Sentro ng Wikang Filipino - UP Diliman

WILL P. ORTIZ
ELYRAH L. SALANGA-TORRALBA
Mga Editor ng Isyu

LARRY BOY B. SABANGAN
Tagapamahalang Editor

THOMAS JOHN TENEDERO
Editor Pangwika

JORDAN T. IGNACIO
Tagadisenyo ng Aklat at Pabalat

Hindi maaaring kopyahin o sipiin, sa anumang porma o anyo, elektronikong man o limbag, nang walang opisyal at pormal na pahintulot mula sa Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman.

Ang isinuniteng mga akda para sa posibleng paglalathala sa AGOS ay dumaraan sa istrikto at dobleng proseso ng pagrerebyu.

Para sa mga tanong at/o dagdag na impormasyon, makipag-ugnayan sa:

Patnugutan at Sirkulasyon

Agos: Refereed Journal ng Malikhaing Akdang Pampanitikan
Sentro ng Wikang Filipino-Unibersidad ng Pilipinas, Diliman
3/Palapag, Linangan ng Maliliit na Industriya (ISSI)
E. Jacinto St., Unibersidad ng Pilipinas,
Diliman, Lungsod Quezon

Email: agos.swf.upd@up.edu.ph
Facebook: Sentro ng Wikang Filipino- UP Diliman
Telepono: 89818500 loc. 4583

TALÂ NG EDITOR

INTRODUKSIYON

Will P. Ortiz at Elyrah L. Salanga-Torralba
Ang Paghahanap ng Tahan ng Bayan XVI

DAGLI

Bikolnon

Ronnie M. Cerico

Muda	3
Mura	6

Waray

Mark Anthony S. Salvador

Kaluluwa	11
Mabaya	13
Baka May Naiwan	15

Hera Alexan Benitez

Kalag	18
Mabaya	20
Tingali May Nahibayaan	22

TULA

Bikolnon

Nethalie Jane E. Rojas

Diane Monic T. Alberto

Grabedad	28
Grabedad	29
Arimpungatan	30
Alimpungatan	31
Kulukurtina	32
Tabing	33

Kitang Duwa, Gaespiho	34
Tayong Dalawa, Sumasalamin	35

Rod Anthony A. Robles

Tambaluslos	37
Tambaluslos	39
Tago-Ngirit	41
Tago-Ngiti	43
Tawong Lipod	45
Tawong Lipod	46

TULA

Cebuano

Delfin H. Mundala Jr.

Sila Camelo ug Miguel	49
Sina Camelo at Miguel	50
Ang Pagsulsol	51
Ang Pang-uudyok	52
Pagdawat sa Hagit	53
Pagtanggap sa Hamon	54
Agulo sa Usa ka Santilmo	55
Panaghoy ng Isang Santilmo	57

Hiligaynon

Eric Abalajon

Nagtalang	61
Ligaw	62
Daan nga Litrato	63
Lumang Litrato	64
Pagsunod sa Mga Trak	65
Pagsunod sa Mga Trak	66
Pasilongan	67
Kanlungan	69
Checkpoint	71
Checkpoint	72

Noel Galon de Leon

Welga Batok sa Demonyo	74
Welga Laban sa Halimaw	75
Ang Gintunaan sang Maragtas	76

Ang Alamat ng Kasaysayan	77
Pagleyenda sang Bata sa iya Kaugalingon	78
Pagsasaalamat ng Bata sa Sarili	79
<i>Glenn Galon</i>	
Sagup	81
Salvage	82
Hulao-Hulao	83
Hulao-Hulao	85
Beks Villanelle	87
Beks Villanelle	88
<i>Roger A. Pautan, Jr.</i>	
Pamangtí	90
Pamangtí	92
Kálong! Kálong!	96
Kálong! Kálong!	98
Lúgsad-Ságka	103
Lúgsad-Ságka	104
<i>Adrian Medina Pregonir</i>	
Mundus Senescit	106
Mundus Senescit	108
Montani Semper Liberi	110
Montani Semper Liberi	112
Miseram Pacem Vel Bello Bene Mutari	114
Miseram Pacem Vel Bello Bene Mutari	115
Pater Noster	116
Pater Noster	117
Deus Ex Machina	118
Deus Ex Machina	119

TULA

Ilokano

<i>Jobert M. Pacnis</i>	
Dila	123
Dila	125
Pana(n)graman	127
Pagtikim	129
Panagkaykaysa	131

Pagkakaisa	133
Kawes	135
Kasuotan	137

Ariel Sotelo Tabág

Rugi	140
Simula	141
Kagimongan	142
Pamayanan	143
Iti Nagan ni Apo Mugna	144
Sa Ngalan ni Apo Mugna	145
Baglan	146
Babaylan	147
Bin-i	148
Binhi	149

Roda Tajon

Balo a Babai	151
Ang Babaeng Nabálo	153
Piglat	155
Marka	156
Bigbigennak	157
Kilalanin Ako	159

TULA

Kinaray-a

Genevieve L. Asenjo

Kon sa Diin Ko Luyag	163
Kung Saan Ko Nais	164
Binalaybay Kadya nga Aga	165
Tula Ngayong Umaga	166
Binalaybay Kadya nga Aga #2	167
Tula Ngayong Umaga #2	169
Binalaybay Kadya nga Aga #3	171
Tula Ngayong Umaga #3	172

MAIKLING KUWENTO

Aklanon

Shur C. Mangilaya

Tag-Ilaya 175

Tag-Ilaya 200

Bikolnon

Ma. Cecilia de la Rosa

Manoy, Manoy 229

Manoy, Manoy 249

Cebuano

Hannah A. Leceña

Bargit-Hurot 271

Bargit-Hurot 284

SANAYSAY

Kinaray-a

Genevieve L. Asenjo

Parehas kang mga Pispis,
Kag ang Ebanghelyo kang Panahon 301

Tulad ng mga Ibon, at ang Ebanghelyo
ng Panahon 313

EKSPERIMENTAL

Marindukanon

Rex Nepomuceno

Tektonik 327

Tektonik 330

Talâ ng Editor

Isang makasaysayang pangyayaring pangwika ang pinasisinayaan sa taóng ito. Sa bisa ng Resolusyon A/74/396, opisyal na idineklara noong 2019 ng Pangkalahatang Asambleya ng mga Nagkakaisang Bansa (United Nations) ang mga taón mulang 2022 hanggang 2032 bilang Pandaigdigang Dekada ng mga Katutubong Wika. Tugon ang proklamasyon sa kritikal na sitwasyon ng mga sinasalitang wika sa daigdig, partikular ang mga katutubong wika, na ayon sa pagtataya ng UN Permanent Forum on Indigenous Issues (UNPFII), 90-95% ng mga ito ay tuluyang mawawala o lubhang manganganib pagsapit ng taóng 2100. Kung gayon, nararapat ang pagbibigay-pansin at agarang pag-aksiyon para sa pagpapanatili at pagpapasigla ng mga katutubong wika sa pamamagitan ng pagkilalang konstitusyonal at legal, ng paglalaan ng pondo para sa mga akademikong institusyong kumakalinga sa mga katutubo, at ng pagkakataong makilahok ng mga katutubo sa iba't ibang usapin at pagbubuo ng patakaran.

Ang pagpapahalaga sa mga katutubong wika ay nakasandig sa ating pagtataguyod sa wikang Filipino. Sa pagsusulong sa wikang pambansa, kasabay ring binibigyang-tuon ang ang mga lokal at rehiyonal na wika na nagpapaunlad dito. Kaya naman, sa bahagi ng Unibersidad ng Pilipinas, na naisasaad sa Patakarang Pangwika nito, naiatang na mandato sa Sentro ng Wikang Filipino ang pagsuporta “sa mga aktibidades ng mga iskolar sa Filipino at ibang wika sa Pilipinas.”

Ang kasalukuyang isyu ng Agos ay pagtugon ng SWF-UPD sa tungkulin nito sa Unibersidad at sa bansa. Sa pamamagitan ng

pagtatampok ng mga akda sa sariling wika, naipahahayag ang lokal na danas, panaginip, at lunggati, na siya namang itinutulay at ikinakawing sa dama at isip ng kapwa Pilipino gamit ang wikang pambansa. Mula rito, higit nating mauunawaan na pundasyon ang mayamang diversidad ng ating matatag na kaisahan.

Kruhay!

Jayson D. Petras, PhD

Introduksiyon

ANG PAGHAHANAP NG TAHAN NG BAYAN

Will P. Ortiz at Elyrah L. Salanga-Torralba

Dalawang libo, dalawampu't dalawa (2022) ang taon ngayon. Katatapos manalanta ng pandemya. Nakakintal pa rin sa ating isipan ang tindi ng dinaanang pighati at dahas na dulot ng virus at kawalan ng sapat na aksiyon ng pamahalaan. Nagluksa ang bayang walang masilungan. At hanggang sa kasalukuyan dama pa rin ang pinsalang dulot nito. Naghahanap pa rin tayo ng susulungan, ng sisilungan, ng nawawalang tahanan. “Tahan” ang salitang-ugat ng tahanan. Hindi ito simpleng pagtigil—ng luha, pighati, o takot, kundi paglukob ng kapayapaan.

Hindi pa tumatahan ang karamihan sa mga akdang naririto magmula sa iba't ibang pook ng Pilipinas. Nakikita sa mga maikling kuwento, sanaysay at mga tula ang pananatili ng salanta bagaman mayroong mababanaag na liwanag sa ilang mga akda. Naglulungati ng pagbabalik ng tahan.

Mga Maikling Kuwento

Narito sa mga akdang prosa ang pagtangis at pagtangi ng mga tauhan ng kani-kanilang hilahil at kawalan habang nagpapatuloy, naghahanap sa kinikilala nilang tahanan.

Sa mga dagling Waray, na may saling “Kalag (Kaluluwa),” “Mabaya,” “Tingali May Nahibayaan (Baka May Naiwan),” na isinulat nina Mark Anthony Salvador at Hera Alexan Benitez, ay pawang

nagpapakita ng pagdurusa ng kaluluwa. Nawawala ang kaluluwang nagpapanatili ng ginhawa ng katawan at isipan, hindi malaman kung saan napunta. Ang pagkawala ng sarili at siya ring nagwawasak sa indibidwal at mga relasyon. Kapansin-pansin ang tono ng pighati o *kabidoan* sa mga dagli na dulot ng pagkakaiba ng mga personalidad at dinamikong relasyon sa loob ng pamilya. Ngunit nakakonteksto ang mga pighating ito na nakabatay rin sa pang-ekonomikong kalagayan na nagpapatindi ng mga tunggalian. Minsan, walang nasusulingan ang kaluluwa, at minsan nama’y nagiging kanlungan na higit pa sa tao ang alagang hayop.

Sa dagling Bikol na “Muda” ni Ronnie M. Cerico, inilarawan ni Cerico ang dati nang imahen ng mga taong tatlong kahig isang tuka at ang gawain ng paghag-ot o pagkuha ng maninipis na hibla ng abaka. Tulad ng karaniwang Filipino, agad silang natutumba ng buhay sa pagkakasakit ng isang tao sa pamilya. Nagsisilbing talinghaga rin ang paralisadong ama ng búhay ng mga tauhang walang magawa sa kahirapang kinasadlakan.

Ang maikling kuwentong Cebuano na “Bargit-Hurot” ni Hannah Lecea ay nagpakita naman ng imahen ng dilim sa kanayunan. Tinalakay sa akda ang paghihiganting ginawa ng isang babaeng kinaliwa ng bana sa pamamagitan ng kulam. Parang imahen ng babae sa idiomang “Hell hath no fury like a woman scorned” mula sa linya ng dula ni William Congreve na *The Mourning Bride* (1697). Kinakatawan ng idiomang ito ang maikling kuwento ni Lecea ukol sa mga babaeng kung maghiganti’y walang pakundangan sa kung sino man ang masadlak sa kamatayan. Hindi nagbigay ng tiyak na katapusan ang kuwento pero sa tinatahak ng tono at banghay, malagim ang kahihinatnan nito.

Kung lagim ang maaaring kauwian ng kuwento ni Lecea dahil sa galit ng isang babae, lagim din ang kahahantungan ng kuwento ni Ma. Cecilia de la Rosa sa Bikolnong maikling kuwentong “Manoy, Manoy” dahil sa pag-iidolo ng isang batang lalaki sa kaniyang Manoy o kuya. Dinadala tayo ng kuwento sa mga karaniwang pagtingin ukol sa pagiging tunay na “lalaki”—dumaan sa ritwal ng pagtutuli, malakas sa inuman, dumaaan sa initiation, tulad ng mga fraternity, at nakapasa sa mga pagsubok o challenge na ibinigay upang matawag na ganap na “lalaki.” Subalit sa estilo ni de La Rosa, mahusay niyang binaliktad ang mga kumbensiyon ng lipunang patriyarkal upang ihayag ang tunay na kalagayan ng batang si Tikoy—nangangailangan ng kalinga at gabay ng ama, ng ina, ng kaniyang Manoy (na di nakasagot sa pangangailang ito bilang kahaliling modelo ng ama) at ng lipunang ginagalawan. Bagaman di natukoy sa akda ang dahilan ng pagpatay ng marahas ng batang karakter, sa huli, makikita pa ang pagbali sa patriyarka, nang di makaya ni Tikoy ang talim ng pagtuli sa kaniya. Kakailanganin ng gabay ng kaniyang Manoy ngunit kuwestiyon pa rin kung kaya itong gawin ng kaniyang kuya.

Tradisyonal ang Aklanong kuwentong “Tag-Ilaya” ni Shur Mangilaya ukol sa isang taga-Maynilang sawimpalad sa pag-ibig ngunit nakatagpo ng pag-ibig sa lalawigan. Bahagi pa rin ito ng tema ng dikotomiya sa pagitan ng lungsod at lalawigan. Babaeng walang katapatan kay Engineer Jules ang dating kasintahang sumama sa isang seaman. Walang pangalan ang babaeng ito. Kapansin-pansin namang Dalisay ang pangalan ng babaeng kapalit ng sawing pag-ibig na ito, siyempre, taga-lalawigan. Si Isay, palayaw ng dalagang ito na ang imahen ay tulad ng Birhen—maganda, mayumi, mapangalaga, ay taliwas na taliwas sa babaeng taga-Maynila. Matingkad ang

paggamit ng imahen ng balsa laban sa barkong sinasakyan ng seaman na karibal ni Jules noon, at walang dudang ang pipiliin ni Jules ay ang balsang kawayang sinasakyan nila ni Isay-simple at tradisyonal ngunit kayang tawirin ang ilog patungo sa pampang. Sa kuwento, makikita ang kultura ng pagkain, baile (pasayaw), at pakikitungo ng mga taong mula sa Aklan. Kapansin-pansin ang pagtatapos ng kuwento sa positibong pagkakatagpo ng tunay na pag-ibig ni Jules. Sa Aklan, nakatagpo ng tahanan ang protagonista.

Sa susunod na akdang sanaysay, mababanaag ang Liwanag sa kabila ng dinaanang bagyo ng persona, literal man o sa metalinghagang pakahulugan.

Sanaysay

Nag-iisa sa kalipunan ng mga akdang ito ang sanaysay sa Kinaray-a na “Parehas kang mga Pispis, Kag ang Ebanghelyo kang Panahon (Tulad ng mga Ibon, at ang Ebanghelyo ng Panahon),” ni Genevieve L. Asenjo. Tahimik na nagmumuni sa simula si Asenjo ukol sa mga ibon, dating karelasyon, pagkasira ng kalikasan hanggang sa karanasan ng karahasan sa bagyong Odette. Ani ng may-akda ukol sa sigwa, “Nanggigigil. Hanggang sa gabi. Parang bulldozer; may ngipin na tumutulak-tiklop.” At pagkatapos danasin ng taong-bayan ang simbuyo ng kalikasan, magbibigay lamang ang pamahalaan ng ayudang noodles at lata ng sardinas. “Maiwan ka guid karia,” sabi ng mga tao ayon sa sanaysay. Wala naman talagang magagawa, na hindi lamang sentimyento ng mga nasalanta ng bagyo kundi ng buong bayan lalo na kung iuugnay sa danas ng nakaraang pandemya. Ngunit sa huli, hindi mananatili sa kalunos-lunos na kalagayan ang pagmumuni kundi ibabalik ang pagmumuni sa imahen ng mga

ibong walang pangalan, mahirap bigyan ng identipikasyon ngunit malayang lumilipad sa nais puntahan.

Mga Tula

Bumabagtas sa halaga ng nakaraan at kasalukuyan ang ilan sa mga tema ng mga tula sa antolohiyang ito. Mayroong pangangailangang bumalik ang mga persona upang mahanap muli ang sarili sa panahon ng ligalig at kawalan ng pag-asa. Binabalot din ang mga tula ng kawalan ng pag-asa, ng mga pag-asang nakakulong, mga indibidwal na nawalan ng kapangyarihan, mga personang di makapagpasya.

Umpisan natin ang pagtingin sa mga tulang ito, sa higit na positibong tono. Sa mga tulang Hiligaynon ni Roger A. Pautan, Jr., taliwas ang mga ito sa kawalan ng lugar ng tao sa mundo kundi nagpapakita ng mga tradisyonal na kabuhayan at pagpapahalaga sa kultura at halagahan ng bayan. Sa “Pamangtí” o pagkuha ng mga lamandagat sa baybayin, “Kálong! Kálong!” o pagsara ng lambat, pawang nagpapakita na ang kasipagan ay magbibigay sa tao ng grasya, sagana ang dagat at lupa at hindi nito ipagkakait ang bunga. Tradisyonal ang mga tula na masusuma ang tema sa sinabi ng makata sa taludtod na nagsasabing magkaugnay ang kultura’t pagpapahalaga. Pinakamatingkad sa mga tula ang “Lúgsad-Ságka” sapagkat naglalaro ang tula sa parikala ng pagkakaiba. Sa lahat ng mga tulang ito, ito ang nagpapakita ng likas-yaman at pagiging mabuti ng kalikasan sa tao, naipakita ito ng musika ng tugmaan ng makata (kung sa pag-akyat ng niyog may hamtik/sa dalampasigan ay may pumipitik). Nagpapaalala ang tulang ito ni Pautan ng tradisyonal na mundo kung saan nanatili ang ginhawa.

Sa mga tulang tuluyan sa wikang Hiligaynon naman ni Adrian Medina Pregonir na may pamagat na “Damnatio Memoriae o Kung Paano Tayo Ipinapahamak ng Gusgos na Gunita,” makikita ang pagtatangka ng tao na kumawala sa mga nagpapabigat sa kaniya, gunita man ito o sa nagaganap sa kaniya sa kasalukuyan. Sa “Mundus Senescit” (tumatanda ang mundo), parikala ang matinkad sa tulang ito na nagpapakita ng kapantasan ng tauhan samantalang tila nasa edad medya ang pamamaraan. Nagpapakita lamang ng pagsusunog ng kilay na di lamang sa aklat ngunit sa pamamaraan ng paglusot at paglipol ng mga kalaban upang makamit ang hinahangad na titulo. Sa “Montani Semper Liberi” (laging malaya ang mamumundok) may pagdadalawang-isip ang persona kung aaakyat ng bundok, kung maniniwala sa kababalaghan o agham. Nagtatalo ang estruktura ng personalidad na hiniram kay Freud, sa huli, di pa rin nakapagpasya ang persona sa tula. Sa “Miseram Pacem Vel Bello Bene Mutari,” (Ang masamang kapayapaan ay mas masahol pa sa digmaan; mula sa *Annales*, III, 44 ni Tacitus, Romanong historyador at politiko), walang kapayapaang nadama sa loob ng sarili ang kausap ng persona na naghiganti at nakidigma ngunit nauwi lamang sa kadiliman ang lahat. Sa “Pater Noster” (Ama Namin), walang bisa ang anumang panalangin. Sa “Deus Ex Machina,” nag-iba ang hugis ng diyos, nasa loob siya ng “makinang walang loob” at kinapos na ng mga milagrong maibibigay sa tao.

“Sagup” o “Salvage” ang unang tula ni Glenn Galon na nasa Hiligaynon. Ipinakita sa tula ang isang misteryosong tauhang dumadalaw sa mga puntod sa gabing madilim. Sinasagup ng tauhang ito ang mga orkidyang inalay sa mga patay. Dadalhin niya ang mga sinagup sa sariling kanlungan. Naglalaro ang tulang ito sa kahulugan

ng “salvage” sa ating bayan na di sumasagup kundi sumisila ng buhay ng walang kapangyarihan. Mapaglaro rin ang ritmo sa tulang “Hulao-Hulao” o solitaryong islang binubuo ng mga patay na korales na matatagpuan sa Negros Occidental. Tulad ng naunang tula, mapaglaro man ang imahen ng araw at dagat, matingkad ang paglalarawan ng lumulubog na araw at nagpapalitaw ng pulong may patay na korales. Naiba sa koleksiyong ito ang “Beks Villanelle” na may nakatutuwang tono ngunit may seryosong mensahe—ang pagiging bakla ay hindi sakit. Hindi ito dapat pag-aralan sa ilalim ng patolohiya upang sagipin sa sakit na nakahahawa ang isang bakla. Matapang ang huling linya—“Hindi n’yo kami mapupuksa.” Ang “n’yo” ay tumutukoy sa panghahamon sa kapangyarihan ng patriarkiya.

Matatapang ang mga bata sa tulang Hiligaynon na “Welga batok sa demonyo/ Welga laban sa halimaw” ni Noel Galon de Leon. Isa itong tulang tuluyang mala-kuwentong ada o fairy tale kung saan ang bata ang bida. Wala silang kasamang mga matatanda, sila ang nagpasyang hamunin ang gusali ng halimaw na nagpapanggap na busilak. Ganito rin ang tinuturo ng tuluyang “Ang Gintunaan sang Maragtas/ Ang Alamat ng Kasaysayan,” bata ang bida sa paghahanap ng libro ng kasaysayan. Siyempre pa, kaugnay pa rin nito ang tulang “Pagleyenda sang Bata sa Iya Kaugalingon/ Pagsasaalamat ng Bata sa Sarili,” sa alamat-tulang ito, nawalan ng kapangyarihan ang mga bata dahil sa pagiging utusan nila upang isakatuparan ang maling patakaran ng naghahari-harian. Dahil sila’y mga tauhan sa alamat, mayroon silang pagpapasyang tila matanda ngunit nananatili ang katangian ng bata dahil sa pagiging *resilient* o may kakayahang bumangon sa kinasadlakang kasamaan o kamatayan. Sa huli, ayon

sa mga maalamat na bata, “wala tayong kamatayan.”

Development Aggression ang tinatalakay ng mga tulang Hiligaynon ni Abalajon. Sa “Ligaw,” simbolo ang kalabaw ng tradisyonal na buhay. Parikala sa tula na ang kalabaw pa ang binibintangang maaaring makasira ng ari-arian. Sa “Lumang Litrato,” tila may nostalgia sa nakaraan na kinubkob naman ng turismo ng kasalukuyan. Sa tulang “Pagsunod sa Mga Trak,” nag-aalala ang persona hindi sa maaaring pagkasagasa sa kaniya ng trak kundi sa kung anumang hinukay at kinuha ng trak mula sa kanilang bayan para sa pag-unlad ng iba. Sa huling tulang “Kanlungan,” ipinakita ang pagbibistay ng mga bahayan upang magbigay-daan sa “kaunlaran” at tahimik na nagmamasid ang persona sa mga batang papunta sa ilog ng mga bakawan. Ngunit ano nga ba ang idinulot ng pag-unlad at teknolohiya, nakabuti kaya o hindi sa mga karaniwang mamamayan?

May impluwensiya ng kuwentong-bayan ang mga tula ni Delfin Mundala. May naratibo sa mga tula na may mga parehong karakter na sina Camelo at Miguel. Sa koleksiyong “Santilmo sa Pantalan” ni Mundala, nagsasanib ang pamahiin at paniniwala at ang banta ng karahasan. Sa “Sina Camelo at Miguel,” mahinahon ang kristal na tubig ngunit sa huli’y “sinaksak ng sagwan ni Camelo ang malinaw na dagat.” Sa “Ang Pag-uudyok,” napilitan si Camelo at pumayag na maghintay sa darating na santelmo. Sa “Pagtanggap sa Hamon,” narinig nila ang tinig na mahiwaga ng santelmo at sa “Panaghoy ng Santilmo,” nawala ang mga bata at lumayo. Sa mga tula, may mga nawawala na di na nakita ngunit di nareresolba ang dahilan ng pagkawala. Nananaig ang takot. Ngunit ayon nga sa persona ng tula, ang katapangan, marahil “ay hindi pa ngayon.”

Kababaihang nakaranas ng karahasan ang tema ng mga tula ni Roda Tajon na orihinal na nasa Ilokano. Sa mga tulang “Ang Babaeng Nabalo,” at “Marka,” makikita ang motif na puno ng mga kasangkapang nililinis ng “mabubuting babae, mabubuting ina”—baso, pinggan, at maging lababo. Hindi lunan ng kapayapaan ang tahanan kundi lunan ng karahasan, dulot man ito ng pambubugbog ng asawa o ng pagturing na lamang sa ina bilang katulong sa bahay (“pangangatulong sa sariling tahanan”). Sa unang tula, nakabangon ang persona sa pagkalugmok ngunit sa ikalawang tula, hindi man nakaranas ng pisikal na karahasan ng asawa, nabaon na sa dahas ng kawalan ng kalinga ng pamilya ang persona. Itinuring niyang nawawala ang kaniyang pagkatao—“pagkatao kong inaagos/Sa nilulumot naming lababo.” Sa huling tulang “Kilalanin Ako,” matapang ang tinig ng persona na nasa unang panauhan. Isang dapo o orkidya ang persona na wari’y dapat lamang hangaan sa kaniyang ganda, di dapat salingin o kitlin dahil may banta sa huli sa sinumang magtatangka—“ang búlo kong nakalalason.”

Pagbabalik sa simula ang mga tulang Ilokano ni “Rugi Ken Dadduma Pay a Daniw” ni Ariel Sotelo Tabág. Mula sa “Rugi” (Simula) hanggang “Bin-i” (Binhi), inilalarawan ng mga taludtod ang búhay bago ang pananakop ng mga dayuhan. Sa “Simula,” kausap ng persona ang manlalakbay tungo sa inmortalidad na nakikiisa tungo sa pagbuo ng tahanan. Sa “Pamayanan,” walang pagbubuklod o paghihiwalay sa pagitan ng kalikasan at tao, sa pagitan ng biyaya ng diyos at ng tao, at idiniriin na wala ring pagitan ang buháy sa namayapa. Ipinakilala ang Manlilikhang si Apo Mugna sa tulang “Sa Ngalan ni Apo Mugna,” magkaroon man ng bambanig o maligno, naroon ang tiwala sa tungkulin ng tao na mangalaga sa kalikasan at

maging sa tungkulin ni Apo na magbigay ng biyaya. Ipinakilala rin ang karunungan, katuwiran at pakikipagkapwa sa tulong “Babaylan.” Sa huling tula, masasagot ang tanong kung bakit ibinabalik ang kahalagahan ng babaylan, ng paniniwala sa lumikha, dahil ayon sa taludtod ng “Binhi,”—“Nagkakasya kami sa sapat Kailangan bang malustay/ Ang panahon sa paglikha ng armas para sa aming espasyo?” Mahalaga ang pagbabalik sa simula upang magkaroon ng halaga ang kultura’t pinagmulan.

Mga daniw o tulang Ilokano ang inakda ni Jobert M. Pacnis, Tila tradisyonal ang tulang “Dila” sa umpisa, na nagpapahalaga sa simpleng lasa ng gulay at di na maghahanap ng iba. Sa huli, babawiin ito ng persona at maghahanap ng “kinaiinggitang lasa” sa “malaking bahay na bato” na siyang nagkakait sa kaniya ng lasang ito. Mula sa “banga ng bayan,” isusulong ng tulang “Pagtikim” ang usapin din ng “development aggression”— ang danas ng mga “niraspang ilog,” mga “nagdidiyasporang” ginto at mga politikong pangako ng dalawampung pisong kada kilo ng bigas na tunay namang napako. Itutuloy ng tulang “Pagkakaisa,” ang diin sa tema ng mga taong nagnakaw sa bigasan ng bayan kaya walang magagawa ang mga ibon, isda, gamugamo naghahanap ng ikabubuhay. Dadalhin ng tulang “Kasuotan” ang mambabasa sa iba’t ibang damit na isinusuot ng iba’t ibang tao na nagtata kang pagtakpan ang mga karahasan at kadiliman ngunit sa huli, ang payo ng tula ay ito: “Kailangan ng pagtanggap sa lumang kasuotan/Kailangan ang pagbabalik sa kahubdan.”

Samantala, may kani-kaniyang sandali ang mga tulang isinulat sa wikang Kinaray-a at Bikol. Papa’no nga ba natin inilalarawan ang sarili sa ating mga sandali? Narito ang iba’t ibang paghuli sa sandali sa pagitan ng bawat salita, pagtigil, at hininga.

Iisa lamang ang makata para sa Kinaray-a sa kalipunang ito. Nagpang-abot ang pangungulila't paglisan ng persona sa tulang "Kon sa Diin ko Luyag" sa koleksiyon ni Genevieve L. Asenjo na "Kon sa Diin Ko Luyag kag mga Binalaybay kang Aga (Kung Saan Ko Nais at mga Tula ng Umaga)." Ang kamatayan ay pinagluluksa sa gunita ng nakaraan at lunan sa iisang saglit. Sapagkat "wara't rulubngan dyang pagtangis (walang hukay itong pagluluksa)," walang pirming pagtanda sa naiwan at sa buhay bago ang pandemya. Naroon lamang ang mga labi ng kasalukuyan: nananahan "sa mga la'yong nga sanga, sa nagadurunot nga mga dahoon" (mga tuyong tangkay, ang mga nalalagas na dahon). Sa kaniyang mga "Binalaybay Kadya nga Aga" (Tula Ngayong Umaga), ang persona'y mayroong mga sariling sandali ng kaniyang pagninilay. Mayroong katahimikan ang tono ng mga tula. Hinihikayat ang mambabasang samahan ang persona sa kaniyang pagmamasid at hanapan ng lugod ang mga simpleng "butang nga rugya pa" (bagay na naririto pa). Mga tula ito ng kairalan. Sa unang basa'y iisipin mga tula ito ng pag-iisa, mga meditasyon lamang tungkol sa kabuluhan ng pandemya. Ngunit mauulinigan rin ang pagpapahalaga sa kapwa, ang pagkamangha sa karaniwan at nariyan tulad ng "tun-og kadya nga aga" (hamog ngayong umaga) at sa "akon kaugalingon" (sariling boses), at matutuhang magpasalamat na buhay ang lahat, ligtas, at payapa. Nagtapos ang koleksiyon sa pagdamay ng persona sa kaniyang mambabasa sa anyo ng pangungumusta. "Kumusta ang imong pagpahimuyong kadyang pandemya?" (Kumusta ang iyong pananatili ngayong pandemya?). Sa huli, naroon ang isang pangako: rugya lang ako para mamati (narito lang ako para makinig). Isang bukas na paanyaya na saluhan ang persona sa hinahon ng kaniyang sandali.

Sa koleksiyon ni Rod Anthony Robles ng mga tulang Bikol, ipinakilala niya sa kaniyang mambabasa ang katutubong paniniwala sa ibang nilalang. Makikita sa kaniyang *Tambaluslos at Iba Pang Mga Tula*, ang tambaluslos, tago-ngirit, at tawong lipod na nakikipamuhay sa mga tao. Ngunit, naroon ang babala sa mga tula na ang tao’y di nag-iisa, na palagiang mayroong nakabantay; nagmamasid sa bawat ikinikilos, nag-aabang lamang ng oportunidad na sila’y maaaring magsamantala. Ginamit ni Robles bilang alusyon sa pang-aabuso sa karapatang pantao ang mga nilalang na ito. Nagpakita ng mga sandaling binabalot ng pag-aalinlangan at pangamba ang mga tao dahil sa mga nilalang. Sa kaniyang tulang “Tambaluslos” halimbawa, inilarawan niya ang tambaluslos bilang isang halimaw na may malaking bibig at lawlaw ang ari. Sa gabi, habang ang tao’y nahihimbing, nananaginip, sasalakay ang tambaluslos at “manghahabon nin natatadang mga hinangos” (magnanakaw ng natitirang mga paghinga). Umaalingangaw sa tula ang desperasyon: ang pagdaing ng mga parahagot (mga magsasaka ng abaka) na naghihingalo na sa gutom at hirap sa kabila ng pagkitil ng tambaluslos at pasanin sa lupa. Makikita sa mga tula ang pagsasalikop ng dalawang naratibo: ang naratibo ng supernatural at ng realidad. Sila ang mga nilalang na hindi nakikita ngunit malay ang tao sa kanilang presensiya. Iniiwasan sapagkat sila’y nagdadala ng panganib at pinsala. Sa kabila ng supernatural na tema, nag-iawan ng palaisipan ang mga tula ni Robles. Sino ang higit na dapat katakutan? Ang mga nilalang sa kanilang likas na katangian o ang mga taong nagpapanggap na mabuti’t may malasakit sa kanilang kapwa? Sa huli, naroon ang pagtatanto ng pagmamalabis na makikita sa kaniyang tulang “Tawong Lipod”:

*Siring sa mga istorya,
an mga tawong lipod nagsusulot palan
nin gubing nin tawo.
(Gaya sa mga kuwento,
ang mga tawong lipod ay nagsusuot pala
ng damit ng tao.)*

Nasa wikang Bikol rin ang koleksiyon nina Nethalie Jane E. Rojas at Diane Monic T Alberto. Nasa sandali ng ligalig ang mga tula nina Rojas at Alberto. Tila naghihintay sa musa ng pagkatha ang persona sa mga tulang “Arimpungatan” (Alimpungatan) at “Kulukurtina” (Tabing). Naipapamalas sa dalawang tulang ito ang bigat ng tungkuling kumatha tungkol sa buhay sa panahong itinuturing na “Semana Santa” ng persona sa “Arimpungatan.” Nabubuhay sa “kalbaryo urualdaw” (kalbaryo araw-araw) ang persona na kung maaari lamang ay pipiliing huwag magising sa mga susunod na buwan at taon. Subalit, nanatiling gising at pipilitin ang sariling manatiling gising, upang maging saksi at tagapagsalaysay sa katiwalian ng mga “minahade-hadean na dae batid mag-ako ning kasal-an” (mga naghahari-harian na hindi marunong umako ng kasalanan). Delikadong magtulog-tulugan sa panahon ngayon ng ligalig. Hinihingi sa persona ang maging mapagmatyag. Hindi karaniwan ang mabuhay sa panahon ngayon. Mayroong kalbaryong kailangang pagdaanan, lampasan. Inaako ng persona ang tungkuling maging mulat habang tangan-tangan niya ang alam niyang mahalaga sa sandali ng kaniyang pagkaligalig: ang kaniyang alaala at katotohanan. Sa kabilang banda, makikita

sa mga tulang “Kulukurtina” at “Kitang Duwa, Gaespiho” (Tayong Dalaw, Sumasalamin) ang paghahanap sa wala at kulang. Gamit ang talinghaga ng pagsipat, hinahanap sa kawalan ang kabuluhan ng hindi karaniwang natatatanaw ng lohika’t pakiramdam sa pagtunton man ito sa lalim at bisa ng tula o sa kaluguran ng pagiging buo at iisa tulad ng pinagdikit-dikit na “magkapirang parte na purusa” (pirapirasong parte ng basag na salamin).

Nag-iisang eksperimental na tula (?) o kuwentong (?) may kasamang guhit na mala-komiks ang “Tektonik.” Sa akdang, tila nawawala ang tao sa lugar. Nawawalan ng lugar ang tao. Pinagmumunian nito ang usapin ng pook o lunan, kasabay ng oras at wika. Pinaglalaruan din nito ang syntax sa mga unang linya pa lamang ng akda: “dahil tayo’y/ tinatrato/ ang wika.” Iniba nito ang karaniwang estruktura ng wika upang maidiin ang “tayo” bilang mahalagang salik o aktor na siyang aktibong gumagamit ng wika at espasyo. Idiniriin ng akda ang halaga maging ng panahong kasalukuyan kaysa sa “sa isang nakakandadong/ yugto,” upang malinaw na makita ang “ngayon.”

Karamihan sa mga maikling kuwento, sanaysay at tulang naririto ay hindi pa tumatahan.

Pawang imahen ng karalitaan, nawawala ang kaluluwa, nawawala ang ginhawa. Naririto ang presensiyang negatibo dahil nawawala ang positibo. Naririto ang pighati dahil nawawala sa kaibuturan ang ligaya. Naisusulat ang mga malikhaing akda ukol sa iba’t ibang pagdurusang dahil naglulunggati tayo ng isang lipunang lukob ng kapayapaan. Nawa’y hindi magsilbing salamin ang panitikan, nawa’y magsilbing mapa ang mga ito upang mahanap natin ang daan tungo sa tahanan ng bayan.

Bikolnon

Dagli

RONNIE M. CERICO

Si Ronnie M. Cerico ay tubong Maygnaway, San Andres, Catanduanes. Kasapi ng Bilog Writers' Circle, samahan ng mga manunulat sa Catanduanes. Naging fellow siya ng 9th Saringsing

Bikol Writers Workshop noong 2019 at Palihang Rogelio Sicat 14 noong 2021. Naitampok na rin ang ilan niyang akda sa *Liwayway Magazine*; *Habi* (Zine 2) ng Titik Poetry; *Katastropiya* (7 Eyes Productions, OPC); *Dulang: Dyornal Ning Pagsurat Catandunganon*; *Ani 41*, the Official Literary Journal of the Cultural Center of the Philippines (CCP); *Agos Journal* ng Sentro ng Wikang Filipino – UP Diliman; *Entrada 7* ng Sentro para sa Malikhaing Pagsulat – PUP; at Institute for Occupational Health and Safety Development (IOHSAD).

MUDA

“Buri ni iting buhay ini!” Pirming napapamuda na sana si Nay Agnes sa lambang makaputan niya ang kabatulan nin naipabakal niyang bandala. Sa sunod-sunod na pagsipa nin kantidad nin mga barakalon por dahil sa pandemya, yasakit siyang pagkasyahon an inipusang kwarta. Na maski magdamlag an saiyang paghag-ot¹, dai talaga ini matapod sa saindang pamilya.

Mahigos na parahag-ot² si Nay Agnes. Pasulnop na an aldaw kun siya umuli. Ngudi, talagang kulang an saiyang inipusan, lalo na kun igwa pang maraot na panahon sa saindang isla. Yasakit siyang makapadugang nin bandala. Sa arog kaining panahon, pirmi siyang napapamuda por dahil sa mamula-mulang bandala. Asin man an halaba nindang listahan sa yabagsakan nin saindang bandala.

Dati, magkatabang sinda kan agom niyang si Pay Ampa sa paghag-ot. Magdamlag an saindang paghag-ot tanganing masuportahan an pag-adal sa kolehiyo nin saindang solong aki sa

¹ paghag-ot – tawag sa hanapbuhay sa pagkuha ng maninipis na hibla ng abaka

² parahag-ot – abaca stripper

banwa. Abot-talinga an saindang ngirit por dahil sa kadinakol na bandala³ an nakasablay sa mga butong na sablayan.

Ugaring, biglang bumingsak an ginhawa ni Pay Ampa por dahil sa magdamlag na paghag-ot. Nabalda. Kaya, solong binug-ong ni Nay Agnes an gabat asin digta nin paghag-ot. Solo niyang hinawanan an saindang abakanhan. Hanggang sa halos mabakante na an saindang mga butong na sablayan.

Nabugkos man si Nay Agnes sa wala-tuong pautangan na garong mga tubo na nagbutwaan sa saindang isla.

Pirming minasagi sa saiyang isip na kun dai nabalda an agom, baad malinas-linas na an kamugtakan nin saindang buhay. Asin man an saindang harong na pinatalibong nin nakaaging bagyo.

Asin ngunyan, bug-ong ni Nay Agnes an mamula-mulang bandala. Halos magtutulong semana bago kaya ini nadugang. Epekto nin pirming uyag na kamada nin panahon. Magabat asin grabeng ingat an saiyang paglakbang. Grabeng ingat na dai siya madarusay, asin dai masabod ang bug-ong na bandala.

Ligtas siyang nakalugdog nin hag-otan. Grabe an saiyang paning-ot asin yahingal. Yasuysoy nin saiyang mga bitis an sarong bagsakan na balitang malinas-linas an presyohan. Kan maipisar asin makua an bayad, diretso siya buminkal nin saindang konsumo. Nagdesisyon naman siyang umuli tulos tanganing makapahingalo.

Kan gapauli, naagihan niya ang harong nin dati nindang yabagsakan nin bandala. Kaya nang makipuntukan nin hiling sa makukusog na bagyo an harong kaini. Igwa naman ining pagsadiring trak na nagdadara nin mga bandala pasiring sa banwa. Bigla niyang

3 bandala – maninipis na hibla o himaymay ng mga abaka na ginagawang sinulid, tela atbp.

nagirumduman an saindang harong na magkapirang beses nang pinatuwad nin mga nag-aging bagyo. Asin an itsura nin saiyang baldadong agom na pirmi niyang pinapakihuron sa mga kataid kun siya asa hag-otan. Asin man an saindang aking nag-aadal sa banwa.

Garo mga sabot nin abakang naputol an saiyang mga isipon kan namangnuhan niya ang magkapirang kolektor sa saindang trangkahan. Bigla an paglanit nin saiyang abaga dara kan magabat niyang pangarga kabag-o. Mapapamusurot si Nay Agnes asin biglang mapapamuda.

MURA

“Buri ni iting buhay ini!” Madalas na napapamura na lang si Nay Agnes sa tuwing napapasakamay niya ang kaniyang napagbentahan ng bandala. Sa sunod-sunod na pagsipa ng presyo ng mga bilihin dahil sa pandemya, hirap siyang pagkasyahin ang kaniyang kita na kahit buong araw ang kaniyang paghag-ot, di talaga sasapat sa kanilang mag-anak.

Masipag na parahag-ot si Nay Agnes. Halos palubog na ang arawkungsiya’yumuwi. Ngunit talagang kulang ang kaniyang kinikita, lalo na kung masama ang panahon sa kanilang isla. Hirap siyang makapagpatuyo ng bandala. Kapag ganitong panahon, madalas ang kaniyang pagmumura dahil sa mamula-mulang bandala. Gayundin ang mahaba nilang listahan sa bagsakan ng kanilang bandala.

Datirati’y magkatuwang sila ng asawang si Pay Ampa sa paghag-ot. Magdamagan ang kanilang paghag-ot para matustusan ang huling taon sa pagkokolehiyo ng kanilang nag-iisang anak sa banwa. Abot-tainga ang kanilang ngiti dahil sa maraming bandalang nakasampay sa mga sampayang kawayan.

Subalit, biglang bumigay ang katawan ni Pay Ampa dahil sa magdamagang paghag-ot. Naparalisa. Kaya’t mag-isang pinasan ni Nay Agnes ang bigat at dagta ng paghag-ot. Mag-isa niyang hinawan

ang kanilang abakahan. Hanggang sa halos nabakante ang kanilang mga sampayang kawayan.

Natali rin si Nay Agnes sa kaliwa't kanang mga pautangang tila mga kabuteng nagsulputan sa kanilang isla.

Madalas na sumagi sa kaniyang isip na kung di lamang naparalisa ang kaniyang asawa, marahil, maayos-ayos na sana ang buhay nila. Maging ang bahay nilang pinagulong nang nagdaang bagyo.

At ngayon, pasan-pasan ni Nay Agnes ang mamula-mulang bandala. Halos magtatatlong linggo kasi bago ito natuyo. Epekto nang madalas na sirang kamada ng panahon. Mabigat at buong ingat ang kaniyang paghakbang. Buong ingat na hindi madulas at matapon ang pangargang bandala.

Ligtas siyang nakababa ng hag-otan.⁴ Tagaktak ang pawis at hingal na hingal. Tinatahak ng kaniyang mga paa ang isang bagsakan na balitang maganda-ganda ang presyohan. Nang maipatimbang at makuha ang bayad, agad siyang bumili ng kanilang konsumo. Nagpasya na ring umuwi agad para makapagpahinga.

Habang pauwi, nadaanan niya ang bahay ng dati nilang binabagsakan ng bandala. Kaya nang makipagtitigan sa malalakas na bagyo ang bahay nito. May sarili na ring *service* na trak na nagdadala ng mga bandala patungong banwa. Bigla niyang naalala ang bahay nilang makailang beses nang pinadapa ng mga bagyo. Maging ang imahen ng paralisadong asawa na madalas niyang ipakisuyo sa mga kapitbahay habang siya'y nasa hag-otan. At ang nag-aaral nilang anak sa banwa.

⁴*hag-otan* – taniman ng mga abaka kung saan ginagawa ang iba't ibang proseso sa pagkuha ng mga hibla ng abaka.

Tila mga hibla ng abakang naputol ang kaniyang alalahanin nang mapansin niya ang ilang kolektor sa kanilang tarangkahan. Kumirot bigla ang kaniyang balikat dala ng mabigat niyang pangarga kanina. Nangiwi si Nay Agnes at biglang napamura.

Waray

Dagli

MARK ANTHONY S. SALVADOR

Nagtapos ng Masterado sa Malikhaing Pagsulat sa Unibersidad ng Pilipinas – Diliman, kasalukuyang kumukuha ng Doktorado sa Pilosopiya sa Panitikan ng Pilipinas sa nasabing pamantasan si **Mark Anthony S. Salvador**. Mababasa ang kaniyang mga akda sa *Kawing*, *Rappler*, *Tomas*, *Dx Machina: Philippine Literature in the Time of COVID-19 1*, *Likhaan*, *Entrada*, *Reflective Practitioner*, *Pylon*, *Bookwatch*, *Liwayway*, at *Luntian Journal*. Nagtamo siya ng unang gantimpala sa kategoriyang sanaysay sa Saranggola Blog Awards 2022. Kasalukuyan siyang assistant professorial lecturer 3 sa Departamento ng Filipino ng Pamantasang De La Salle – Maynila. Kasapi siya ng Alliance of Concerned Teachers – Private Schools. Mahilig siyang magkape, maglakad, manood ng mga anime, at mangarap.

PAGIGING BUO: MGA DAGLI
ni Mark Anthony S. Salvador

KALULUWA

Taong 2010 nang mabasa ni Robi ang *House of Memory* ni Resil Mojares, at pinakatumatak sa kaniya ang mga sinasabi ng aklat hinggil sa kaluluwa. Sa “What Healing Means,” sabi ni Mojares, may paniniwala raw ang mga Pilipino na sa pagtulog ay umaalis ang kaluluwa, at naglalagalag. Kaya banayad lang daw dapat ang paggising sa natutulog, para payapang makabalik ang kaluluwa. Ang taong may mahinang kaluluwa ay magiging mahina laban sa mga sakit. Sa “A Surplus Soul” naman, sinasabing may paniniwala ang mga Bagobo at iba pang pangkat-etnolingguwistiko na dalawa ang kaluluwa ng tao. Ang kaliwang kaluluwa ay umaalis sa katawan, naglalagalag, at ang mga karanasan nito sa paglalagalag ang magiging panaginip ng tao. Ang kanang kaluluwa ang karamay ng katawan. Hindi nito iniwan ang katawan. Ito ang nagiging anino ng tao.

Hindi lang tumatak kay Robi ang mga sinasabi ng aklat hinggil sa kaluluwa, nagbukas pa ito sa kaniya ng ibang mundo. Nahilig siya sa pagbabasa ng mga aklat at panonood ng mga pelikula hinggil sa kaluluwa.

Nakilala niya noong 2012 si Shiela. Nang maging sila noong 2013, ipinabasa niya rito ang aklat ni Mojares. Ngunit ni hindi nito napangalahati ang libro. Taong 2014, napagpasyahan nilang magsama sa apartment na inuupahan niya sa Quezon Avenue.

Call center agent si Shiela, at teller naman ng bangko si Robi. Tuwing aalis si Robi, ginigising niya ang nobya. Banayad na paggising, para payapang makabalik ang kaluluwa nito. Saka siya magpapaalam na papasok na siya sa trabaho, at mag-iiwan ng halik sa pisngi ng nobya.

Tatlong taon na ngayon, pero hindi pa rin malinaw kay Robi kung papaanong tumamlay ang kanilang relasyon, kung papaanong dumalas ang mga pag-alis na hindi na nila ginigising ang natutulog na kapareha para magpaalam, hanggang isang umaga ay ginising na lang siya ni Shiela, at magsabi itong gusto na niyang makipaghiwalay. Nakagayak na ang mga gamit nito.

Kagabi, napanaginipan niya ulit ang dating nobya. Mabigat ang dibdib niya nang bumangon siya. Natanong niya ulit ang sarili—Saan ba siya nangungulila, sa tao o sa relasyon?

Tatlong taon na. Pero parang hindi pa rin nakakauwi ang kaniyang kaluluwa.

MABAYA

Pagkatulak ni Aki sa pinto ng kaniyang kuwarto, naglululukso na si Mabaya, sumasayaw ang buntot. Niyakap niya ang alaga. Muli, para niyang isinusumbong sa aso ang sanhi ng bigat ng kaniyang loob.

Nasa ikalawang taon na sa BS Accountancy sa UST si Aki. Iginagapang niya ang bawat araw sa programang ipinilit lang sa kaniya ng mga magulang niya. Fine Arts ang gusto niyang kunin, pero ayaw naman ng mga magulang niya. Bukod daw sa magastos sa mga materyales—sa brush, pintura, canvas at iba pa—wala rin daw maayos na kapupuntahan.

“Gamitin mo nga ‘yang isip mo,” sabi ng daddy niya habang dinuduro siya sa noo. “May pera ba d’yan?”

Katatapos lang ng unang semestre niya nang mapagpasyahan niyang kausapin ang mga magulang niya matapos ang isang linggo pag-iipon ng lakas ng loob.

“Magsi-shift po sana ako sa Fine Arts,” sabi niya. “Nakakaisang sem pa lang naman po ako. Habang maaga pa. Para di sayang.”

Nanlaki ang mga mata ng daddy at mommy niya.

“Sige, sige,” mataas ang tono ng boses ng daddy niya. “Pero wag ka nang uuwi rito.”

Nakakaisang taon na siya sa BS Accountancy nang regaluhan siya ng pomeranian ng kaniyang tita. Sa pagtataka niya, pumayag ang mga magulang niya nang kausapin ng tita niya na aalagaan niya ang tuta.

Maghapong inisip ni Aki ang ipapangalan niya sa tuta. Babae ito, puting-puting gaya ng mga bulaklak ng sampagita. Hanggang mapagpasyahan niyang pangalanan itong Mabaya, paborito niyang kulay, salitang Ivatan para sa “pula.” Nadaanan lang niya minsan sa Facebook ang salita, at tinandaan niya. *Mabaya*.

Isang taon na ngayon si Mabaya, ang tanging nilalang na nakakakita sa mga guhit ni Aki—guhit ng dapithapon, bukanliwayway, punong kabalyero, santan at laksang iba pa na ang pangunahing kulay ay matingskad na pula.

BAKA MAY NAIWAN

“Kay bilis ng oras. Pagabi na pala,” parinig ng biyenan niyang lalaki.

Isang buwan at kalahati na mula nang umalis si Clara, kasama ang dalawang bata. Bago umalis ang asawa, humigit-kumulang tatlong buwan silang nag-aaway. Sa tantiya ni Mike, walang linggo na hindi sila nagkakasigawan, na hindi sila magkahiwalay ng tinutulugan—sa kama si Clara, siya sa sofa sa sala—na hindi padabog na isinasara ang pinto, at na hindi siya makatulog dahil parang nabibiyak ang kaniyang dibdib.

Nitong nakaraang mga taon, mas naunawaan niya ang malaking papel ng kalagayang panlipunan sa relasyon ng mag-asawa. Regular na empleyado sa pabrika ng papel si Mike. Ngunit dahil kapus na kapos ang kaniyang kinikita, kumukuha siya ng overtime. Kung isang buwang may overtime, isang buwan din siyang mag-overtime. Pero dahil kulang pa rin ang kinikita niya dahil sa baba ng kanilang sahod at sa taas ng presyo ng bilihan, nakakapagbitiw ng masakit na salita si Clara, na nauunawaan naman niyang bunga lang ng pagod nito sa mga trabaho sa bahay, at sa konsumisyon sa pagbabadyet sa kakarampot na pera. At dahil pagod na pagod sa

trabaho, sinasalubong din ni Mike ng init ng ulo ang init ng ulo ng asawa. Apoy sa apoy.

“Tangna, bakit di ikaw ang magtrabaho? Nasa bahay ka lang naman!” Ang linyang iyon ang hangin na nagtulak sa pinto sa pinakamalakas na dabog, at naghatid sa kaniyang mag-iina sa bahay ng kaniyang biyenang.

Mula nang magnobyong pa lang sila, ugali na ni Mike na lingunin ang lugar na kanilang inupuan. “Baka may naiwan,” sasabihin niya. Minsan, makikita niyang nasa upuan sa fastfood ang panyo ni Clara. Minsan, ang dalang laruang kotse ng panganay nila.

Noong nakaraang mga pag-alis ng asawa, sumasama agad ito sa pagsundo niya. Ngayon ang pangatlong pagsundo niya sa asawa. Hindi ito sumama sa unang dalawang sundo.

“Pagabi na,” sabi ni Clara. “Umuwi ka na.”

Nang nasa labas na si Mike, habang karga ang bunso at akay naman ang panganay, nilingon niya ang bahay ng biyenang. Nakatayo ang dalawang matanda, ngunit wala si Clara. Nahiling niyang sana ay naiwan lang niya iyon. Pero hindi niya makita—ang posibilidad na magkaayos pa sila.

HERA ALEXAN BENITEZ

Labinglimang taon nang edukador si Hera Alexan Benitez. Siya ay mountaineer, bibliophile, at may interes sa sining tulad ng musika, biswal, at potograpiya. Itinuturing niya ang kaniyang sarili bilang jack of all trades. Kasalukuyan siyang guro sa University of Santo Tomas–Senior High School. Nagtapos siya ng batsilyer na digri sa pagtuturo ng wika at panitikan sa University of Eastern Philippines at ginawaran ng cum laude at best thesis sa nasabing pamantasan. Kasalukuyan siyang kumukuha ng Doktorado sa Pilosopiya sa Panitikan ng Pilipinas sa Unibersidad ng Pilipinas – Diliman. Ang kaniyang mga interes sa pananaliksik ay cultural studies, prekolonyal na panitikan sa Pilipinas, pagsasaling pampanitikan, kulturang popular, araling pangkasarian, at sosyolingguwistika.

PAGIGIN BUG-OS: MANGA DAGLI
ni Mark Anthony S. Salvador
salin sa Ninorte-Samarnon ni Hera Alexan Benitez

KALAG

Tuig 2010 san mabasa ni Robi an *House of Memory* ni Resil Mojares, an nahitanom sa kaniya huna-huna an ginsusugad hiunong san mga kalag. Sa “What Healing Means,” sugad ni Mojares, may pagtuo na an manga Pilipino na sa pagkaturog nabulag an kalag, ngan naglalalag. Sanglit hinay la an pagpukaw sa nakaturog, para mahimtang an pagbalik san kalag. An tawo na may maluya na kalag, magigin maluya kontra san sakit. Sa “A Surplus Soul” man, may ginsusugad nga may pagtuo an manga Bagobo ngan iba pa na grupo-etnolingwistiko na duwa an kalag san tawo. An wa-la na kalag nabulag sa lawas, naglalalag, ngan an manga gin-aagian sa paglalalag an nagigin inop san tawo. An tuo nga kalag mao an kaupod sa lawas. Diri sini ginbabayaan an lawas. Ini an nagigin dagaw san tawo.

Diri la naitanom sa huna-huna ni Robi an ginsusugad sa libro, nag-abre pa ini sa kaniya san panibag-o na kalibutan. Naruyagan niya an pagbibinasa san manga libro ngan pag-inimod san mga sine mahitungod san manga kalag.

San tuig 2012 nakila niya si Shiela. San magin mag-uyab sira san 2013, ginpabasa niya an libro ni Mojares. Pero waray manla niya katunga an libro. Tuig 2014, naglarang sira na magtig-ob nala sa apartment na ginpiplitehan niya sa Quezon Avenue.

Call Center agent si Shiela, ngan teller san bangko si Robi. Pagnalarga si Robi ginpupukaw niya an kaniya uyab. Mahinay na pagpukaw, para makauli an kalag niya. San-o siya lalarga masarit siya sa kaniya uyab, ngan magbibilin sin harok sa bayhon.

Tu-lo katuig na yana, pero diri pa liwat klaro kan Robi kun nano nawara an gana san kanira relasyon, kun nano na nag-agsob na diri na ginpupukaw an kada tagsa para magsarit paglarga, tubtob sa-yo kaaga ginpukaw nala siya ni Shiela, nga nagsugad karurag na niya maki-bulag. Naka-andam na an kaniya manga butang.

Kagab-i, gin-inop utro niya an sadto na uyab niya. Mabug-at an kaniya dughan sa kaniya pagbuhat. Naipakiana niya utro sa kaniya kalugaringon-Diin ba siya namimingaw sa tawo o sa relasyon?

Tulo katuig na. Pero mala diri pa nakakauli an kaniya kalag.

MABAYA

Pagtulang ni Aki sa purtahan san kaniya kuwarto, nagninilukso si Mabaya, nagsisinayaw an ukig. Ginhangyupan niya an kaniya gin-aataman. Sini na kahimtang, mala niya ginsusumat sa ayam an hinungdan sa bug-at sa kaniya kaburot-on.

Nasa ikaduha na tuig na sa BS Accountancy sa UST si Aki. Iginkakamang la niya an kada adlaw sa kurso na ginpipirit sa kaniya kag-anak. Fine Arts ang karuyag niya kuhaon pero nadiri man an kaniya manga kag-anak. Lain sa magastos an manga garamiton-brush, pintar, canvas ngan san mga iba pa-waray liwat daw maupay nga hingangadtuan.

“Gamita ngani im alintarakan,” sugad sa kaniya daddy mistras gintuturisok siya. “Yaon ba dida kwarta?”

Kahuman pala sa una niya nga semestre ngan maglarang siya nga kaistoryahon an kaniya kag-anak kahuman niya makatirok sin makusog na kaburot-on maka-agi an sayo kasemana nga pagsalod san balde san saruyong sa kaniya hingyap.

“Ma-shift ak kunta sa Fine Arts,” sugad niya. “Nakakasayo pa man la ak nga semestre. Mintras agap pa. Para diri kanugon.”

Nanmutlog an manga mata sa kaniya kag-anak.

“Hala, hala,” makusog nga tono san boses sa kaniya daddy.
“Pero ayaw na ngadi pag-uli.”

Nakakasayo katuig na siya sa BS Accountancy san regaluhan siya sa kaniya dada san pomeranian. Inistoryahan san kaniya dada an kaniya kag-anak na atamanon niya an ido. Naghimangraw siya, na gintugutan siya sa kaniya kag-anak.

Magkulop na gin-inisip niya an kaniya igngangaran san ido. Babayi iton, nga gibusagi pareho san bukad sa sampagita. Tubtob na napagdeisyunan niya na pangaranan ini na Mabaya, an paborito niya nga kolor, Ivatan nga pulong sa “baga.” Naagian la niya makasayo sa facebook an pulong, ngan gintigamnan niya. *Mabaya*.

Sa yana, sa-yo katuig na si Mabaya, an nagsasayuan la na kakakimod san mga drawing ni Aki—drawing sa kakurolpon, sa kaagahon, puno sa kabalyero, santan og sa kadam-an pa nga magkalin-lain na kolor nga an nalutaw an baga.

TINGALI MAY NAHIBAYAAN

“Kalaksi sa oras. Tikagab-i na ngay-an,” nagpabati an kaniya ugangan nga lalaki.

Sa-yo na kabulan sin tunga tikang nilarga si Clara, kaupod an duha nga bata. San-o lumarga an kaniya asawa, sobra tulo kabulan na an kanra pag-sinamok. Sa tantsa ni Mike, waray semana na diri sira naggagasuray, na diri sira bulag sa kanra kinakaturugan—sa katre si Clara, siya sa sofa sa sala—na diri pabulaw an pagsada sa purta, san diri siya makaturog kay mali ginbubuka an kaniya dughan.

Sa manga inagi na tuig mas nahisabtan niya an dako nga papel sa kahimtang sa sosyodad sa relasyon san mag-asawa. Regular na trabahador sa pabrika san papel si Mike. Tungod kay kulang na kulang an kaniya nahihagian, nakuha siya sin overtime. Kun may sa-yo kabulan na overtime, makuha liwat siya sin sa-yo kabulan na overtime. Pero kulang pa an kita niya tungod kay kaditoy sa kaniya sweldo ngan sa kadako sa presyo san mga paraliton, nakakaglata si Clara sin masoul na manga lalataon, na nasasabtan liwat niya tungod sa kapagal sa manga trabahuon sa balay, ngan sa konsumisyon sa pagbabadyet sa kaditoy nga hiagi. Tungod kay gipapagali sa trabaho,

gintatapo lat ni Mike an sina niya san sina sa kaniya asawa. Paso sa kapaso.

“Pisti, kay nano diri ikaw an magtrabaho? Adi ka man la sa balay!” an lata na iton mao an nagtulang sa purta sa makusog napagbulaw, san nagdul-ong sa kaniya mag-iroy sa balay sa kaniya ugangan.

Tikang sa mag-uyab pala sira, batasan na ni Mike na lingion an lugar na kanra ginlingkuran. “Tingali may nahibayaan,” susugaron niya. Makadanay, maiimod niya an panyo ni Clara sa fastfood. Makadanay, an dara nga uyagan na kotse sa kaniya suhag.

Sa manga inagi na paglarga sa kaniya asawa, naupod dayon iton in ginkukuha niya. Yana, an ikatulo na pagkuha sa kaniya asawa. Wara siya upod sa nauna na duwa na pagkuha.

“Tikagab-i na,” sugad ni Clara. “Uli na.”

San nasa guwa na si Mike, mintras karga niya an kaniya puto ngan kapot an kaniya suhag, gilingi niya an balay sa kaniya ugangan. Natug-bos an duwa nga arog, pero waray si Clara. Hingyap niya na kunta nabayaan la niya iton. Pero diri niya nakikit-an—an posibilidad na magka-upay pa sira.

Bikolnon

Jula

NETHALIE JANE E. ROJAS

Nagsimulang magsulat si Nethalie Jane E. Rojas ng mga tula noong siya’y hayskul pa lamang. Napukaw ang interes niya sa pagsusulat sa sariling wika—ang Bikol Catanduanes nang sumali siya sa SurTe, isang organisasyon ng mga manunulat sa isla. Siya’y tubong Catanduanes at kasalukuyang nasa unang antas ng kolehiyo sa kursong Batsilyer ng Agham sa Arkitektura sa Unibersidad ng Bicol.

DIANE MONIC T. ALBERTO

Si Diane Monic T. Alberto ay isang kolehiyala mula sa isla ng Catanduanes. Ipinanganak siya noong Disyembre 18, 2001 sa Virac, Catanduanes. Siya ay kasalukuyang nasa unang taon sa kolehiyo na tinatahak ang kursong Bachelor of Secondary Education Major in English sa Catanduanes State University.

GRABEDAD

Pulang mata sa dulom
gangahas nin takmaon
ta gutom, dae pa tuom,
kita an tatapuson.

GRABEDAD

salin sa Filipino

Pulang mata sa dilim
nagtatangkang manghuli
to'y gutom, di pa simsim,
sa dulo'y tayo'y huli.

ARIMPUNGATAN

Habo ko naman kuta magimata pa
ngunyan na aldaw
hanggang sa masunod na bulan,

hanggang sa masunod na anom na taon

ta bako pa man Semana Santa
para mamati an kalbaryo urualdaw,
sa pagsamba sa minahade-hadean
na dae batid mag-ako ning kasal-an.

Kundi auya ako,
nagimata pa ngunyan,

magigimata pa sa masunod na bulan,

sa masunod na taon

para suraton,
buda gilumdumon

an agi nin kalbaryo.

Gatubod pa akong magiging marhay ang gabos.
Mapangadyi pa kita.

ALIMPUNGATAN

salin sa Filipino

Hindi ko na sana nais pa magising ngayong araw

hanggang sa susunod na buwan,

at sa susunod pang anim na taon

pagkat hindi pa Semana Santa

upang mabuhay sa kalbaryo araw-araw,
sa pagsasamba sa mga naghahari-harian
na hindi marunong umako ng kasalanan.

Ngunit naririto ako,

namulat pa rin,

at mananatiling mulat sa mga susunod na buwan,

sa susunod na taon

para isulat

at alalahanin

ang daan ng kalbaryo.

Naniniwala pa akong magiging maayos ang lahat.

Manalig lang tayo.

KULUKURTINA

Dipisil maghanap nin nawawala sa rawit-dawit.
Dae mo alam kun ano an makukua mo, mababarikan,
magigilumduman utro

sa puon, sa tahaw, hanggang pinakadulo.

Arog baga sa parehong paghiling
sa atubangan, kun sain abot na ang mga pilok

pero dae pa naggad nahihiling.

Mamati sana an lanit pag napuring na nin sadiling pilok;
sa pinakamarahan na agi nin hangin,
sa pagkuskos nin mga mata.

Igwang yatago an rawit-dawit.
Gapahanap sa likod nin mga pilok mo.

TABING

salin sa Filipino

Mahirap maghanap ng nawawala sa tula.
Hindi mo alam kung ano ang iyong makikita,
mababalikan,
maalala muli

sa simula, sa gitna, hanggang pinakadulo.

Tulad ng pagsulyap sa hinaharap, kung saan abot ang
pilik-mata

pero hindi pa rin ito kita.

Mararamdaman na lang ang hapdi pag napuwing ng
sariling pilik-mata;
sa pagkabanayad na haplos ng
hangin, sa pagkusot ng mga mata.

Mayroong tinatago ang tula.
Nagpapahanap sa likod ng mga pilik-mata mo.

KITANG DUWA, GAESPIHO

Kitang duwa, gaespiho man sana
sa manlain-lain na pormahan
sa magkaping parte
na purusa, pagdurukuton pa man
Sa talom nin hiling kita yabulag,
sa lagkot nin hiling kita yabuo.

Tayong Dalawa, Sumasalamin

salin sa Filipino

Tayong dalawa, sumasalamin lamang
sa iba't ibang porma
sa pira-pirasong parte
ng basag na salamin, pagdikit-dikitin pa man
Sa talim ng tingin tayo naghiiwalay,
sa lagkit ng tingin tayo nabubuo.

ROD ANTHONY A. ROBLES

Siya ay tubong Tigaon sa lalawigan ng Camarines Sur at kasalukuyang nakatira sa Lungsod ng Quezon. Sa kasalukuyan ay nagtatrabaho siya bilang isang HR Manager. Siya ay nagtapos ng kursong BA Development Studies at MA of Industrial Relations sa Unibersidad ng Pilipinas. Napabilang siya sa Palihang Rogelio Sicat 12 (tula) at LIRA, taong 2019. Siya ay sumusulat ng mga tula at mga tulang pambata.

TAMBALUSLOS¹

Natatakluban pirmi an banwaan
nin panganoron na pinangidam
sa kinaban nin kamunduan;
kun saen an dalan ay patukad
sa naghuhukragong na bolkan.
Aram niya ang parong nin gabos,
kumos asin nagkalay-kalay na gadan
na bulan an saiyang pirming dara-dara.
Ang saiyang esperma ay kadikloman.

Ngonyan na halaba ang silensio nin banggi
arog kan hinghing kan pola
maglalaog siya sa likod kan natad
asin luway-luway na maduman
sa pinto kan saindang harong
asin manghahabon nin natatadang mga hinangos.
Pigwarak na ngani kan mga kino
ang dagang saindang iniistaran
duman sa daghan kan burat na bolkan
kukutkuton pa niya an ultimong
balisungsong kan mga gutom na parahagot.

¹ Sa Kabikulan, ang **tambaluslos** o tambaloslos ay isang halimaw na may malaking bibig at lawlaw na ari. Upang makatakas dito, may ibang bersiyon na nagsasabi na kailangan maghubad ng damit ang babae upang ang sa gayon ay tumigas ang ari ng halimaw at matakpan ang kaniyang paningin. Nang sa gayon paraan ay makakatakas ang babae papalayo sa halimaw.

“Dangonga baya an samong pangadyi!”
an oru’aldaw na ngaringi kan
mga aki sa saindang ina.
Alagad mahibi na lamang an gabos
sa hampang kan dagat na Pasipiko,
sa matabang na laad kan mga bituon,
hanggang magsirip an saldang—
tibaad sa arog kaini magrayo
sa huring pagkakataon an tambaluslos.

Alagad padagos
sindang maghuhuba nin bado
buro-banggi asin suluton pabaliktad
naglalaom na baka sa sarong aldaw,
semana, kinsina, bulan, o maaabot na mga taon
mahihiling na ninda an malaad na dalan
paduman sa mayong kasagkuran na kamurawayan.
Asin dangan mauutob an saindang pamibi
na haloy na panahong nagkukulambitay.

TAMBALUSLOS

salin sa Filipino

*Nalililiman parati ang bayan
ng kaulapan na pinaglihi
sa mundo ng lumbay;
kung saan ang landas ay paakyat
sa humihilik na bulkan.
Batid niya ang amoy ng bawat isa,
Gusot at nakabitin na walang buhay
na buwan ang kaniyang tangan-tangan.
Ang kaniyang kandila ay kadiliman.*

*Ngayong mahaba ang kapayapaan ng gabi
tulad ng bulong ng isang pipi
ay papasok siya sa likod ng bakuran
at hinay-hinay na tutungo
sa pinto ng kanilang bahay
at magnanakaw ng natitirang mga paghinga.
Pinewerwisyo na nga ng mga daga
ang lupang kanilang tiniririkan
doon sa dibdib ng lasing na bulkan
kaniya pang kukutkutin
ang balisungsong ng mga gutom na parahagot².*

*“Pakinggan niyo nawa ang aming panalangin!”
ang araw araw na panaghoy*

²Ang parahagot ay mga magsasaka ng abaka.

*ng mga anak sa kanilang ina.
At magtatangis na lamang ang lahat
sa harap ng dagat ng Pasipiko,
sa matabang na liwanag ng mga tala,
hanggang sa wakas ay sumilip ang araw—
Baka sa ganitong paraan ay lumayo
sa huling pagkakataon ang tambaluslos.*

*Ngunit patuloy
silang maghuhubad ng damit
bawat pagsapit ng gabi at susuutin ito pabaliktad
Umaasa na baka sa isang araw,
linggo, bawat kinsenas, buwan, o sa darating na mgataon
makikita na nila ang maliwanag na landas
papunta sa walang hanggang kaluwalhatian.
At sa wakas ay matutupad ang kanilang dalangin
na matagal ng panahong umugoy-ugoy at nakasabit.*

TAGO-NGIRIT³

Mantang yaon
pirmi an bulan na
nagkukulambitay
sa itaas kan bukid,
kaming mga tawong sadit
padagos na pinapautob
sa sadiri na dae matakot
maguli nin solo
burobanggi.
Haluyon na panahon
na kaming nagtatago,
pigtatago
asin haluyon na panahon
na kaming naglalakaw
sa tursido habang
nageespadahan
sa bulos kan duros kan bagyo.
Kadaklan na beses
mas halawig an banggi.
Ang aro-atyan
tuninong paduman
sa kasagkoran.

3 Tago-Ngirit – Sinasabing ang tago-ngirit ay kadalasang nagtatago sa mga puno at dahon at may malaking ngiti. Kadalasan kinakatakutan ito ng mga bata dahil nagpapakita raw ito lalo na kapag sila’y naglalaro ng tagu-taguan.

At sa samong
pag-uli sa harong
kaming mga tawong sadit
dae nanggad
matatakot sa diklom
ta arog kami man ninda
sindang mga nagtatarago
asin sindang mga nagngingirit.

TAGO-NGITI

salin sa Filipino

*Habang nasisilayan
pa ang buwan
na nakabitin
sa taas ng kabundukan,
kaming mga ordinaryong tao
ay patuloy na pinapaalalahanan
ang sarili na huwag mangambang
umuwing mag-isa
tuwing gabi.
Matagal na panahon
na kaming nagtatago,
tinatago
at matagal na panahong naglalakad
sa sinulid habang
nageespadahan
sa agos ng hanging bagyo.
Maraming beses
na mas mahaba ang bawat gabi.
Ang mga sandali
ay walang-imik patungo sa magpakailanman.
At sa aming paguwi
sa tahanan
kaming mga ordinaryong tao
ay hinding-hindi
matatakot sa dilim*

*dahil sila'y amin ding kawangis
silang mga nagtatago
at silang mga ngumingiti.*

TAWONG LIPOD⁴

Sa kapinonan. An dolot ming atang uni na baya.
Nakabugtak sa atubangan, duman sa pinto kan tabernakulo
Papatoson mi an templo nin pinong bulawan
o nin pinakapiling plata. Ika an samuyang kagurangan
digdi sa kinaban. Giromdomon mo kami. Hagad mi an
saimong bendision na garong pag-awit
himno na pag-omaw sa Dios.

Sa huri asin kataposan. An gabos na atang
ay tutong na at naburat na an padi sa atang na arak.
Nalingaw sa saiyang kontrata sa mga tawo asin kagurangan
Uni yaon kami na padagos man giraray sa pagdolot
nin atang *sa iya*. Uni yaon kami silensiong naglalaom
dawa nabuta at nabungog na an mga puwersang
dae nagpapahiling. Mayo nin sirbi an mga pagtabi-apo
o an pangadyi kan mga albularyo. Siring sa mga istorya,
an mga tawong lipod nagsusulot palan
nin gubing nin tawo.

⁴*Sa Kabikulan, sa pangkalahatan, ang **tawong lipod** ay mga di nakikitang espiritu or uri na kadalasan ay nagdudulot ng pinsala kapag ito ay iyong nagambala. Halimbawa nito ay ang mga engkanto sa Katagalugan.*

TAWONG LIPOD

salin sa Filipino

*Sa simula. Ang handog naming alay ay narito.
Nakalagay sa harapan, doon sa pinto ng tabernakulo.
Babalutin namin ang templo ng purong ginto
o mga piling pilak. Ikaw ang aming panginooon
dito sa lupa. Alalahanin mo kami. Mithi namin
ang inyong bendisyon na parang pag-awit
ng imno ng papuri sa Diyos.*

*Sa huli at katapusan. Ang lahat ng alay
ay masusunog at ang pari'y nalasing sa inalay na alak.
Nakalimutan ang kaniyang kasunduan sa mga tao at sa
maykapal.
Heto kami na patuloy pa rin sa paghahandog
ng alay sa kaniya. Heto kaming tahimik na patuloy na
umaasa
kahit nabulag at nabingi na ang mga puwersang
hindi nagpapakita. Nawalan na ng silbi ang pagtabi-apo
o ang panalangin ng albularyo. Gaya sa mga kuwento,
an mga tawong lipod ay nagsusuot pala
ng damit ng tao.*

Cebuano

Jula

DELFIN H. MUNDALA JR.

Kasalukuyang nagtuturo ng Filipino at Panitikan sa Mindanao State University - Iligan Institute of Technology. Nakatira sa Lungsod ng Iligan at dito humuhugot ng mga paksang isinusulat. Miyembro ng Bathalad Mindanao (Bathalangong Halad sa Dagang) 2016 at LUDABI (Lubas sa Dagang Bisaya) 2017. Naging Fellow sa 24th Iligan National Writers Workshop 2017 sa kasagsagan ng ng Martial Law sa Mindanao at giyera sa Marawi. Sumusulat din ng tula (Cebuano/Filipino), maikling kuwento (Cebuano/Filipino), dagli (Cebuano/Filipino), at dula tungkol sa nangyayari sa Mindanao partikular sa Iligan. Nakapag-aral ng doktorado sa Malikhaing Pagsulat sa Unibersidad ng Pilipinas noong 2016 - 2019.

*Salin sa Cebuano:
Santilmo sa Pantalan*

SILA CAMELO UG MIGUEL

Nia na pud silang Camelo'g Miguel
sakay sa sakayang
hinulman kang nong Berteng
sa unahan si Miguel naglingkod
ug si Camelo sa likod
sa bugsay gipikas
lapad ug kristal nga dagat
mipa-uraray sa nagpahulayng balod

Bulawanong bidlisiw sa adlaw
sa pantalan nakita
ug miingon si Miguel
“Kabalo ba ka nga naay Santilmo sa pantalan?”
“Oo, pero di ko motuo,” tubag ni Camelo
padayon sa pagbugsay
gipuntang ang panan-aw sa pantalan
miginhawag lalom si Miguel dayong ingon
“Basta sa buhi pa,
si Tatay matud niya adunay santilmo sa pantalan.”
“Mao ba?” tando sa higala
ug sa bugsay gidunggab
ang tin-aw nga dagat.

*Orihinal:
Santilmo sa Pantalan*

SINA CAMELO AT MIGUEL

Ayan na naman sina Camelo at Miguel
sakay sa kanilang bangkang
hiniram kay Nong Berteng
nakaupo sa unahan si Miguel
at sa likod naman si Camelo
hinati ng sagwan ni Camelo
ang malapad at kristal na dagat
sa ibabaw ng namamahingang alon
tanaw nila ang malagintong silahis ng araw
sa may di kalayuan ang pantalan
sumambit si Miguel
“Alam mo bang may Santilmo sa pantalan?”
nagsalubong ang kilay ni Camelo.
“Oo, pero hindi ako naniniwala.”
patuloy ito sa pagsagwan
tumingin sa pantalan si Miguel
bumuntonghininga at nagsabing
“Basta, sabi ng tatay ko bago siya nawala,
may santilmo sa pantalan.”
tumango naman ang kaibigan at tumugon ng
“Gano’n ba?”
sinaksak ng sagwan ni Camelo ang malinaw na dagat.

ANG PAGESULSOL

Natabunan na ang kapunawpunawan
Gitukob ang bidlisiw sa haring
adlaw sa silweta sa mga sakayan
ang kahayag ug kangitngit
nagbinirahay
“Makahinumdom gyod ko ni tatay kung makita ko ang
pantalan” pulong ni Miguel
Sa ilang mata gianinaw ang pantalan
nangutana si Camelo
“Nakit-an gyod sa imong tatay ang santilmo?”
“Oo, gabi-i daw kadto,
patay ang mga tawo
naglutaw sa ibabaw ng tubig
ang santilmo”
gisulsolan ni Miguel ang higala
“hulaton ba nato karong gabi-i
Ang paggawas sa santilmo,
Atong duolon ug dayong hibaw-on?”
“Si...sige, unya...” duha-duhang tubag sa higala.

ANG PANG-UUDYOK

Natatabunan ng mga silweta
mula sa mga bangka sa abot-tanaw
ang mga silahis ng araw
habang naghihilahan ang liwanag at dilim.
sabi ni Miguel,
“Naalala ko talaga si tatay kapag nakikita ko ang pantalan.”
Nakatingin ang dalawa sa pantalan
At nagtanong si Camelo,
“Nakita ba talaga ng tatay mo ang santilmo?”
“Oo, gabi raw noon,
patay ang mga tao
nakita niya ang santilmo
lumulutang sa ibabaw ng tubig.”
Tumango naman si Camelo
inudyok ni Miguel ang kaibigan
“O, ano, hintayin natin ngayong gabi
na lumabas ang santilmo,
at pagkatapos ay lapitan natin?”
nagdadalawang-isip na sagot si Camelo
“Si...sige, mamaya.”

PAGDAWAT SA HAGIT

Kagabhion nagkalalom
daghanan ang nalumos sa mga damgo
managhigalang puno sa kaisog
“O, unsa man andam naka? Pangutanang Miguel sa gahilom
nga higala

Sa hinay si Camelo nagbugsay
sakayan sa pantalan gipaduol
si Miguel naglingkod sa dulong
sa pantalan,
hilom ang dagat
nganga sa mga sisi madunggan
mga tunob sa nagdinaganay nga alimango
nanggimaw ang mga ulo
sa mga haligi
nga gipatungan sa retanggulong semento
“Miguel...!”
Nitikig wa kalihok
Nahatutok si Camelo
Lahing tingog ang nabati
Paspas nga nagbugsay isog nga managhigalaay
halos sakayan baswaton
padulong sa baybayon
inubanan sa siyagit
“Santilmo! Santilmo!”

PAGTANGGAP SA HAMON

Malalim na ang gabi
nalunod na sa panaginip ang karamihan
malakas ang loob ng magkaibigan
tanong ni Miguel sa walang-imik na kaibigan
“O, ano handa ka na ba?
Dahan-dahang sinagwan ni Camelo
Ang bangka palapit sa pantalan
nasa unahang bahagi ng Bangka
pa rin si Miguel
nang malapit na sa pantalan,
tahimik ang dagat
maririnig mo ang mga kabebing bumubuka
mga yabag ng alimangong tumatakbo
nakausli ang mga ulo ng mga haligi
na pinatungan ng rektanggulong semento
“Miguel...”
hindi nakagalaw si Miguel
nanlaki ang mata ni Camelo
ang boses na iyon ay hindi galing kay Camelo
mabilis na sinagwan nina Camelo at Miguel
ang Bangka papunta sa baybayin
habang sumisigaw
“Santilmo! Santilmo!”

AGULO SA USA KA SANTILMO

Siguro

Dili pa andam

ang mga bata

sa ilang nakita

ang kadasigon sa kabatan-onan

hinuon, taman ra sa pulong

pero kun naa sa atubangan magsiga ra ang mata.

Lisod maka-istorya

kun naay tabon ang baba

gipreso sa pisi

ang kusog sa paglaum

nahimong agulo ang siyagit

dili maalsa ang kumo

sa pag-abot sa kagabhion

init sa mga bitoon

mitidlom sa dagat ilalom.

walay pulong

walay kusog

walay siyagit

nagkalayo nga kasuko ra intawon

ang gitigom sa kasingkasing

dili mapukan ang kalayo

bisan sa kalibutan sa dagat

padayon kami nga magtago

sa takuban sa kinaiyahan

kami ang matinud-anong tawo
nakasabot nga panghitabong tinuod
sa tiaw-tiaw sa kalibutan
ang kainit sa pakigbatok ni Miguel ug Camelo
apan
may lugar ang kaisog
dili pa siguro karon.

PANAGHOY NG ISANG SANTILMO

Siguro'y
hindi pa handa
ang mga bata
sa kanilang nakita
ang kapusukan ng kabataan
bagkus, hanggang salita na lang
kapag nasa harapan na'y matutulala.
Mahirap magsalita
kapag may takip ang bunganga
kinukulong ng tali
ang lakas ng pag-asa
nagiging ungol ang sigaw
hindi maitaas ang kamao
nang gabing lumusong
ang maiinit na mga tala
sa pinakapusod ng dagat.
walang salita
walang lakas
walang sigaw
tanging nag-aapoy na galit
ang namumuo sa puso
hindi mapupuksa ang apoy
kahit sa mundo ng dagat
patuloy kaming magtatago
sa kalikasan ng pagbabalatkayo

kami ang totoong tao
na umuunawa sa totoong pangyayari
sa mapagbirong mundo
matapang sina Miguel at Camelo
ngunit may lugar ang katapangan
siguro ay hindi pa ngayon.

Hiligaynon
Jula

ERIC ABALAJON

Si Eric Abalajon ay lecturer sa Division of Humanities, UP Visayas, Iloilo. Ang ilan sa kaniyang mga tula at maikling kuwento ay lumabas sa *Loch Raven Review*, *Ani*, *Katitikan*, *Cha: An Asian Literary Journal*, *The Tiger Moth Review*, *Marias at Sampaguitas*, at *Dx Machina*. Siya ay may dalawang zine gamit ang sagisagpanulat na Jacob Laneria, *Mga Migranteng Sandali (2020)* at *The Landscape Does Not Sit Willingly (2022)*. Nakatira siya malapit sa siyudad ng Iloilo.

NAGTALANG

Ginklaro gid dayon sang balita
nga wala man may ginsakit
ukon may ginguba nga butang
ang karabaw
sang nagtalang ini
sa tunga sang Diversion

isa ka hapon.

Ang wala nakita,
ukon nadula sa panumduman sang
mga tawo sa trapik;

may mga lugar pa sa Mandurriao
kung diin dáhong ang hilamon nga taas pa sa tawo.

Diri ang gahod
sang dalan

ang wala sa lugar.

LIGAW

Nilanaw agad ng balita
na wala namang nasaktan
o sinirang ari-arian
ang kabalaw
noong napadpad ito
sa kahabaang ng Diversion

isang hapon.

Ang hindi nakita,
o nawala sa isip ng
mga tao sa trapiko;

ay may mga sulok pa ang Mandurriao
kung saan mayabong ang lampas taong talahiban.

Dito ang ingay
ng kalsada

ang wala sa lugar.

DAAN NGA LITRATO

May nag-upload sang litrato
tatlo na ka dekada ang kadaan;
ginaseparar sang tubig
ang mga atop sa mga pátag
ginaklaro kung diin
tuod-tuod ga-umpisa
ang banwa sang Iloilo.

Daw lambat ang mga punungan
sa kilid sa subá,
malingling pa halin sa dalan
antis ini ginpalapad
kag ginhimo nga paskil sang turismo.

Ang pagtulok halin sa langit
amo ang litmus nga sanghid
sa balatyagon sang mga tawo sa espasyo.

LUMANG LITRATO

May nag-upload ng litrato
tatlong dekada na ang tanda;
tubig ang naghiiwalay
sa mga bubong at mga patag,
nililinaw kung saan
ang totoong simula
ng siyudad ng Iloilo.

Parang lambat ang mga punungan
sa gilid ng ilog,
masisilip mula sa kalsada
bago ito pinalobo
at ginawang paskil ng turismo.

Ang tanawin mula sa langit
bilang litmus na pagsubok
sa damdamin ng mga tao sa espasyo.

PAGSUNOD SA MGA TRAK

Layô pa lang kilanlan mo na
Pahinayon imo dalagan,

ang kataason sang goma pareho lang
sa mga mata ko. Indi ko kitaon.

Sa palibot, gabalikid ang mga tawo
nga daw prosesyon ang galabay,

samtang ginatabunan mga guya
sa yab-ok nga gakabilin.

Tatlo ukon apat sila pirme nagasundanay,
gasamo ang ila mga anino kag

ginapalawig ang paglinog sang dalan.
Kung gasunod ko sa ila,

ginakulbaan ko magpanumdum,
indi nga basi maaksidente ko—

hinay malang ila dalagan,
kundi ang hukay nga ila ginhalinan

kag kung ano ang ginapatindog sa ila pakadtuan.

PAGSUNOD SA MGA TRAK

Malayo pa lang kailangan mo
na bagalan ang takbo,

ang taas ng mga gulong ay sa parehong
antas lang ng mga mata ko. Hindi ako nakita.

Sa paligid, lumilingon ang mga tao
parang isang prosesyon ang dumadaan,

sabay takip sa mga mukha
dahil sa alikabok na naiiwan.

Madalas tatlo o apat sila magkakasunod,
nagsasanib ang mga anino at

pinapalawig ang pagyanig ng kalsada.
Kapag sumusunod ako sa kanila,

kinakabahan akong isipin,
hindi ang posibleng sakuna—

mabagal naman sila,
kundi ang hukay na kanilang pinanggalingan

at ang tinatayo kung saan man sila papunta.

PASILONGAN

Ang bág-o nga service road
daw lagawan

para sa mga gusto makalikaw
sa kagarot sang downtown halin sa

Lapaz. Linong sa
tupad sang subá,

isa ka gintago nga pasilongan.
Nagatubang sa tubig ang mataas

nga kudal nga metal,
kung indi gid mapahalín,

gitulod nalang paatras
ang mga panimalay.

Matemptar ka sa kalapadon sang aspalto,
nga magpadalagan dasig.

Pero gahalong ko
kung malabayan ko

ang gin-utod nga alagyan
sang mga pumuluyo,

kung diin nagabutwa ang
mga bata kag magtabok

pakadto sa handong sang mga bakawan.

KANLUNGAN

Ang bagong service road
ay parang pasyalan

para sa mga nais makaiwas sa
sikip ng downtown mula sa

Lapaz. Tahimik sa
tabi ng ilog,

isang tinagong kanlungan.
Nakaharap sa tubig ang mataas

na bakod gawa sa bakal,
kung hindi man lubos mapaalis,

matulak man lang
ang mga barong-barong.

Nakakatukso ang lawak ng aspalto,
para magpatulin ng maneho.

Pero nag-iingat ako
tuwing nadaraan

ang hiniwang lagusan
ng mga residente,

kung saan lumalabas
ang mga bata at tumatawid

papunta sa silong ng mga bakawan.

Checkpoint

Pagkatapos sang una ka pulo ka
minuto, mang-alay na tiil mo nga

gatapak sa preno. Ang mga sugâ sa
likod sa mga salakyan nga gapila

daw mga nagpulaw nga mata, wala nag-abi
nga sa punta sang siyudad sila abtan

sang init sang adlaw, para ipakita ang papel
nga may ngalan, ubra, kag rason sa paggwa.

Ang kamingaw sa pila pirme gakabuslan sang
kulba dala sang ngawngaw sang mga ambulansya

nga pagusto lampas sa inyo. Ang pandemya
para sa mga panimalay diri amo ang eksena

sa ila dalan, kung diin ang oras
naga-untat ukon gani sobra kadasig.

Checkpoint

Pagkalipas ng unang sampung
minuto, mangangawit na ang paa

mo sa preno. Ang mga ilaw sa
likod ng mga sasakyang nakahilera

ay parang mga puyat na mata, di akalain
na sa hangganan ng siyudad aabutan ng

init ng umaga, para ipakita ang papel na
may pangalan, trabaho, at dahilan sa pagkilos.

Ang bagot sa pila ay madalas pinapalitan ng
kaba dala ng alingangaw ng mga ambulansiyang

malaya kayong nilalampasan. Ang pandemya
para sa mga kabahayan dito ay eksena sa

ang kanilang kalsada, kung saan ang oras
ay tumitigil o di kaya'y sobrang tulin.

NOEL GALON DE LEON

Nakatira at nagtatrabaho si Noel Galon de Leon bilang guro ng Filipino at Malikhaing Pagsulat sa Visayas. Siya ay nakabase sa Iloilo City kung saan siya ay miyembro ng fakulti ng UP Visayas. Nanalo ng premyo ang kaniyang mga tula sa 2018 Don Carlos Palanca Memorial Awards for Literature. Siya ay co-founder ng Iloilo Mega Book Fair, Magsugilanonay Kita: West Visayan Mother Tongue Children's Books Summit, at ang tagapagtatag ng Kasingkasing Press.

WELGA BATOK SA DEMONYO

Sang wala na sing mahimo matimo sa kabukiran sang mga basura, gilayon nga ginlayasan sang bata ang nagakadunot nga palasyo. Wala sya magbalikid bisan pa nagapangagda ang humot kag dayaw, kag ang makalilingaw nga pagbalik-balik sang mga trak sang bisita. Sa likod, may isa pa ka bata nga nagadagundagon sunod sa iya, wala man nagpalutos sa gera sa tunga sang suloksulok kag hunahuna. Ginsundan sini ang kada tikang nga ginaobra sang bata nga nauna sa iya. Sa likod sang nagasunod nga bata, wala man gabalikid ang ara sa unahan, nakahibalo sya nga nagasunod ang ginatos pa nga kabataan nga ginasubay ang iya inagyan padulong sa iya kaladtuan. Indi sila mapunggan sang tawag-singgit sang mga ginikanan, wala sing busina nga nakapadulog sa ila padayon nga pagtikang. Sang makaabot ang nagatiniil nga mga bata sa atubang sang isa ka talatapan nga napintahan sang tuman ka puti, didto nila dululungan nga ginsuka ang kaakig sang ila mga handum. Wala sila mahadlok magutom sa mga masunod nga adlaw, wala sila mahadlok nga magtulog kaupod ang tunog kag kariit sang kalsada. Bwas gilayon, pagatunawon nila ang puti nga duag sang talatapan sang demonyo gamit ang ila panulok. Indi sila magtulog, sila ang mangin bantay-saksi kon paano layasan sang demonyo ang hulam sini nga gahom kag kusog nga ginbayuan sang puti nga pinta.

WELGA LABAN SA HALIMAW

Pagkatapos na wala nang masalat na pagkain sa gabundok ng basura, naglakad palayo sa nabubulok na palasyo ang bata. Hindi siya lumingon gaano man siya akitin ng amoy at mamangha sa sunod-sunod na dating ng mga trak ng bisita. Sa likod, may isa pang batang nagmamadaling lumalakad-takbong nakasunod sa kaniya, hindi rin nagpatinag sa digmaan ng sikmura at isip. Sinundan nito ang bawat hakbang na ginagawa ng batang nauna sa kaniya. Sa likod ng nakasunod na bata, hindi man nakalingon ang nasa unahan, alam niyang nakasunod ang daan-daan pang mga bata kung saan siya patungo. Hindi sila nagpaabala sa tawag-sigaw ng magulang, walang busina ang makapipigil sa kanilang patuloy na pagkilos-lakad. Nang matunton ng mga batang nakapaa ang harap ng isang gusaling napipintahan ng puti, doon nila sabay-sabay na isinuka ang galit ng kanilang mga pangarap. Hindi sila natakot magutom sa mga sumunod na araw, hindi sila natakot matulog kasama ang hamog at sindak ng lansangan. Bukas na bukas, tutunawin nila ang puting pinta ng bahay ng halimaw gamit ang kanilang mga titig. Hindi sila matutulog, magiging bantay-saksi sila kung paano lisanin ng halimaw ang hiram nitong lakas at kapangyarihan na nabibihisan ng puting pintura.

ANG GINTUNAN SANG MARAGTAS

Nakahibalo ang bata kon ano kamalahalon ang libro, amo nga sang masapwan nila ang gision nga libro nga naimpon sa ila ginakalkal nga botelya kag salsalon gilayon nila ini nga ginbululigan pahigad. *Amo sini gali kabug-at ang libro?* makatalanhaga nga muno sang bata sa kaupdanan. *Paano ayhan ini basahon, diin bala ini dapat suguran?* pamangkot sang isa ka bata nga nagalibog ang hunahuna. Sang matapos na nila pakilo-baligya ang nasupot nga kalakal, dululungan nga nagbalik ang mga bata sa duog kon sa diin nila gindasoktago ang libro nga ila nasapwan kaina. *Wala na diri ang libro!* singgit sang bata agod mapahibalo sa mga kaupod. Nakibot ang tanan. Madamo sang bata ang nasubuan. Ang iban nga bata naakig. Matapos ang malawig nga kalinong, naglagting ang sensilyo sa garapon. Ginpilibot ang garapon sa bilog nga grupo. Nag-amot ang bug-os nga baryo. Kag sang mabuta ang garapon sang paglaum, dungan nga nagtindog kag tingub nga naglakat ang kabataan padulong sa isa ka tindahan—agud pangitaon ang nadula.

ANG ALAMAT NG KASAYSAYAN

Alam ng mga bata kung gaano kahalaga ang libro, kaya nang makita nila ang gutay-gutay na librong katabi kinakalakal nilang bakal at bote ay agad nila itong pinagtulong-tulongang itabi. *Ganito pala kabigat ang libro ano?* pananalinghaga ng bata sa mga kasama. *Paano kaya ito basahin, saan dapat magsimula?* tanong ng isa pang bata na punong-puno ng pagtataka ang isip. Nang maipakilo-benta na nila ang naipong kalakal, sabay-sabay na bumalik ang mga bata sa lugar kung saan nila isiniksik-tago ang librong nakita kanina. *Wala na rito ang libro!* sigaw ng bata para ipaalam sa mga kasama. Nagulantang ang lahat. Maraming bata ang nalungkot. Ang ibang bata ay nagalit. Pagkatapos ng mahabang katahimikan, kumalansing ang barya mula sa isang garapon. Umikot ang garapon sa grupo. Nag-ambag ang buong barangay. At nang mapuno na ang garapon ng pag-asa, sabay-sabay na tumayo at naglakad ang mga bata patungo sa isang bilihan— hahanapin nila ang nawawala.

PAGLEYENDA SANG BATA SA IYA KAUGALINGON

May duha ka bata nga luyag manghinaw sang ila mga kamot matapos tumanon ang sugo sang nagapakuno-kuno nga hari: *itapok ang kamatuoran. piyong. pawala. kag magpadayon.* Apang ano ang kamatuoran? pamangkot sang bata nga dapa ang ilong, paktakon bala ini nga nagapangabuhi sa paminsaron, ukon hurubaton nga nagapuyo sa dughan sang mapintas nga nagligad nga pilit ginakalimtan? Naurongan ang ikaduha nga bata nga sunog ang panit, may ginauyatan ini nga libro sang binalaybay, makatalanhaga ang sugilanon sang kalibutan, siling sini sa kaupod, wala sing dagway ang paghigugma, kag ang kamatayon, ining bangungot nga yari sa aton atubangan: *liwat nga magakabuhi ang mga nagataliwan.* Nagpadayon ang duha agud manghinaw sang ila mga kamot, didto sa bubon nga wala sing ngalan ginpilit nila nga atubangon ang ila mga kaugalingon. *Daw isa kita ka leyenda,* paminsar sang bata samtang ginaatubang ang kaugalingon, *wala kita sang kamatayon.*

PAGSASAALAMAT NG BATA SA SARILI

May dalawang batang gustong maghugas ng kamay matapos gawin ang utos ng naghahari-harian: *ibaon ang katotohanan. pumikit. magwalang-kibo. at magpatuloy.* Ngunit ano ang katotohanan? tanong ng unang batang pango ang ilong, ito ba ay bugtong na sa isipan nananahan, o salawikaing sa dibdib ng masungit na alaalang pilit nililimot? Walang kibo ang ikalawang batang sunog ang balat, may hawak itong libro ng tula, tila nananalinghaga ang kuwento ng daigdig, ika nito sa kasama, walang mukha ang pag-ibig, at ang kamatayan, itong bangungot na ating nasaksihan: *nabubuhay ang namamatay.* Nagpatuloy ang dalawa sa nais na makapaghugas ng kamay, doon sa bukal na walang pangalan sinikap nilang harapin ang mga sarili. *Para tayong mga alamat, sa isip ng dalawa ngunit iisa, wala tayong kamatayan.*

GLENN GALON

Si GLENN GALON (o BON) ay ipinanganak sa Region 6. Natapos niya ang kursong BSE-Filipino sa RTU-Mandaluyong. Ganap na kasapi ng Linangan sa Imahen, Retorika, at Anyo o LIRA at Samahan ng mga Manunulat sa Pilipinas, Inc. - Sangay ng Maynila. Nasungkit niya ang Ikatlong Gantimpala sa Unang Ani ng Premyong LIRA. Mababása ang kaniyang mga tula, dagli, at sanaysay sa iilang publikasyon, libro man o onlayn. Kasalukuyan siyang guro sa isang pampribadong paaralan sa Visayas.

SAGUP

Pundido ang langit sang magdayón sia
maghingalit sa hardin sang mga nagtaliwan.
Bantog sia nga aswang, sa lamok,
gangis, kag bulan. Sa malatibakla nya
nga pagluksolukso padiri-padidto
sa mga natanum nga lulubngan
nga gapaindisanay túbò pasaka sa langit.
Wala sia balon nga kahadluk
sa dulom. Abot nya nga wala na
sing muduaw nga pagkabanhaw
sa mga napasmo nga semento, nga gadamgo
sang katubtuban nga katutuyhon.
Indi nya túyò pukawon ang gapiyong
nga mga kandila; ukon abi, tunawon
ang mga nagkaging sining luha. Indi
nya handum mangin ginikanan sang mga ilo
nga tinapay. Ukon abi tipunon
ang tul-an sing mga bángkay.
Amat-amat, ginpanghipu nya
ang mga orkidya nga ginhalad sa patay.
Mahimayaon sia nga nagbalik
sa ila ugsaran kon diin masapwan
ang matuod nga katubsanan.

SALVAGE

Salin sa Filipino

Pundido ang langit nang tangkain niyang
magpuslit sa hardin ng mga yumao.
Kilala na siyang aswang ng lamok,
salagubang, at buwan; sa malatipaklong niyang
pagtalon palipat-lipat sa nakatanim
na mga nitsong nag-uunahang tumubo
patungong langit. Wala siyang baong tákot
sa dilim. Batid niyang kailan ma'y di na
dadalawin ng gising ang napasmang
mga sementong nananaginip
ng habambuhay na antok.
Hindi niya balak gisingin
ang mga natutulog na kandila, o kaya'y
tunawin ang namuo nilang luha. Wala
siyang balak ampunin ang naulilang
mga tinapay. O ang simutin
ang pira-pirasong kalansay
ng mga bangkay. Inipon niya isa-isa
ang mga orkidyang inialay sa patay.
Humayo siyang dala-dala sila
pabalik sa kaniyang bakuran
kung saan kanlungan
ng tunay na kaligtasan.

HULAO-HULAO¹

May hulao-hulao nga nagtuhaw
Sa madalum nga hunahuna
Sang malapad nga baybay
Nga malinong gapamilo,
Samtang ini nagakanay
Sa masingkal nga adlaw.

Gapaminsar ang adlaw
Kon ano ang nagtuhaw
Nga balatyagon nga gakanay,
Sa gabalud nga hunahuna
Nga mahipid gapamilo
Sa dughan sang baybay.

Ginahuyup sang baybay
Ang paghutik sa adlaw,
Samtang ini gapamilo;
Sang hinali may nagtuhaw
Sa iya nga hunahuna
Nga amat-amat nagakanay.

Mahilway nga gakanay
Ang matin-aw nga baybay,

¹ *Hulao-hulao - solitaryong islang binubuo ng mga patay na korales na matatagpuan sa Brgy. Caliling, Cauayan, Negros Occidental*

Sang nagsalum ang hunahuna
Sang masanag nga adlaw.
Sa tubi, may nagtuhaw,
May tayuyon gapamilo.

Wala kapoy gapamilo
Ang paminsaron nga gakanay
Nga sa tunga nagtuhaw
Sa lawas sang baybay,
Sa sanag sang adlaw,
Sa lawud sang hunahuna.

Galagsanay ang hunahuna
Sang hanul nga gapamilo.
Gakaasikan ang adlaw,
Apang nagakanay.
Ginatangla sang baybay
Ang sa babaw nagtuhaw.

Nagatuhaw ang hunahuna
Nga baybay nga gapamilo
Sa gakanay nga adlaw.

HULAO-HULAO

salin sa Filipino

May hulao-hulao na lumitaw
Sa malalim na damdamin
Ng malawak na dagat
Na payapang nagtutupi,
Habang ito'y lumulubog
Sa mapusok na araw.

Iniiisip ng araw
Kung ano ang lumitaw
Na pakiramdam na palubog,
Sa umaalong damdaming
Masinop na nagtutupi
Sa dibdib ng dagat.

Humihhip ang dagat
Sa pagbulong sa araw,
Habang ito'y nagtutupi;
Nang biglang may lumitaw
Sa kaniyang damdaming
Unti-unting lumulubog.

Malayang lumulubog
Ang salaming dagat,
Nang lumangoy ang damdamin
Ng matinkad na araw.

Sa tubig, may lumitaw,
Patuloy sa nagtutupi.

Walang pagal sa pagtutupi
Ang kaisipang lumulubog
Na sa gitna ay lumitaw
Sa katawan ng dagat,
Sa sinag ng araw,
Sa kaibuturan ng damdamin.

Naghahabulang damdamin
Ang mga along nagtutupi.
Natitilamsikan ang araw,
Gayong lumulubog.
Tinitingala ng dagat
Ang sa lupalop ay lumitaw.

Lumilitaw ang damdaming
Dagat na nagtutupi
Sa lumulubog na araw

BEKS VILLANELLE

Kon balatian mangin bayot,
Wala na sing bulong sa amon.
Indi ninyo kami maurot.

Bilog nga banwa ang malatnan
Kag kamo ining alanganon
Kon balatian mangin bayot

Kay kadangatan namon daghang
Kagaw nga wala kamatayon—
Indi ninyo kami maurot.

Yara kami sa inyo laway,
Sa hangin, sa duta; intawon,
Kon balatian mangin bayot

Makahimo kami sang angay
Nga unibersong may katarung:
Indi ninyo kami maurot.

Balatian ang magataman
Sang kalaut sa amon kay kon
Balatian ang mangin bayot,
Indi ninyo kami maurot.

BEKS VILLANELLE

salin sa Filipino

Kung sakit ang pagiging baklâ
Ay wala nang gamot sa amin.
Hindi n'yo kami mapupuksa.

Mahahawa ang buong bansa't
Kayo ri'y nasa alanganin
Kung sakit ang pagiging baklâ

Dahil taglay namin ay laksang
Buháy na kagaw, walang taning—
Hindi n'yo kami mapupuksa.

Kami ay nasa inyong dura,
Sa hangin, sa lupa; marahil,
Kung sakit ang pagiging baklâ'y

Kolektibong makalilikha
Ng unibersong walang turing:
Hindi n'yo kami mapupuksa.

Sakit ang sinumang magtangkang
Lipulin kaming lahat dahil
Kung sakit ang pagiging baklâ,
Hindi n'yo kami mapupuksa.

ROGER A. PAUTAN, JR.

Si Roger A. Pautan, Jr. ay kasalukuyang nag-aaral sa Dr. Emilio B. Espinosa Sr. Memorial State College of Agriculture and Technology (Masbate State University). Kumukuha siya ng kursong Batsilyer sa Sekondaryang Edukasyon Medyor sa Filipino (TP: 2021-2022). Siya rin ngayon ang patnugot sa pamamahala ng *D 'Post* ang opisyal na lathalaan ng nasabing institusyon, isang sanaysayista at nanalo sa mga panrehiyong patimpalak (DOST-Siyensanaysay at Pagsulat ng Sanaysay sa Selebrasyon ng Estadistika) kontribyutor ng mga tula sa Pandaigdigang Onlayn na Antolohiya ng mga tula (Poetry Soup) ang mga paksa ng kaniyang tula ay tungkol sa kultura ng Pilipinas partikular sa lalawigan ng Masbate.

PAMANGTÍ

Dalí na, kuháa an báldi
Kitá mamangtí
Dako'n hubás
Kitá manginhás

An kalantugás
ga ralabas patí gatás-gatás
Di nakakaón an barung
Garataan an piróng

Baga'n may piesta
Sa hubásan dalí na
Ga tiripon an táwo
Mas damò kúha an sayó

Sa tangkulán kadto kitá
Sunggakí an imo makíta
An saháng man,
Adto naga kámang

Baliskadá an bató
Manamit sukáan an latô
Kun sa mumbon damô palád
sa mga bató adto may tambod

Ga pitik an kamitik-pitik
an bantol malára, malánit
sa panublí parangán rulutaw
ámo man an bukáw-bukáw

Sungó i-ugsong
pasigaha an kalayó
an kaldero ihandâ
kitá ugwá na surà.

PAMANGTÍ

(Pagkuha ng mga lamandagat sa baybayin)

Dalî na, kuháa an báldi

(Bilis at kunin mo na ang balde)

Kitá mamangtí

(Kumuha tayo sa baybayin ng mga kabibe)

Dako'n hubás

(Malapad ang mababaw na dagat)

Kitá manginhás

(Kita'y pumunta na sa maalat)

An kalantugás

(Ang kalantugas)

'ga ralabas patí gatás-gatás

(Lumalabas pati ang gatas-gatas)

Di nakakaón an barung

(hindi nakakain ang barung)

Garataan an piróng

(pero, ginagataan ang piróng)

Baga'n may piesta

(Parang piyesta)

Sa hubásan dalí na

(sa baybayin halika na)

'Ga tiripon an táwo

(Nagtitipon ang mga tao)

Mas damò kúha an sayó

(Ang mas maaga, maraming kuha)

Sa tangkulán kadto kitá

(Sa tangkulán tayo na)

Sunggakí an imo makíta

(Sunggakí ang iyong makikita)

An saháng man,

(ang saháng din)

Adto naga kámang

(ayon gumagapang)

Baliskadá an bató

(baliktarin mo ang bató)

Manamit sukáan an latô
(masarap lagyan ng suka ang latô)

Kun sa mumbon damô palád
(Kung sa buhangin maraming palád)

sa mga bató adto may tambôd
(tambôd naman ang sa may bató)

Ga pitik an kamitik-pitik
(pumipitik ang kamitik-pitik)

an bantol malára, malánit
(ang bantol ay makamandag, masakit)

sa panublí parangán rulutaw
(sa panunubli parangan lilitaw)

ámo man an bukáw-bukáw
(ganoon din ang bukáw-bukáw)

Sungó i-ugsong
(Ihanda ang panggatong)

pasigaha an kalayó
(sindihan ang apoy)

an kaldero ihandâ
(*ang kaldero ay ihanda*)

kitá ugwá na surà.
(*tayo ay may ulam na*)

KÁLONG! KÁLONG!

Arám mo bâ sa Masbate,
may gina-tawág na panárap?
Ámo iní an pirmí gina-hulát
an pagpatapò san saráp

An tag-iya san saráp
'Ga kitá-kitá anay sa dagat
Kun 'ga ringgát an mga isda
Kag 'ga tiripon sa maparát

Sakay san bote an saráp
Halá largá, apurá
Pagdalí itakták
'Ga hulát an mga para-panárap

Unlod na'n pamató
Kag lutáw an patáw
'Ga hulát san síyak
Kálong! Kálong!

Idusó sa tuo
Birahá sa walá
Siguradúha an bulsá
An pag-birá ayuhá

Sáyang an lábo
Kun saráp may luhò
Kabatuhán an salâ
An pagtahî ada lâ

Ámo iní an panárap sa dagat
Minsan damò kúha, minsan maiwat
Baga'n búhay man san tawo
Yana 'ga katáwa, buwas ga turò an luha

Gamay man an inda kúha
An importante may isurá
Sa mga istòrya nindá
Lalo na sa pag-urupod na masadyâ

Usad man na urgolyo
An pagbahin-bahin san kuhá
Magmararanghod an tungá
Wara máhay ámo ina an pamilya

Yaná arám mo na
sa Masbate sani igwá
Kálong! Kálong!
'Ga tápo an kultura kag kinaiyá.

KÁLONG! KÁLONG!

(Isarado ang lambat!)

Arám mo bâ sa Masbate,
(alam mo ba sa Masbate)

may gina-tawág na panárap?
(may tinatawag na panárap)

Ámo iní an pirmí gina-hulát
(ang palaging hinihintay)

an pagpatapò san saráp
(ang pagsarado ng lambat)

An tag-iya san saráp
(ang may ari ng lambat)

'Ga kitá-kitá anay sa dagat
(tingin nang tingin sa dagat)

Kun 'ga ringgát an mga isda
(kung kumikinang ito)

Kag 'ga tiripon sa maparát

(nagtitipon ang mga isda)

Sakay san bote an saráp
(sakay ng bote ang lambat)

Halá largá! apurá
(hala abante! bilisan)

Pagdalí itakták
(ihulog na ang lambat)

'Ga hulát an mga para-panárap
(at naghihintay ang mga mananarap)

Unlod na'n pamató
(lunod na ang batong-pabigat)

Kag lutáw an patáw
(litaw na ang patáw)

'Ga hulát san síyak
(hinihintay ang sigaw)

Kálong! Kálong!
(isara ang lambat!)

Idusó sa tuò
(itulak sa kanan)

Birahá sa wala
(hatakin sa kaliwa)

Siguradúha an bulsá
(protektahan ang bulsa)

An pag-birá ayuhá
(ayusin ang paghatak)

Sáyang an lábo
(sayang ang pulutong ng isda)

Kun saráp may luhò
(kung may butas ang lambat)

Kabatuhán an salâ
(kasalanan ng mga bato)

An pagtahî ada lâ
(Ang pagtatahi ay nariyan lang)

Ámo iní an panárap sa dagat
(ganito ang panárap, ang paglambat sa dagat)

Minsan damò kúha, minsan maiwat
(minsan maraming huli, minsan ay wala)

Baga'n búhay man san tawo
(*parang buhay ng tao*)

Yana 'ga katáwa, buwas ga turò an luha
(*ngayon tumatawa bukas umiiyak na*)

Gamay man an inda kúha
(*maliit man ang kanilang kuha*)

an importante may isurá
(*ang mahalaga ay may ulam na*)

Sa mga istòrya nindá
(*sa mga kuwentuhan nila*)

Lalo na sa pag-urupod na masadyâ
(*lalo na sa pagsasama-samang masaya*)

Usad man na urgolyo
(*isang maipagmamalaki*)

An pagbahin-bahin san kuhá
(*na ang ang paghahati-hati ng mga nakuha*)

Magmararanghod an tungá
(*ay hating-kapatid*)

Wara máhay ámo ina an pamilya
(walang pag-iimbot, walang pagdadamot)

Yaná arám mo na
(ngayon, alam mo na)

sa Masbate sani igwá
(Mayroon nito sa Masbate)

Kálong! Kálong!
(Isarado ang lambat!)

'Ga tápo an kultura kag kinaiyá.
(Nag-uugnay ang Kultura't Pagpapahalaga)

LÚGSAD-SÁGKA

May matam-is man sa maparát,
Lupád 'katapos manágat.
Hala! May lúmot sa langit,
Makapoy man, may námit.

Kag kun sa pananggòt may hamtik,
Sa pamangtí may kamitik-pitik.
An tiíl na lublób sa barás, sa dúta natatangkas;
Isípa, an pamaná bagá'n wará balhas.

LÚGSAD-SÁGKA

(Bumaba-Umakyat)

May matam-is man sa maparát,
(may matamis naman sa maalat)

Lupád 'katapos manágat.
(lumipad pagkatapos pumunta sa dagat)

Hala! May lúmot sa langit,

Makapoy man, may námit.
(Mahirap man ay may sarap)

Kag kun sa pananggòt may hamtik,
(kung sa pag-akyat ng niyog may hamtik)

Sa pamangtí may kamitik-pitik.
(sa dalampasigan ay may pumipitik)

An tiíl na lublób sa barás, sa dúta natatangkas;
(ang paang puno ng buhangin, natatanggal din sa lupa)

Isípa, an pamaná bagá'n wará balhas.
(iyong pakaisipin, pag lumangoy animo'y walang pawis)

ADRIAN MEDINA PREGONIR

Si Adrian Medina Pregonir ay isang aktibista at manunulat sa Hiligaynon at Kinaray-a mula sa Southern Mindanao. Nagwagi ang kaniyang mga akda sa Gawad Rene O. Villanueva, Don Carlos Palanca Memorial Awards, Gawad Bienvenido Lumbera, Padya Dungug Kinaray-a, at Bantugan sa Panulatan Kinaray-a para sa tula at sanaysay. Nailimbag ang kaniyang mga akda sa iba't ibang antolohiya tulad ng *Liwayway*, *Tumandok Hiligaynon*, *TLDTD: Biannual Journal of Filipino Poets*, *Dx Machina ng UP Likhaan*, *Ani*, *17 Halin sa Iraya*, *Likhaan Journal 17*, at iba pa. Siya ay naging Fellow para sa tula sa Davao Writers Workshop, Palihang Rogelio Sicat, San Agustin Writers Workshop, at Amelia Lapena-Bonifacio Writers Workshop.

*DAMNATIO MEMORIAE UKON PAANO KITA GINASILUTAN SANG
MAGUPHAL NGA HANDUMANAN
(MGA TULANG TULUYAN)*

MUNDUS SENESCIT

Bugalon ang kalibutan kasubong sang isa ka ginhinganlan nga manunudlo ka anatomiya sang mga tululogmahon sa ahedres. Tungod sa iya, pihu ako nga may mas labaw pa sa hari kag reyna bangod sa sambuwa nga ini nga paunahay dabok sang amimilok, sarang pahulagon sang tudlo sining manunudlo ang hari kag reyna nga sarang lamang maghulag sa puti kag berde nga kahon. Maalam sya sa paliko-liko sining sa diyotay nga eskinita. Unahon niya sini nga sanggabon ang matapuk nga peon kag bun-on ang kabalyero nga nahanas magpapukan sang kaisog kag panaming sang iban. Dason niya sini nga hapulason ang kaputli kag kamaayo sang sutana sang obispo nga nagapanago sa dulom sa landong sang labing putli nga pangamuyo. Samtang nagadugay nga nagadugay, pagatiraduron sini ang bag-ohanon nga ruk kag ipahamal sa iya pagkamatinaas-taason. Magaluhod man sya sa nagaisahanon nga reyna apang magahimo ini sya sang pamaagi nga palibuton ini sa gahum sang hipnotismo, dayon pagakawatun ang mga burloloy, igalampos ang daan nga korona, kag pagapiangon. Pagdangat sang malapit nga katapusan, pagaatubangon na niya sini ang hari nga modelo sang matuod nga tulogmahon sang pagpanago, pagpangawat, nga sarang man tapakan ang mga mahuyang nga peon

(tanang nga *piyon*). Sa ulihi nga lat-ang sang pag-atubangay, magakumo ang kamut sining manunudlo, matinong nga magahunahuna sang dalan sa tunga sang diyaboliko nga taktika sang panulung. Magapanagap ini sang dalan sa magutok nga eskinita sa mga nagkalain-lain nga mga tawo bangod napiho man niya sini nga ang kagutok napun-an sang pagpangluib kag pagpangdaya. Kag kon iya na ini natantiya, siya: magatumbo, bitbit ang hulag nga doktorado, igakulong niya ining mga dungol nga mga tinawo sa iya sini kalibutan nga nagapatalikod. *Checkmate!*

*DAMNATIO MEMORIAE O KUNG PAANO TAYO IPINAPAHAMAK NG
GUSGOS NA GUNITA
(MGA TULANG TULUYAN)*

MUNDUS SENESCIT

Mayabang ang sanlibutan tulad sa isang masterado ang anatomiya at palaisipan ng ahedres. Kaya, tiyak akong may mas mataas pa sa hari at reyna sapagkat sa paligsahang ito na paunahan ang pagsusunog ng kilay, manipulado nitong masterado ang hari at reyna na nagsusuyod ng hakbang sa berde at puting kahon ayon sa kaniyang gusgusing hintuturo. Pantas siya sa mga pasikot-sikot nitong munting eskinita. Uunahin nitong susunggaban ang marupok na peon at tatarakin ang kabalyerong sanay makiusyoso sa lakas at kalatas ng iba. Susunod nitong hihipuhin ang kalinisan at katuwiran ng sutana ng obispong nagtatago ng dilim sa puting budhi ng panalangin. Habang lumalaon, titiradurin din nito ang baguhang ruk at ipalalamon sa bundat niyang kayabangan. Luluhod din siya sa nag-iisang reyna at palilibutin ang utak nito sa salamangka ng hipnotismo, kakawatin ang alahas, ihahampas ang gasgas na inadornong korona, at lulumpuhin. At ang sa huli, haharapin nito ang hari na modelo sa tunay na palaisipan ng pagtatago, pangangamkam, na kayang apakan ang dupok na mga peon (lahat ng piyon). Sa mga huling nibel, kukuyom ang daliri ng manlalaro, mag-iisip ng daan sa gitna ng diyabolikong taktika ng pagsulong. Maghahanap ito ng daan sa makitid

na eskinita ng mga karakter sapagkat alam nito na lipol sa pandarabong, pandaraya ang kasikipan. At kung kaniya nang natantiya, siya: lulundag, tangan ang galaw na doktorado, at ikukulong sa mundo nitong umuurong, ang mga panauhing nagmamarakulyo. *Checkmate!*

MONTANI SEMPER LIBERI

Id

Naglapak ang duha ka id sa landong sa tiilan sang Maitum. Nagbangiganay ang duha kon ayhan dayunon ang pagsaka sa mga mariit ng bungyod. Suno sa isa, madamo didto sang nagakatabo nga makatilingala nga mga butang. Nagatuhaw ang mga talunon sa mga dumuluong sa una nga tikang nila sini sa paa sang Matutum. Nagpuis ang isa nga wala man sing makatilingala nga butang. Indi man kuno matuod nga nagakabuang ang mga nagapanglakaton sa Bunkid Banahaw. Ina bangod may tuhay nga pagpaathag: gin-hypothermia sila sa tuman nga kalamig. *“May indi sakto nga butang!” “Ginoo ko, may agham!”*

Ego

Pasayluha ako nga indi ko ikaw pagtugtan nga magsaka sa Matutum. Ako lang ang mahimo. Ako ang takus. Teritoryo ko ato bangod nahauna ako nga nagpamatuod nga magapanong sa iya pukatod, Indi sing ikaw. Pasaylo. Sorry. I mean, Huo. Sorry. Ako ang nauna.

Superego

Magsaka ka sa kabukiran nga matadlong, Abyan. Mabudlay ang magpili kag magpat-od sa duha ka binutig nga pagtuo sa matuod nga dagway sang bukid. Mabudlay pihakon ang duha ka tiil agod magdihon ini sang landong nga magasulod

sa mga bungyod sang lain-lain nga panindugan. Dumduma nga nagakasala ikaw. Mabudlay man nga bakunado ikaw sang duha ka kalibutan sang nagaisahanon lamang nga ikono sang kahilwayan. Patumbayai ang imo kaugalingon nga magpamat-od kon may hilway gid man bala bisan pa buron ang nagahulat nga paglaom.

MONTANI SEMPER LIBERI

Id

Humakbang ang dalawang id sa anino at paanan ng Matutum. Nag-aalitan ang dalawa kung itutuloy ba ang pag-akyat na matarik na pilapil nito. Ayon sa isa, maraming kababalaghan ang nagaganap. Nagpapakita ang mga lamanlupa sa mga dayuhang unang bininyagan ang kanilang yapak sa biyas ng matutum. Gumiit ang isa, na walang namang kababalaghan. Hindi naman totoo ang nangyayaring nababaliw kuno ang mga abenturero sa Bundok Banahaw. Talagang may paliwanag: na-hypothermia sila sa tinding kaligkig. *“May kababalaghan!” “Naku, may agham!”*

Ego

Paumanhin, at hindi ako pumayag na bumagtas ka sa Matutum. Ako lang ang dapat. Ako ang nararapat. Teritoryo ko iyon sapagkat mas nauna akong nagpasya na humimpil sa kaniyang tugatog. Hindi ikaw. Paumanhin. Sorry. I mean, oo, sorry. Ako ang nauna.

Superego

Humakbang ka sa bundok ng kawastuhan, Kaibigan. Mahirap pumili at magpasya sa dalawang baliswang paniniwala ukol sa bundok. Mahirap paghatiin ang dalawang paa upang lumikha rin ng anino ang bawat paa na sumuong sa mga pilapil ng iba’t ibang paninindigan. Isipin mong maysala ka. Mahirap

namang bakunado ka ng dalawang mundo sa nag-iisang ikono ng kalayaan. Hayaan mong magpasya ka kung may laya ba kahit ilusyon ang nakaambang pag-asa.

MISERAM PACEM VEL BELLO BENE MUTARI

Mabudlay maghipos sa sambuwa sa sulod sang kaugalingon. Yara ka sa hilit-hilit sang imo kwarto, nagapungko, nagapamurungkot ikaw kag ang makit-an lamang amo ang dulom sa tunga sang dulom sa imo nawong nga ginahakos sang duha ka kamot nga daw sa kanal nga ginalahayan sang luha. Mabatian mo ang ragubong sang granada nga nagakatupa sa imop dalunggan. Liwat-liwat mo nga ginapangamuyo ining pagpamasol sa kaugalingon sang ginanod sing dugo ang imo Amay tungod sang imo paglihok. Amat-amat nga gin-ubos sang imo kaaway ang imo kadugo sa sulod sang inyo balay sang ginsuguran mo nga magpasakop sa insureksiyon nga magtimalos sa mga diyos-diyos nga nagapakubos. Subong, mas labaw pa sa insureksiyon ining imo sambuwa; nahubsan ka sing bala. Sala ang ginpatihan mo nga magtimalos. Mas labing maisog ang Kadulom kon ikaw nagaduko. Ginaanod ka sang baha kon imo ginapuga ang imo igtululok. Mabudlay makigsambuwa sa yukot nga paghidaet.

MISERAM PACEM VEL BELLO BENE MUTARI

Mas mahirap manahimik sa digmaan ng sarili. Nariyan ka sa sulok ng kuwarto, nakaupo, humahalukipkip at tanging nakikita mo ang dilim sa gitna ng dilim na niyayakap ng dalawang palad na tila kanal na dinadaluyan ng luha. Naririnig mo ang mga bulyaw ng granada na nahuhulog sa iyong pandinig. Paulit-ulit mong dasal ang paninisi sa sarili nang inanod ng dugo ang iyong Ama dahil sa iyong pagkilos. Unti-unting inubos ng iyong katunggali ang mga kahinlog¹ sa inyong bahay nang sinuong mo ang insureksiyon na maghiganti sa mga panginoong suwail na nagdulot ng inyong paghihirap. Ngayon, mas higit pa ang digmaan kaysa insureksiyon: kapos ka sa kapangyarihan ng bala. Mali ang inakala mong maghiganti. Mas mabangis ang dilim tuwing yumuyuko ka. Inaanod ka ng baha tuwing pinipiga mo ang iyong mata. Mahirap lumaban sa gumon-gumong kapayapaan.

¹ *Kahinlog – kadugo*

PATER NOSTER

Saksi ako nga wala sing purgatoryo sa mga tion nga nagapangamuyo ako kag napapanawag sa mga balaan nga pangalan. Madamo sing ligwa kon nagapiyong ako kag sa akon hunahuna, may kon ano nga nagapanihol kon arumiraw nga dulom ukon kasanag bala ang akon dapat makita. Isa ka hapon, halin sa makahalalit nga dakbayan, dumuluhog ako sa Parokya sang Iloy sang sa Gihapon nga Panabang. Nagsindi ako sang kandila sa kandelabra kag pabelyon sang mga wala-sing-bungog nga mga santos nga ginsunog sang aso kag gindalasa sang mga pagbakho ng nagaluhod, nagasiniyagit, nagakapul-as. Ugaling wala man sila sing labot. Yara lang sila sa tiila sang ginlansang nga mesiyas. Nagatindug nga abri ang mga kamot nga bala daw sa amay nga nahanda maghaku sang anak nga maluib suno sa palaanggiran nga may kasahu nga magdawat sang mga makasasala. Nagpangamuyo ako nga kabay bag-o ako magtaliwan makit-an ko ang kasanag. Nagpiyong ako kag ginhunahuna ang kasanag. Naghimo ako sang kaugalingon nga langit samtang nagapiyong. Kag sang ako nagmuklat, sa atubangan ko, nagasiga lamang ang kandila. Wala sing langit samtang nagapamakho ako sa kalayo nga nagapatay-siga sa atubang sang mga santos nga bungol, indi kabalo magpamati. Ginapilit na lamang sang akon mga pangamuyo nga maghimo sila sing langit bag-o sa impiyerno nga akon madangtan.

PATER NOSTER

Saksi ako na walang purgatoryo tuwing nananalangin at nananawagan sa mga banal na pangalan. Maraming puwang kapag pumikit ako at sa aking utak dumidikta kung liwanag o dilim ba ang dapat kong makita. Isang hapon, mula sa diyabolikong siyudad, dumiretso ako sa pambayang Parokya sang Iloy sang sa Gihapon nga Panabang. Nagsindi ako ng kandila sa kandelabra at pabelyon ng mga miron na santong sinunog ng usok at hinagupit ng mga panalanging naninikluhod, umaatungal, nangangatal. Ngunit wala naman silang imik. Naroon lang sila sa paanan ng nakapakong mesiyas. Tumatayo at nakabukas ang palad na tila isang ama na handang yakapin ang alibughang anak ayon sa bulaang parabula ng mga mahilig tumanggap ng pagkakasala. Nanalangin akong nawa bago ako mamatay makita ko ang liwanag. Pumikit ako at inisip ang buong liwanag. Lumikha ako ng sariling langit habang nakapikit. At nang ako ay dumilat, sa harap ko, lumalagablab lang ang kandila. Walang langit habang nananampalataya ako sa apoy na kumukurap-kurap, sa harap ng mga santong pipi na hindi marunong makinig. Kinukumbinsi lang ng aking mga panalangin na lumikha sila ng langit bago ang impiyerno na aking masasapit.

DEUS EX MACHINA

may diyos nga nagtuga-hatag sa imo sing gahum nga makabasa sang palaabuton sang mga madason pa nga mga inaway; may diyos man nga nagpatikwi sang tadlong mo nga dila hangtod mangin apa ka kag mangin ulipon ka sang mga tinaga sang napiod nga katinong—indi mo man ina mabasol bangod dira gintagna sang diyos. mahinatagon naman sila, diri ko gani nasaulo nga talikdan ang nagakapuno nga kupa sang kaakig, sang kahadluk, sang katalaw. diri ko natun-an nga untaton ang pagpamati sa teolohiya bangod ini nga diyos manipulado sang akon mga tudlo. sarang ko ini nga tulukon sang madugay kag lusubon ang balay niya sini nga wala sing pader ukon ano man nga hulot. ini ang kalibutan sang akon mga diyos: makapangita sang bag-o nga mga abyan bisan pa panibag-o ini sa akon panan-awan. may museo man diri kon sa diin nakasulat ang mga inaway-inabyanay, ang mga maragtas nga ginbag-o sang binutig, bisan ang mga babayi kag lalaki nga ginhalad ang kaulaynon. ini ang akon diyos: nagabayhon sang lain-lain nga bayhun agod balion ang buluhaton ko bilang tawo. ini ang akon diyos: sa sulod sang makina nga wala sing unod. wala sing milagro apang para sa akon ini may milagro.

DEUS EX MACHINA

may diyos na lumalang sa iyo ng kapangyarihang basahin ang kapalaran ng mga susunod pang digmaan; may diyos ding bumaluktot ng deretsado mong dila hanggang sa maging pipi at alalay ka ng mga salita sa nakakuyom na katahimikan— hindi ka rin naman makapagsisisi sapagkat diyan ka ipinagkatiwala ng diyos. mapagbigay naman sila. dito ko nga nasaulong talikuran ang napupunong kopa ng poot, ng takot, ng gamba. dito ko natutuhang pigilang makinig sa araling teolohiya dahil itong diyos ay manipulado ng aking mga palad. kaya ko itong titigan nang magdamag at lusubin ang tahanan niyang walang dingding o kahit anumang silid. ito ang mundo ng aking mga diyos: makatatagpo ka ng katukayo kahit ito’y panibago sa tingin ko. may museo rin dito kung saan nakatala ang mga away-bati, ang mga kasaysayang binilog ng kasinungalingan, maging ang mga babae’t lalaking iniaalay ang kanilang birhinidad. ito ang aking diyos: umaanyo ng iba’t ibang anyo at kayang baliin ang tungkulin ko bilang tao. ito ang aking diyos, sa loob ng makina na walang loob, walang milagro ngunit sa aking palagay sila ay totoo.

Ilokano

Jula

JOBERT M. PACNIS

Si **JOBERT M. PACNIS**, 43 ay kasalukuyang nakatira sa Ammubuan, Ballesteros, 3516 CAGAYAN. Kasapi ng *GUMIL Filipinas, Inc.* (GUMIL Cagayan Chapter) o Asosasyon ng mga Manunulat na Ilokano sa Filipinas at sa ibang bansa. Nagsusulat ng sarita (maikling kuwento), salaysay (sanaysay), at daniw (tula) sa *Bannawag Magasin*. Nagkamit din ng ilang mga parangal sa pagsulat ng tula, kuwento, at salaysay sa Ilokano. Nasama ang ilang mga akda sa iba't ibang antolohiya at sa sariling aklat na *Isliping Teody Ken Dadduma Pay a Sarita* (Isliping Teody at Iba Pang Kuwento). May ilang mga tulang nailathala noon sa *Home Life Magazine* at *Liwayway*. Pinalad na nasama ang ilang tula sa aklat na *In Time Passing, There Are Things* na pinamatnugutan ni Sir Leoncio P. Deriada (+), Palanca Hall of Fame awardee.

Kasalukuyan nagtuturo ng Matematika sa Aparri West National High School, Brgy. Bulala Norte, Aparri, Cagayan. Si dating Judith M. Simon ang kabiyak at nabiyayaan ng tatlong anak, sina Jethro, Jiemil Anne, at Jaybert.

DILA¹

ti sam-it ti dinengdeng
adda iti kappuros a nateng
awan iti maisagpaw a daing
wenno tinuno a lames, uray pay naprito—
sam-it a maiduma iti asukar, saan
a mailadawan, sam-it a samsam-iten
ti mapapaidaman a dila
no apay a saan latta a maparamanan
iti nananam, wenno makataway
iti nalanit koma
kasla naikarin nga agpatingga lattan
a mangraman kadagiti agrusing
iti daga, kadagiti napatan-ay
dagiti nalamiis nga ima.

mayamil laeng ti apal
kadagiti maangot ti agong
awanan kalintegan a mangnanam
uray mangdilpat la koma
iti naidasar iti lamisaan
dagiti nayanak a nakaammal

¹ Tila tradisyonal ang tulang “Dila” sa umpisa, na nagpapahalaga sa simpleng lasa ng gulay at di na maghahanap ng iba. Sa huli, babawiin ito ng persona at maghahanap ng “kinaiinggitang lasa” sa “malaking bahay na bato” na siyang nagkakait sa kaniya ng lasang ito.

iti kutsara— tilmonen laeng
ti katay, kas iti panangtilmon
ti kinapudno ti panagbisin
iti daga a madandaniwan

ngem kinadatdatlag met
ti imetna no dadduma: amin
a raman pataudenna nupay
ad-adda a pait ti agalinedned
a katay iti kinapait
ti pannakaipaidam dagiti naimas
a raman, uray agraraman
ditan ti yawagda
ti napateg makaraman koma
iti maam-ambingan a raman.

ngem no sawenna ti pudno
a raman dagiti malutluto
iti dakkal a balay a bato
maputed, kasla martines
saanton a makasao.

DILA

ang tamis ng dinengdeng
ay nasa bagong pitas na gulay
wala sa sahog na daing
o inihaw na isda, maski prito—
tamis na kaiba sa asukal, hindi
mailarawan, tamis na minamatamis
ng pinag-imbutang dila
kung bakit di mapatitikman
ng malinamnam, o makatikim
ng kahit mamantika,
para bang isinumpa na hanggang
tikim lang sa mga tutubo
sa lupa, sa mga inalagaan
ng malamig na mga kamay.

ipapasalabi lamang ang inggit
sa mga naaamoy ng ilong
walang karapatang tikman
o dilaan man lang
ang nakahanda sa hapag
ng mga isinilang na may
kutsarang pilak sa bibig—lunukin
lamang ang laway, gaya ng paglunok
sa katotohanang may taggutom
sa lupang inaalayan ng tula

ngunit isa ring misteryo
ang tangan kung minsan: lahat
ng lasa ay taglay
kahit madalas pait ng laway
ang nangingibabaw sa napakapaklang
pagkakapaimbot ng mga masasarap
na lasa, maski tawaging gutumin
ang mahalaga'y malalahan din sana
ang kinaiinggitang lasa.

ngunit kapag sambitin ang totoong
lasa ng mga niluluto
sa malaking bahay na bato
mapuputol, gaya nang sa martines
di na makapagsasalita.

PANA(N)GRAMAN

Impaaruyotko ti maudi a tedted

Ti bugguong iti agburburek a banga ti pagilian—

Aglalang-ay dagiti naimuri, nail-ilgat, nanateng

Nga apges, araraw, saraaw ken kinamanagbibisin

Latta dagiti saan a mapitpitakan ngem agpispissuol

Dagiti bukodda nga agamang. Iti panangikiwar,

Aglalaok

A sayamusom ti nagalibungabong

Di masay-up ti kaay-ayo a banglo

Uray la nga agsanud ti dila iti damo a panangtaway:

Natamnay, nakatamtamnay, kas katamnay dagiti naraspan

A karayan

Wenno dagiti agmamayo a narabongan a kakawayanan.

Piniritko ti sangsangkapirit gayamen nga asin

In-inut nga iwarakiwakko iti mangrugin a maadaw

Nga ipasangok iti tagiuray a panaglalanglang

Ngem kaskasdi nga agsansanud ti dilak, kas panagsanud

Dagiti dalluyon ti baybay a makubkubkoban iti lansad

No apay a di latta aginana dagiti agbiahe a nangisit a balitok

Agdiasdiasporada,

Kas iti panagdiaspora ti tig-ab dagiti umili

Ken ti pagilian a pakaikarkarian latta nadumaduma

A maris

Ti masakbayan.

Saanak itan a nalaing a kosinero?
Nalab-ayen ti amin a pana(n)graman
Tunggal templaek a pagsasanguan
Ta agpatpatak man iti alintatao
Ti ad-adda pay a panaas ti buksit, agras
Ti rikna iti kari a duapulo pisos ti sangakilo a bagas.

PAGTIKIM

Piniga ko ang huling patak
Ng bagoong sa kumukulong banga ng bayan—
Sama-sama ang mga nilinis, pinutol, binalatang
Hapdi, pagsusumamo, gutom at pagiging gahaman
Pa rin ng mga di napuputikan ngunit umaapaw
Ang sarili nilang imbakan. Sa paghalo,
Iba-ibang
Samyo ang umaalingasaw
Di maamoy ang tunay na bango
Umaatras pati ang dila sa unang pagtikim:
Matabang, napakatabang, sintabang ng mga niraspang
Ilog
O ng mga kakawayanang hinubaran ng mga labong.
Sinalat ko ang katiting na palang asin
Unti-unti kong itinimpla sa nagsisimula nang mahangong
Ihahanda sa hinihintay na piging
Ngunit gayon pa rin na umaatras ang dila, gaya ng pag-atras
Ng mga alon sa dagat na kinukutkot ang kailaliman
Kung bakit hindi pa rin namamahingang magbiyahe ang mga
itim na ginto
Nagdidiyaspora sila,
Gaya ng pagdidiyaspora sa dighay ng mga mamamayan
At ng bayan na pinapangakuan ng iba-ibang
Kulay
Ng kinabukasan.

Hindi na ba ako isang bihasang kusinero?
Matabang na lahat ang pagtikim
Sa bawat titimplahing pagsasaluhan
Pagkat tumatatak sa isip
Ang mas mahapding tiyan, kumukulo
Ang damdamin sa pangakong dalawampung piso
Ang isang kilong bigas.

PANAGKAYKAYSA

“...saanka nga agtakaw.”

—Markos 10:19

agporma a kasla V dagiti tumatayab
nga agdaliasat
iti panagbaniagada kadagiti daga

agsasaruno nga agsusuon
dagiti kuton
nga agbunag iti taraon

agpapangen dagiti ikan
nga agsapsapul iti makan
ken aglalang-ay

sangaragup dagiti tuwato
nga agbangabanga
iti naladaw a malem

di mabannog dagiti anay
nga agsangsangal
iti balay ti Reyna

kumonolkunol dagiti simutsimot
a manglawlawlaw iti silaw
agingga iti pakaitabnawan

rumanisak a kasla lames
dagiti danapeg ken dir-i
nga agsapsapul iti sungbat

bambanniitam ti pagilian
iti appan a panagkaykaysa
iti amin a parikut ken saludsod

palpalamlamam ti dilada
iti panangitag-aymo dagita gemgem
a lib-at a nangrakem iti pagbagasan.

PAGKAKAISA

“...huwag kang magnakaw.”
—Markos 10:19

pormang V ang mga ibon
sa paglalakbay
sa dadayuhing kalupaan

pila-pilang nagbubuhat
ng pagkain
ang mga langgam

kumpol-kumpol ang mga isda
na naghahanap ng makakain
at paglalaro

grupo-grupo ang mga tutubi
na nagpapaikot-ikot
sa huling bahagi ng hapon

walang kapaguran ang mga anay
sa pagpapatayo
ng bahay ng Reyna

nagsasalimbayan ang mga gamugamo
sa paghalik sa ilaw-dagitab

hanggang sila'y maabo sa alab

magulo na parang isda
ang mga padyak at hiyaw
ng mga naghahanap ng kasagutan

binibingwit mo ang bayan
sa paing pagkakaisa
sagot sa lahat ng problema't tanong

pinaglalaway mo ang kanilang dila
sa pagtaas ng mga bisig
na simpleng nagkamal sa bigasan.

KAWES

Naipasngay ti tao a silalamolamo
Sumina nga awan ti maitugotna.

Ngem naruay ti pannakapigis ti kortina
Iti panangibiagna iti akemna.

Agisuot iti nadumaduma
Narangrang a tagilingedna.

Mabatbati dagiti nakapsut
Nga agaruat iti rutrot.

Adut' agkawkawes iti mayabungot
A di makalasin iti dara a maiparukpok.

Naynay a mapisangpisang ti kawes
Dagiti babbai iti ngiwat 'tay bulbullagaw.

Mauiy-uyos uray ti manto dagiti santo
Iti angaw ken garakgak ti demonio.

Ak-akasen ti sabali ti pagan-anay
A naibalaybay iti paraangan.

Pudno, sikakawes ti lubong iti basol

Masapul ti kawes ti pammakawan.

Masapul ti panaguyos iti pagan-anay

Masapul ti panagsubli a lamolamo.

KASUOTAN

Isinilang na hubad ang tao
Lilisang walang madadala kahit ano.

Madalas napupunit ang kurtina
Sa pagsasabuhay ng kung sino siya.

Nagsusuot ng iba't iba
Makinang na magkukubli sa kaniya.

Naiiwan ang mga mahihina
Nagkakasya sa punit na tela.

Maraming nagsusuot ng parang belo
Nang di makita ang dumanak na dugo.

Madalas ding nahuhubdan ang kababaihan
Sa matalim na dila ng payasong uhaw.

Naibababa ang manto ng mga santo
Sa patawa't halakhak ng demonyo.

Ninanakaw ng iba ang mga sampay
Sa bakuran ng may bakuran.

Totoo ngang ang mundo ay makasalanan

Kailangan ang kasuotan ng kapatawaran.

Kailangan ng pagtanggap sa lumang kasuotan

Kailangan ang pagbabalik sa kahubdan.

ARIEL SOTELO TABÁG

ARIEL SOTELO TABÁG. Ilokanong manunulat. Nakatanggap na ng mga gantimpala at *grant* mula Palanca, NCCA, KWF, NBDB, at ilang patimpalak sa Kailokanuhan para sa kaniyang mga nobela, maikling kuwento at tula. Awtor ng *Karapote* (koleksiyon ng maikling kuwento), *Ay, Ni Reberen!* (nobela), *Panangarakupiti Iputi Layap* (kalipunan ng mga tula), *Kapessat ti Bagis* (nobela), *Panangsapul iti Puraw a Kabalio* (nobela), *Villa ken Dadduma Pay nga Ababa a Sarita* (koleksiyon ng maikling kuwento), at *Voice Tape ken Dadduma Pay a Napili a Sarita* (koleksiyon ng piling maikling kuwento). Kasapi sa patnugutan ng *Bannawag Magazine*. Nagsasalin ng mga akda ng mga manunulat na Ilokano. Ipinanganak sa Villa, Santa Teresita, Cagayan at nakatira sa Quezon City kasama ang asawa at dalawang anak.

RUGI

Nakaparsuaan ti aluyo
Nga iduronnaka sadiay.

Nalabit pannusa iti kadawyan
Ngem iti maysa nga agdaldaliasat
Kas kenka
Agturong iti immortalidad
Gunggona ti agmaymaysa
Wenno makikamaysa iti rugi.

Tunggal ladrilio, tunggal kanito
Tunggal tanamitim ti sapata
Ritmo daytoy ti panagbukel
Iti pagtaengan, ken panagtaeng.

SIMULA

Ang kalikasan ng daluyong
Itutulak ka sa dako roon.

Parusa marahil sa karaniwan
Subalit sa isang manlalakbay
Kagaya mo
Patungo sa immortalidad
Gantimpala ang mag-isa
O makiisa sa simula.

Bawat ladrilyo, isang sandali
Bawat usal ng panata
Ay ritmo ng pagbuo
Ng isang tahanan, pagtahan.

KAGIMONGAN

Awanan alad ti nagbaetan ti daga ken taaw
Nupay adda naikeddeng nga oras ti ibabangon
Nawaya ti panangawta kadagiti parabur ti danum
Ken ti bakir ken ti talon, ken ti ubbog a disso
A pakasakduan iti pamedped iti waw, iti nakem.

Ti panawen ti agserbi a rukod ti kinatan-ok
Ta tunggal maysa, masuot iti tunggal didigra
Ken kinasaliwanwan nga impaay dagiti dios
Maimdenganda iti laksid dagiti balikas, adda lugar
Iti kada pannakarnek, adda ayug ti panagyaman.

Dagiti pimmusayen, addada iti sidong dagiti sibibiag
Agingga a sipapalubos ti tapok ken sipupuot ti lagip.

PAMAYANAN

Walang bakod ang pagitan ng lupa at karagatan
Bagaman may takdang oras ng pagbangon
Malaya ang pagtanggap sa mga biyaya ng tubig
At ng gubat at ng bukid, at ang bukal, pook
Kung saan nakaiigib ng pamatid uhaw, ng dunong.

Ang edad ang pamantayan ng kabanalan
Sapagkat bawat isa, nasusubok sa bawat
Delubyo at kasaganaan, hatid ng mga diyos
Pinakikinggan silang salat sa salita, may lugar
Tuwing may himbing, may awit ng pasasalamat.

Ang mga yumao, kapiling ng mga buhay
Hanggang ipahintulot ng alabok, ng alaala.

ITI NAGAN NI APO MUGNA

Ti panagipaay iti kaipapanan, panangsukisok iti puro.

Maduktalan ti kinalawa ti ipabpabus-oy ti daga iti baybay
Nupay pakaammo ti panagbaybay-a, palagip iti akem.

Maammuan ti nabatbati a kinasaliwanwan ti talon ken bakir
Sakbay ti naikeddeng a tiempo ti panaginana, ken yaanges.

Maarisit dagit sugat ken sakit nga impaay dagiti bambanig—
Burangen a simmelsel iti lemmeng, ken iti kinakurapay ti isip.

Daytoy a libut ti pakaammo a kas kalitnaw ti law-ang
Tulag iti dios a dagiti sagibo, ipaayda latta iti namnama.

Masuknalan dagiti darepdep ti tunggal banag ken addaan
biag

Maamiris ti adda a panagkaingas ti namaris nga aglawlaw,

Iti nagan ni Apo Mugna, iti kannawidan ti Namarsua,

SA NGALAN NI APO MUGNA

Gawi ng pagsasaysay ang paglibot sa bawat sulok ng isla.

Nababatid ang lawak ng ipinaubaya ng lupa sa dagat
Bagaman pabatid ng pagpapabaya, paalala sa tungkulin.

Nalalaman ang nalalabing kasaganaan ng bukid at gubat
Bago ang itinakdang panahon ng pahinga, at paghinga.

Nasisiyasat ang mga sugat at sakit na hatid ng bambanig—
Malignong¹ nagkukubli sa mga gilid, sa kasalatan ng isip.

Itong prusisyon ang paglalahad na singlinaw ng kalawakan
Kasunduan sa bathala na ang mga supling pa rin ang pag-asa.

Nadadalaw ang mga haraya ng bawat bagay at may buhay
Napagtatanto ang pagkawangis sa kapaligirang makulay,

Sa kalinangan, sa ngalan ni Apo Mugna, ang Maylikha.

¹ *Espiritu o maligno na may kakayahang maging iba't ibang hugis upang lituhin at takutin ang mga tao. May kakayahang maging pusa, puting ahas, itim na aso, malaking ibon, o maamong manok.*

BAGLAN

Ti tulag iti tagainep ti pammaneknek ti maysa nga akem
Ta iti Mannakabalin nga agsapata ti maysa a baglan—
Isu a mangikedkeddeng iti natan-ok, agas ken nakem.

Anansata dagiti balikas, mayaon iti daan a kasuratan
Isu a ti agas, maibatay iti umisu nga usar ti aglawlaw
Ti panagnakem, segun iti pannakayannatup ti rason.

Sabagay, ti nakasagana nga agserbi laeng ti mangako;
Mangeddeng kas kasapulan ken pannakapnek ti sabali
Usar ti siglat dagiti apong segun kadagiti sariugma.

Ken sabagay, daytoy a puro, naikabassit laeng a lubong
Adda amin ditoy a pinarsua, adda met ditoy ti pannakaawat
Masapul laeng iti tunggal aldaw, adda maysa a yaaddang.

BABAYLAN

Ang kasunduan sa panaginip ang patunay ng isang tungkulin
Sapagkat sa may kapangyarihan nanunumpa ang isang
baglan—

Babaylang nagtatakda ng kung ano ang banal, lunas,
karunungan

Datapwat ang mga salita, nahahango sa lumang kasulatan
Kung kaya ang lunas, ayon sa wastong gamit ng kaligiran
Ang pagpapadunong, ayon sa pag-aangkop ng katuwiran.

Kunsabagay, siyang handang manilbihan ang aako lamang;
Magpapasiya ayon sa kailangan at kasiyahan ng kapuwa
Gamit ang husay ng mga ninuno ayon sa mga alamat.

At kunsabagay, itong isla, pinaliit lamang na santinakpan
Naririto ang lahat ng nalalang, naririto rin ang kaalaman
Kailangan lamang sa bawat araw, may isang paghakbang.

BIN-I

Maibatay iti parabula, gasanggasat ti gasat dagiti bukel
Adda bukod nga akem ti tunggal maysa, mayannatup iti purok
Ket iti panagriingna, nalangto ti aglawlaw, nalawag ti law-ang.

Pudno a ti panagindurog, mayannatup iti panangannad iti biag
Kanayon a ti dangadang, sumngay iti kanito nga adda panagsakup
Lumtaw ti panagduduma iti no ania ti ammo, iti pigsa, iti rukod.

Adda panagduktal a ti magteng daytoy, awanan iti patingga
Mabalin met a kibinen dagiti nakapkapsut ken babbabassit
Ngem ti aliaw iti kanibusanan, agsukog a kas kinagamrud.

Makaanaykami met iti umdas. Masapul kadi a mabusbos
Ti panawen iti panagparnuay iti igam para iti espasiomi
Tapno laeng adda agtultuloy a pannakainaw ti baro a biag?

BINHI

Ayon sa parabula, sapalaran ang kapalaran ng mga butil
May angking tungkulin ang bawat isa, naaangkop sa pook
Sa pagmulat nito, luntian ang paligid, maaliwalas ang langit.

Tunay na ang pag-iral, sang-ayon sa pag-iingat sa buhay
Nagkakaroon ng tunggalian sa sandaling may pagsakop
Lumilitaw ang kaibhan sa sukat, sa lakas, sa kaalaman.

May pagtuklas na walang hangganan ang maaabot
Maaari nga namang akayin ang mga mas mahina
Subalit ang takot sa wakas, nagkakatawang gahaman.

Nagkakasya kami sa sapat. Kailangan bang malustay
Ang panahon sa paglikha ng armas para sa aming espasyo
Kung saan patuloy kaming maglalang ng bagumbuhay?

RODA TAJON

Katuwang na propesor sa Faculty of Information and Communication Studies, UP Open University si Roda Tajon. Nagtuturo siya ng mga kurso sa teorya ng multimedia, kulturang popular, at araling kasarian. Noong 2023, nagwagi siya ng Gawad SWF - Pinakamahasay na Sanaysay. Kasalukuyan siyang kumukuha ng kursong gradwado sa Kolehiyo ng Arte at Literatura, UP Diliman.

Maaari siyang makontak sa rltajon@up.edu.ph

BALO A BABAI

Agin-inanan ken nagrupsan ni lakayko
Ngem iti al-aliana,
Adda kadagiti suli ti binukelmi
A balay—kusina, sala ken dagiti siled,
Agparparikna uray kadagiti kurtina
Ken pungan. Ipangpangnegna kaniak
Ti panagsenna-ayna. Nauneg
Naulimek, natadem
A kas iti buneng.

Mangnegko ti panagkitakitna
Iti panggeddengko
A panawan
Ti lababomi a nagbalayan
Ti sebo ken nagbuot
Ti kasilias a nakaang-angseg
A kas iti pantalonna no mabartek.

Dagiti lagip ti kinaragsakmi nga agassawa
Naidulin sadiay eskaparate
Dagiti pinggan, baso, ken kubiertos
Indulinko amangan no mabawik
Ti gudua ti kinataok
a sikikidemko a pinanawan
kalpasan a dinalusak

dagiti nauneg a sinit
manipud kadagiti rungrong ti sigarilio ni lakayko.

Saanko, uray maminsan, a ladingitan
Ti pannakatayna.
Saan, saannak
A mangiyawat uray bassit a kararag ken kandela.

Puorak ketdi ti amin
A mapuoran. Padisiek
Ti agwarangwarang nga al-aliana
Iti balay a tagikuaek
Agindegak ditoy a natalinaay.

ANG BABAENG NABÁLO

Tahimik na't inuuod ang aking asawa
Ngunit nagmumulto siya
Sa bawat sulok ng itinuring namin
Na tahanan—sa kusina, sala't mga silid,
May hiwatig maging sa kurtina
At unan. Ipinadidinig sa akin
Ang kaniyang buntong-hininga. Malalim,
Tahimik, matalim
Tulad ng labaha.

Nauulinig ko ang kaniyang himagsik
Sa aking pasya—
Ang iwan
ang lababong pinamahayan na
ng sebo at amag
At kubetang 'singpanghi
ng kaniyang pantalon tuwing siya'y nalalasing.

Naroon sa eskaparate ang alaala
Ng maliligayang sandali namin bilang mag-asawa
Ang mga plato, baso, at kubyertos.
Itinabi ko sakaling mabawi
Ang kalahati ng aking pagkatao
Na pikit-mata kong iniwan
Nang aking malanggasan

Ang malalalim na mga paso
Mula sa upos ng kaniyang sigarilyo.

Hindi, maski minsan, ipagluluksa
Ang kaniyang kamatayan,
Hinding-hindi siya aalalayan
Kahit ng kap'rasong dasal at kandila.

Kaya, magsisiga ako't
Magsusunog. Itataboy
Ang kaniyang naliligaw nang multo
Sa aking binabawing tahanan.
Mananahan ako dito nang payapa.

PIGLAT

Kadagiti dakulapko, nagmaga a piglat.
Inaldaw a palagip kaniak ti panagtaripato
A masubalitan iti saggabassit
A bisong- nga ibinglay ni lakay a sadiay siled
Nakailad ken agpaypayubyob
Kadagiti ubbing a kaay-ayatda
Dagiti Koreano nga artista ngem iti inada.
Nagindegen iti sabon, inarakupna
Dagiti babassit a law-ang iti nagbaetan
Dagiti ramayko. Anian nga apges
Ti nagbanagan ti aldaw ken rabii a panagdalus
Iti sidong ti natapok ken naliday
A kusina. Nakigayyemak payen
Kadagiti pinggan, baso, ken naglati a kubiertos.
Isuda ti lagip dagiti apagapaman a ragsak
Ti naig ken naunday a liday
Ti balaymi a banarbar.
Ilimlimedko ti kapanunotak
Nga intono umay nga aldaw, saan laeng
Nga iti agmalmalem a panaglutok, panaginnaw,
Panagbalin a katulong iti bukodmi a balay,
Kabaelak a pagungaren
Dagiti nalaylay a nateng
Ken naliday a sabsabong, dagiti nawaw
A puon ken kinataok a naarinebneb
Iti lababomi a napnuan ti lumot.

MARKA

Sa mga palad ko, natuyong mga marka.
Araw-araw na paalala ng kalingang
Ang katumbas ay padaplis
Na halik—mula sa asawang nasa silid,
Nakahilata't ngbubuga ng usok
Sa mga anak na mas kilala pa
Ang Koreanong artista kaysa sa sariling ina.
Nanahan na ang sabon, inangkin
pati mumunting espasyo sa pagitan
ng mga daliri. Anong hapdi
Ang dulot ng araw-gabing pag-is-ís,
Sa lilim ng alikabukin at naninindim
Na kusina. Naging kaulayaw ko na
ang mga pinggan, baso, at kalawanging kubyertos.
Silang mga paalala ng sasandaling saya
ng pulot-gata at matagalang lumbay
Ng lunang gumegewang
Palihim kong ikinikintal sa isip
Bukas o makalawa, higit sa maghapong pagluluto,
paghuhugas, pangangatulong sa sariling tahanan,
kaya ng kamay kong mapagbanyuhay
ang mga nangamatay na gulay,
nangalantang bulaklak, natigang
Na puno at pagkatao kong inaagos
Sa nilulumot naming lababo.

BIGBIGENNAK

Saannak a nakakaskasdaaw a sabong
A nabirokam iti sidong ti kakayuan
Idi mapukpukawka ken idi agsarungkarka
Iti pagnaan tapno makaruar iti nalisunek a dalan.

Adda ti nagan, pakabigbigam
Maysaak nga orkidia a nakabitin iti puon
Sangagasut a tawen a naulimek nga agbibig
Ken mangay-aywan ti kinatalna
Dagiti bambantay. Sibibiagak ken makarikna

Iti nabara nga angin iti aldaw
Iti nasimbeng a panagpayakpak dagiti kulibangbang
Ken iti panagkeppet ti bainbain.

Ania'n nga iti naidumduma iti nakairuaman
Ken ibilang a nakakaskasdaaw?
Naukit ti naganko iti puon
Inikkat dagiti ganggannaet.
Awan ti ilimlimedko a salamangka, mabalinnak

A palikmutan, dagiti amin a paset ti bagik
No dayta ti kayatmo. Iyam-ammok ti kinabanglo
iti angin, iti kinapintas
dagiti silnag ti init a mangbuybuya kadatayo,

iti panagsaragasag no agsagid dagiti ramaytayo.

Bigbigennak, agur-uray a sabong
A matakuatan dagiti mata ken riknam
Ngem dinak koma pisien
Tapno pagragsakam wenno iwaen
No adda sumsumrom, amangan no mayallatiw kenka
Ti bulok a makasabidong.

KILALANIN AKO

Hindi ako kakat'wang bulaklak
Na nahanap sa lilim ng kagubatan
Habang naliligaw at naghahanap
Ng daang palabas sa masukal na landas.

May ngalan, pagkakakilanlan,
Isang dapong nakalaylay sa punong
Dantaon nang tahimik na namumuhay
At nangangalaga sa kapayapaan

Ng kabundukan. Buhay ako't nadarama
Sa maalinsangang hangin sa katanghaliang tapat,
sa matimtimang pagpagaspas ng paruparo,
maging sa pagtiklop ng mga makahiya.

Ano't ang naiiba sa nakasanayan
Ibinibilang na kakat'wa?
Nakaukit ang aking ngalan sa puno,
tinuklap lamang ng banyagang mananalakay

Walang hiwagang inililihim, at maaaring
Galugarin ang bawat bahagi kung kapuwa
Nanaisin. Ipakikilala ko sa iyo ang bango
Sa bawat ihip ng hangin, ang kariktan

Sa mga sinag ng araw na nakatunghay,
Ang andap sa daplis ng iyong mga daliri.
Kilalanin ako, halamang naghihintay
Na matuklasan ng mata at pandama.

Huwag lamang akong pipitasin
Upang ika'y maaliw, o titigpasin tuwing
Naliligalig, bakâ sa iyo maisalin
Ang búlo kong nakalalason.

Kinaray-a
Jula

GENEVIEVE L. ASENJO

Propesor ng panitikan at malikhaing pagsulat si **Genevieve L. Asenjo** sa Pamantasang De La Salle sa Maynila. Kasama siya sa 2018 *Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art* (Literature) para sa kaniyang mga akda sa Kinaray-a, Hiligaynon, at Filipino. Ang kaniyang mga bagong aklat ay *Ang Itim na Orkidyas ng Isla Boracay: Mga Kuwento* (UP Press, 2021) at *Indi Natun Kinahanglan kang Duro nga Tinaga sa Atun Tunga/Hindi Natin Kailangan ng Maraming Salita sa Ating Pagitan: Mga Tula sa Kinaray-a & Filipino* (UP Press, 2021) na bahagi ng *Philippine Writers Series 2021* ng LIKHAAN: UP Institute of Creative Writing. May online platform siya na *Balay Sugidanun (House of Storytelling)*. Ilalabas ng Aklat Alamid ang kaniyang libro ng kuwentong-pambata sa Kinaray-a at Filipino ngayong 2022, ang *Buhok nga Naglimpyo kang Suba/Ang Buhok na Naglinis ng Ilog*.

Kon sa Diin Ko Luyag kag mga Binalaybay kang Aga | Kung Saan Ko Nais at mga Tula ng Umaga: Apat na Tula sa Kinaray-a na may Salin sa Filipino
Genevieve L. Asenjo

Kon sa Diin Ko Luyag

Wara't rulubngan dyang pagtangis.

Nabilin sa mga hardin sa probinsiya ang mga bogambilya
parehas kang mga hilamon sa mga dalan nga indi pa
mabalikan:

naka-kuwarantina man ang mga eroplano kag barko.

Amo nga nagtatap ako kang hardin sa sulod kang kuwarto
rugya sa siyudad; rulubngan kang kasubo, sangka paghanas
sa pagpalangga

sa kaugalingon bangod wara run it kaput, wara run it hakus,
wara run it haruk.

Wara it gamay nga kaisug.

Nagapanangis ako para sa mga la'yong nga sanga,
sa nagadurunot nga mga dahon. Wara it gamay nga
kamatayon.

Ginapatawad ko ang mga tanum nga wara nagapamulak;
ginasalbar

nanda ako sa mga balita kang mga agà nga kamatayon.

Pero wara rugya ang binalaybay.

Luyag ko kadya nga mapuksi dya,

basi pa lang,

sa liwan naton nga pagkitaay.

KUNG SAAN KO NAIS

Walang hukay itong pagluluksa.

Naiwan sa mga hardin sa probinsiya ang mga bogambilya
tulad ng mga damo sa mga daang hindi pa mababalikan:
nakakuwarantina rin ang mga eroplano at barko.

Kaya nag-alaga ako ng hardin sa loob ng kuwarto rito sa
siyudad;

libingan ng lungkot, isang pagsasanay sa pagmamahal sa
sarili

dahil wala nang hawak, wala nang haplos, wala nang halik.

Walang maliit na tapang.

Ipinagluluksa ko ang mga tuyong tangkay,
ang mga nalalagas na dahon. Walang maliit na kamatayan.

Pinapatawad ko ang mga pasòng hindi namumulaklak;
sinasalba nila ako

sa mga balita ng maagang kamatayan.

Ngunit wala rito ang tula.

Ninanais ko ito ngayong mapitas,

baka sakali,

sa muli nating pagkikita.

BINALAYBAY KADYA NGA AGA

Nagaudyakan ako sa mga butang nga rugya pa.
Halimbawa, ang tun-og kadya nga aga:
nagaidlak sa mga dahon kang kawayan
nga duro ang napukan kang nagligad nga bagyo;
ang mga sinipad kang rosas nga gapula sa dapyà
kang amihan, sa singkal kang adlaw nga nagalanta
kang duro nga tanum, nagakaging kang lupa,
kag gadara kang ubo kag sip-on. Bisan ang mga manok
Bisaya iwat run.

Nagaudyakan ako: mabatian ko ang akon kaugalingon
nga limug. Rugya pa ang akon tutunlan, ang akon bagà,
ang akon dughan,
nagatindug ako sa lupa.

Ginaabi-abi ko ang adlaw,
nagapanamyaw kag nagapangumusta kaninyo.

TULA NGAYONG UMAGA

Namamangha ako sa mga bagay na naririto pa.
Halimbawa, ang hamog ngayong umaga:
kumikinang sa mga dahon ng kawayan
na karamiha'y natumba sa nakaraang bagyo;
ang mga talulot ng rosas, matingkad na pula
sa simoy-amihan, sa lagablab ng araw na nagpapatuyo
sa maraming halaman, nagpapatigang ng lupa,
at nagdadala ng ubo at sipon. Madalang na kahit
ang manok-Bisaya.

Namamangha ako: naririnig ko ang sariling boses.
Narito pa ang aking lalamunan, ang aking bagà,
ang aking dibdib,
nakatayo ako sa lupa.

Sinasalubong ko ang araw,
bumabati at nangangamusta sa inyo.

BINALAYBAY KADYA NGA AGA #2

Nagbugtaw ako sa kulas sa kisame,
karaykay nga mahimo sal-an aswang
kon gabii parehas kang pagpati kang bulig
namon nga Ati. Pay aga run. Gakamang
pasulod ang sanag halin sa gihà sa tunga
kang bubong kag kisame kag may nagguwa
nga manok. Makalupad gali ang mungà?

Indi run ako sigurado sa akon naman-an
kag sa duro pa nga butang. Palangga
ko pa bala ikaw? Ikaw pa kag ako?
Nagataas ang kaso kang COVID kag bisan
ang mga bakunado ginatrankaso.

Nagbangon ako sa kanta kang mga pispis.
Nagarumbaanay sanda lupad; nabà, dasig:
nagahugpa sa sanga pay gulpi, indi mo run
makita. Indi ko mapiktyuran, indi ma-video.
Mabatian lang. Mapatihan man ang limug
lang, indi bala? Parehas sa video call
kon hina ang internet, sa klase ukon meeting
sa Zoom. Parehas man sa nagakatabo kanaton.

Nahidlaw man ako kanimo ba. Gulpi,
daw aswang nga gapangkugmat, daw pispis

nga rugyan pay wara gapakita.

Sanag run ang aga. Nagpahakus ako
sa anang init para puwera lagnat.

TULA NGAYONG UMAGA #2

Nagising ako sa kulas sa kisame,
karaykay na mapagkamalang saaswang
sa gabi katulad ng paniniwala ng kasambahay
naming Ati. Gumagapang papasok
ang liwanag sa butas sa gitna ng bubong
at kisame at may lumalabas na manok.
Nakalilipad pala ang inahin?

Hindi na ako sigurado sa aking nalalaman
at sa marami pang bagay. Mahal pa ba kita?
Tayo pa ba?
Tumataas na naman ang kaso ng COVID
at tinatrangkaso kahit ang mga bakunado.

Bumangon ako sa awit ng mga ibon.
Nagpapaligsahan sila sa paglipad; mababa, mabilis:
sumasampa sa mga sanga ngunit bigla, hindi mo na makikita.
Hindi mo makukunan ng litrato, hindi ma-video.
Maririnig na lang. Mapapaniwalaan din ang boses lang,
di ba? Katulad sa video call tuwing mahina ang signal
ng internet, tuwing klase o meeting sa Zoom.
Katulad din sa nangyayari sa atin.

Nangungulila ako sa'yo, oo. Bigla.
Parang aswang na nananakot, parang ibon

na nariyan ngunit hindi nagpapakita.

Maliwanag na.

Nagpayakap ako sa init
para puwera lagnat.

BINALAYBAY KADYA NGA AGA #3

May mga tinuga nga malaragway naton bangod aton nakita sa anda pagpahimuyong: ang pispis kadya nga aga nga naghapon sa linya kang koryente sa karsada sa pihak kang kamalig: abuhon ang bulbol nga nagatakup, puti ang dughan paidalum. Gamay, mahakup kang mga palad.

Nagapahimuyong man ako kadya nga aga amo nga nakita ko nga naghugpà, naghapon, hasta sa liwan na nga paglupad pangita kang lain nga harapan. Nagpakilala lamang pero wara nagpaangkon, bisan sa akon panurok. May asul ukon kanaryo nga bulbol sa anang ulo? Indi ko run matandaan. Basta may kolor. Rugya ako sigurado. Sangka detalye nga nagatugro kang kinalain; lain ang puti sa itum kag kolor kang lupa ang akon panit.

Kumusta ang imong pagpahimuyong kadyang pandemya?
Ano ang imong nakita kag malaragway?
Rugya lang ako para mamati,
bisan magpungko lang man sa imo kilid,
kag maglantaw sa nagakalain-lain nga kolor sa palibot.

TULA NGAYONG UMAGA #3

May mga nilalang na mailalarawan natin dahil nakita natin sila sa kanilang pananatili: ang ibon ngayong umaga na dumapo sa linya ng koryente sa kalsada sa kabila ng kubo: abuhin ang balahibo ng mga pakpak, puti ang dibdib pababa. Maliit, masasakop ng mga palad.

Nanatili rin ako ngayong umaga
kaya nakita ko itong dumapo, tumigil
hanggang sa muling paglipad at paghanap
ng ibang madadapuan. Nagpakilala lamang ngunit
hindi nagpaangkin, kahit pa sa aking paningin.
May asul o dilaw na balahibo sa kaniyang ulo? Hindi ko
matandaan. Basta may kulay. Dito ako sigurado.
Isang detalye na lumilikha ng pagkakaiba;
iba ang puti sa itim at kakulay ng lupa ang aking balat.

Kumusta ang iyong pananatili ngayong pandemya?
Ano ang iyong nakita at mailarawan?
Narito lang ako para makinig,
kahit maupo lang sa iyong tabi,
at manood sa pagbabago ng mga kulay sa paligid.

Katapusan

Aklanon

*Maikling
Kuwentos*

SHUR C. MANGILAYA

Ang may-akda na si Shur C. Mangilaya ay ipinanganak at kasalukuyang nakatira sa Bagacay, Ibajay, Aklan. Ang kaniyang mga akdang tula, tulang pambata, maikling kuwento, kuwentong pambata, dagli, komiks script, at sanaysay sa Filipino, Hiligaynon at Akeanon ay nalathala sa mga antolohiya, journal, magasin at pahayagan. Gaya ng *Ani 36, Ani 37, Ani 38, Ani 39, Ani 40, at Ani 41* ng Cultural Center of the Philippines. *SaNag 11* ng University of San Agustin Press. *Wagi /Sawi* ng University of the Philippines Press. *Peter's Prize* ng TPSN Foundation, *PangMasa* ng *The Philippine Star*. *Lidayway, Hiligaynon, at Philippine Panorama* ng Manila Bulletin. *Poetika 2, Kasingkasing 4* ng Kasingkasing Press. *Hindi Ito ang Panaho para Mamayapa* ng KATAGA. *Nostalgia* ng Samahang Lazaro Francisco. *Aksyon, Katastropiya, at Mabaya* ng 7 Eyes Productions. *Alaala ng mga Pakpak* ng Komisyon sa Wikang Filipino (KWF). *Katang Haka* ng UST Publishing House.

Kasapi ng KATAGA (Samahan ng mga Manunulat sa Pilipinas). *Hae-o ag Eusong, Mga Binaeaybay* ang kaniyang unang aklat ng Tula sa Akeanon, na inilathala ng Kasingkasing Press, 2019. Kasalukuyang kawani ng lokal na pamahalaang bayan ng Ibajay.

Tag-Ilaya

ni Shur C. Mangilaya

HAEOS gasangbuean eon si Jules sa isla it Boracay. Imaw ro nagabuyot it mga trabahador sa *construction* sa ginapatindog nga hotel sa atubang it baybayon sa sitio Bolabog sa Brgy. Balabag. Rong nagakontrata sa *construction* hay ro anang tiyo nga *Architect* nga igmanghod it anang nanay.

Mabuhay eon ro tiyo ni Jules sa isla it Boracay. Nakaangkon eon man it kaugalingon nga baeay ag eugta sa may sitio Din-iwid. Natawo ag nagbahoe ro tiyo ni Jules, kaibahan ro anang nanay ag iba pang mga igmanghod sa banwa it Ibajay. Sa makaron hay ro pamilya lang nanday Jules ro nabilin nga naga-istar sa Brgy. Poblacion sa banwa it Ibajay. Kaibahan it anang tiyo nga nagapangabuhi hay ro asawa kara ag tatlong mga maintok nga mga unga.

Ro sambilog pa nga kabangdanan nga gusto nga makatrabaho ni Jules sa Boracay, bangud sa natabo nga pagbueog-eag nanda sa anang nobya. Indi mabaton-baton ni Jules rong natabu kanda sa anang nobya. Nga haeos sobrang tatlong dag-on man nana nga nakarelasyon, katong nagaeskuyla pa sanda it kolehiyo sa Manila.

Gulpi nga nag-asawa ra it isaea ka seaman. Ngani bangud sa natabo hay ginpakamayad nana nga magtrabaho anay sa isla it Boracay. Agud maskin paalin hay maumpawan ro ana nga ginabatyag nga sakit sa baeatyagon.

Sa pilang beses ni Jules nga magwarang sa isla it Boracay, hay maabu eon man ro ana nga mga nakilaea. Kapin pa kon may mga paeanawon nga mga kasadyahan ro ana nga tiyo hay ginapamunot imaw ag ginapakilaea kana ro mga kakilaea kara nga mga daeaga. Sayod sa anang tiyo ro natabo nahanungod sa anang paghigugma. Ngani ginabuligan kara nga malipatan ro mapait nga nadangatan sa anang kabuhi. May iba pa nga mga daeaga nga ginapakilaea ro ana nga tiyo kana, nga manami ro mga trabaho sa hotel ag *resort*. Apang balewala kana nga makipagbaeaylohan kanda it mayad nga buot. Maskin nasayuran nana nga may kaila kana, hay owa nana ginataw-i it hayga nga mag-eawig ro andang pagkilaeahan.

Sa matuod-tuod, may ipabugae man si Jules kon ro pagahambaean hay nahanungod sa anang pagkaeaki. Guwapo, manami ro eawas ag may kataason. Kabangdanan nga maabu ro nagakursunada kana. Nangawa man eani imaw nga kon ham-an sa isaea eang ka baye nana gin-uyang ro anang baeatyagon.

Sambilog nga ginakontrata sa anang tiyo hay isaea ka bukon eon gid man it mabahoe nga hotel nga ginapatindog sa may sitio Bolabog. Imaw ro ginsaligan it ana nga tiyo nga magdumaea it mga panday nga trabahador sa nasambit nga *construction project*. Bangud may isaea pa nga mas mabahoe nga *resort* nga ginakontrata it ana nga tiyo sa may sitio Pinaungon.

Maabu man ro mga tinawo nga ginabuytan ni Jules. Haeos mga Aklanon nga kaeabanan hay halin sa andang banwa it Ibajay

ag kaiping nga banwa it Nabas. Ag ro iba hay halin pa sa mga probinsiya it Romblon ag Antique. Sangkuro pa eang man ro anang nasayuran sa *construction*, kon sa *actual* eon ro paga-istoryahan. Maskin nakatapos pa imaw it kursong *Civil Engineer*, hay ginaako nana nga may kakueangan pa gid gihapon imaw it mga nasayuran. Apang ginpromisa nana sa ana nga tiyo nga tinguhaon gid nana nga makaantiguhan it mayad. Kapin pa nga haeos adlaw-adlaw man ginabisitahan it ana nga tiyo ro andang ginaobra ag ginaturo ro mga kinahang-ean nga ueobrahon. Sambilog pa, nga ro ginasaligan nga *foreman* hay ana eon man nga kasugot ag nangin amigo.

Sa *site* man mismo nagatiner ro iba nga mga trabahador. May anda nga binaeay nga payag nga human sa *coco lumber*, ginsugpon-sugpon nga *plywood* ag yero sa may likod it andang ginaobrahan. Kada hapon naga-uli si Jules sa sitio Din-iwid. Kada Sabado it hapon pagkatapos it ilabas ro sweldohan ag ro pag-ueoli it mga trabahador sa andang mga ginauliang lugar.

Kon amat ro iba hay nagaaeyatan nga mag-inoman, pagkatapos it trabaho. Ag ginasugtan man it ana nga tiyo, basta owa eang kuno it gulo. Sa pilang domingo eon man nga nakaibahan ni Jules ro mga trabahador hay nangin maeupot eon ro andang pagsinaeayo. Manami ro pagtahod kana it mga trabahador, bangud sa ginapakita man nanang kabuot kanda. Sayod nana kon paalin makipag-ieiba it mayad sa mga kubos nga mga tawo. Nadumdoman pa nana ro anang mga inagyan nga pagbinarkada anay sa mga taga *squatter* nga maeapit sa andang baeay dati sa Pandacan sa Manila.

ISAEA ka hapon, adlaw it Huwebes. Pagkatapos it trabaho hay nag-aeyatan ro pila ka mga Ibayhanong trabahador nga mag-inoman. Bangud *birthday* kuno it andang kaibahan nga piyon. Maw

man gali nga nabatian kaina ni Jules nga may nagakinanta it *happy birthday* samtang nagatrabaho Ag pagkatapos hay magsueonlogan ag maghinibayag.

“Engineer, hambae nanda kon puydi ka kuno makainoman namon hinduna?” pangutana it *foreman* nga si Tay Doming kay Jules.

“Ham-an, may alin kon?” pangutana ni Jules.

“Birthday kuno ni Andong, Engineer. Tag akong gumankon nga piyon,” sabat ni Tay Doming, nga tiyuhin ag kasimanwa man ni Andong nga Ibayhanon.

Nadumdoman ni Jules ro andang ginatawag nga si Andong. Tag mabukod nga eaki, nga bukon eon gid man it mataas pero guwapo. Bata pa man ro pangidaron. Eaom nana dati hay nagmunot eang ra kay Tay Doming sa Boracay bangud *summer*, ag bangud owa eon man it klase sa eskuylahan. Apang suno man sa sugid ni Tay Doming hay naga-eskuyla gid man dati si Andong. Ugaling nagpae-at, agud makabulig sa mga ginikanan ag mga igmanghod.

“Sige, a. Hinduna lang ako mauli,” hambae ni Jules. Naila man eani imaw agud makaiba ag makaistorya man nana ro anang mga trabahador.

Naghiyom-hiyom gid si Tay Doming pagkabati sa hinambae ni Jules. Sa matuod-tuod, kara eang man nana makaibahan ro mga trabahador sa inoman. Dati eon man nanda imaw nga ginasinampit, ugaling hay owa pa sa anang buot nga makipag-inoman kanda.

Longneck nga *hard* ro ginbakae it mga trabahador. Nagbakae man sanda it kasudlan it baka nga obrahon kunong goto ag mabahoe nga isdang ihawon para pangsumsuman. Ginpangutana pa nanda si Jules kon nagainom it *hard*. Owa eon imaw nagbalibad bangud basi

magbakae pa sanda it *beer* nga may kamahaeon. Ag sayod nana nga nag-*vale* man lang sanda kaina sa anang tiyo agud mag-aeamutan.

Haeos nakipag-inoman man ro tanan, pagkasayod nga kaibahan nanda si Jules sa inoman. Manami ro anang pamatyagan ag nakapalipay man kana ro pag-ieieiba ag pagsugilanon sa mga trabahador. Nasayuran man ni Jules nga nailaan man nanda imaw nga magdumaea kanda. Agud mangin manami pa ro andang pagsinaeayo sa inoman, nagpabakae pa imaw it dugang nga mga ieimnon ag sumsuman

HALIN nga nakipag-iba si Jules sa anang mga tinawo sa inoman hay nangin maeupot pa gid ro anda nga pagsinaeayo sa kada isaea. Nagadinanghaean eon sanda ag nagasueonlugan. Kapin eon kay Andong nga nangin maeapit eon nana nga amigo. Haeos indi eon gid man abi mag-eayo ro pangidaron nandang daywa. Daywang dag-on malang ro gueang nana kay Andong. Kon amat, ginasampit pa nana si Andong nga magmunot sa baeay it anang tiyo, Ag kon abutan it silom sa paghatod nana kay Andong sa *site* hay nagahapit anay sanda sa restawran ag magkaon it ihapon.

Nataeupangdan ni Jules kay Andong nga may deskriminasyon gali sa andang banwa it Ibajay ro mga Tag-ilaya. Tag-ilaya ro tawag sa mga tawo nga naga-istar sa banda ilaya sa mga kabukiran ag kagueangan nga maeayo eon sa banwa ag kapatagan. Halin pa kato, ro pagtratar sa mga Tag-ilaya it mga tawong taga banwa hay mga bukidnon, kueang sa kaeam ag mga inosente kapin pa sa bag-o nga mga kagamitan. Kaeabanan kuno abi sa andang mga ginikanan ag katigueangan hay mga owa it badwan. Kueang sa iniskuylahan ag ro iba hay owa gid eani nakaiskuyla bisan sa elementarya. Apang

sa pagtaliwan it mga dinag-on, nakaiskuyla eon man ro ibang mga ulihing tubo sa hayskul ag mangin sa kolehiyo. Kapin may una eon nga Aklan State University sa banwa it Ibajay.

“A, Engineer... puydi ka baea namon maimbetar sa among lugar?” sampit ni Andong kay Jules. Isaea ka adlaw samtang nagakaon sandang daywa it ihapon sa restawran.

“Ha?...ham-an may alin idto sa inyo?” pangutana ni Jules.

“A, may binayle abi sa among barangay sa Sabado,” sabat ni Andong.

“Ham-a’t may binayle?”

“Maeapit lang abi ro pista sa among barangay. Harang katapusang Sabado it Mayo.

“Maeapit lang gali, daywang dominggo lang.”

Nadumdoman ni Jules nga nakapromisa gali imaw samtang nagaieinom sanda sa nagtaliwang *birthday* ni Andong, nga mamunot imaw kanda sa kapistahan pat-a it andang barangay. Apang bukon pa man it pista hay ginasampit eagi imaw ni Andong. Ginpaino-ino anay nana it mayad. Bukon eon gid man abi imaw it mahilig sa binayle. Bisan may binayle sa andang banwa sa plaza, owa man imaw haeos nagaagto. Kon makaagto man hay owa imaw nagasaot.

“Maw eani nga gusto ka kunta namon nanday Tonyo ag Indo, nga makaagto ka eagi sa among lugar, bago magpista,” hambae ni Andong. Nga ro anang ginhingadlan nga daywa hay ro mga kaibahang piyon sa trabaho. Ag kapareho man kay Andong nga mga miron pa.

“Sige, a mayad eani ron agud kaantiguhan eon ako kon magbalik sa pista.” sabat ni Jules.

Adlaw eon nga Biyernes, apang matsa kabuhayon hingan sa pamatyagan ni Jules. Martes pa it gabii imaw ginsampit ni Andong.

Excited gid hingan imaw, bangud gusto man nana nga makaagto sa mga lugar nga owa pa nana maagtuni. Kumbaga bag-ong *adventure*. Nasumo eon man imaw sa siyudad ag haeos ro isla eon man it Boracay, hay owa eon it pinagkaiba sa Manila nga magulo ag masangag. Agud makita man nana kon mauno gid ro ginapabugae nga lugar nanday Andong. Owa pa man abi imaw makaagto sa mga lugar sa ilaya. Bangud kato anay nga tiempo hay makahaeadlok mag-agto sa nasambit nga mga lugar, bangud sa presensiya it mga rebelde nga NPA.

SABADO it hapon, pagkasuweldo it mga trabahador hay nagpanaw sanday Jules kaibahan ro iba pang mga trabahador nga nagtabok paagto sa Brgy. Caticlan. Nakabaton man imaw it ana nga suweldo sa sueod it sang domingo. Pero mabahoe gid ro ana nga ginbaeon nga kwarta. Maskin paalin hay may natipon eon man imaw umpisa nga magtrabaho sa Boracay.

Haeos pueonuan gid it pasahero ro mga *jeep*. Bangud maabu ro kadungan nanday Jules nga nagaueoli halin sa Boracay. Haeos gasang-oras pa ro andang biyahe bago makaabot sa banwa it Ibajay. Naghapit anay si Jules sa andang baeay sa banwa agud mag-eaong sa anang ina nga mamunot imaw sa Minaa. Nakibot ag nahawag gid ro ana nga ina. Pero sa anang pabangdan nga nagapakig-angay eamang imaw sa anang mga tinawo sa trabaho hay nagsugot man dayon ra. Nagbueog-eag eon man ro mga trabahador nga mag-ueoli sa anda-andang mga barangay sa Ibajay. Nagpahanumdom man eani kana ro *foreman* nga si Tay Doming nga maghaeong gid sa andang pamanawon paagto sa Minaa. Sa Brgy. Polo nga maeapit sa banwa

naga-uli si Tay Doming ag ro ibang mga panday. Magkaibahan man ro sangka paagtonan sanday Jules, Andong, Tonio, ag Indo.

Daywa ka habal-habal nga motor ro gin-arkila ni Jules. Kaibahan nana nga angkas sa motor si Andong. Ag sa sambilog nga motor hay magkaangkas man sanday Tonio ag Indo. Napanuhan nana nga may kabuhayon ro andang biyahe. Haeos pigado ag batsihon ro karsadahon sa kilid it kabukiran ro andang ginaagyan. Nagahawag man imaw, ugaling naila man kapin pasaka ag paubos nga karsadahon sa kabukiran. Makaron eang nana nasamitan ro makarang klaseng biyahe nga sakay it motor. Nakaabot sanda sa lugar nga pueonduhan it mga motor sa Brgy. Aparicio.

Pagkapanaog sa motor, sangkuro anay nga pahuway ag ginumpisahan eon dayon ro andang pamanawon. Maghalin sa Aparico hay makalimang beses pa sandang nagtabok sa suba paagto sa Minaa. Namag-uhan imaw sa pagtinikang ag nakabatyag it paeamuytoy it batiis. Haeos daeagkong kabatuhan ro andang ginaagyan sa binit ag tunga it suba. Hinapo imaw samtang nagatukad ag nagapanaog sa bukid. Nakabatyag eon imaw gaoy apang owa gid nagpahalata sa mga kaibahan. Pilang beses man sandang nagpahuway, bangud sayod nanday Andong nga bukon pa imaw it anad sa mga makarang paeanawon.

Bisan nakabatyag it kagaoy hay nakapatigayon man kay Jules it kalipay ag katawhayan ro lugar. Owa imaw ayawi sa pagtangka sa mga nagaeungay sa daeanon nga mga daeagko ag maeambong nagakasari-sari nga mga puno it kahoy. Ro malimpyo nga nagailig nga tubi sa suba nga pilang beses gid imaw naghilam-os sa maeamig-eamig nga tubi. Nabatyagan ni Jules ro matuod-tuod nga kalinong sa tunga it malikot nga kagueangan. Ro huni it mga pispis nga

matsa sonata sa anang pamatian. Ag sa kada padayon nanda nga pamanawon, ginapilit nana nga makasarang sa mahaba nga paeanawon. Gakaduea ro anang kagaoy bangud sa kabueosog nga mga manaming taean-awon sa palibot.

Nakasapoe sanday Jules sa baeay nanday Andong nga nagapaeamuytoy ro ana nga mga siki ag batiis. Nahum-og it hueas ro anang suksok nga eambong. Nag-ueoli man anay sanday Tonio ag Indo sa andang mga kaugalingon nga baeay. Ginpakilaea imaw ni Andong sa anang mga ginikanan nga sanday Tay Puloy ag Nay Ason. Nalipay man imaw sa manami nga pag-abi-abi kana it bilog nga pamilya ni Andong.

Pagkatapos it pagpakilaea sa kada isaea hay nag-ilis ag nagpahuway-huway anay si Jules sa isaea ka maisot nga kuwarto sa may palaylay nga kusina. Maangan-angan hay gumuwa imaw it baeay ag nagpanaw-panaw samtang nagatangda sa nakapalibot nga kabukiran ag kagueangan. Dumayaw imaw sa mga bugna nga dunang manggad it lugar. Nagsueod sa anang paminsaron nga bukon eang it una ag ulihi nana nga pag-agto sa lugar nga anang ginatindugan makaron. Bangud nailaan nana ro kanami ag kalinong it lugar.

Pumungko si Jules sa mahabang bangko nga butong sa idaeom it mabahoe nga puno it kasya. Sa pihak ag sa pihak ro mahaba nga bangko nga may papag man nga butong sa tunga kara. Haeos nageayong eon ro maeambo nga mga dahon it kasya sa bangkoan. Nabatyagan nana ro maeamig-eamig nga huyop it hangin. Nagsueod sa anang paminsaron ro siyudad it Manila. Pero pilit nana nga ginaduea sa anang isip ag indi dapat magsaeot ro anino it siyudad sa anang ginakahimtangan makaron.

“Engineer, pamahay anay’ta,” hambae ni Andong.

Nakibot si Jules sa limog ni Andong nga nagapahilangop samtang may daeang einaga nga balingka sa maeukong.

“Saeamat gid, ‘Dong,” hambae ni Jules ag bumuo it sambilog.

“Pasensiya lang anay Engineer sa naabutan iya sa amon, a.”

“Hinugay eani it pangayo it pasensiya una, a,” hambae ni Jules. “Owa man kakon it problema.”

“Nahuya eani sanday Tatay ag Nanay kimo,” hambae ni Andong. “Maisot malang abi kuno ro among baeay.”

“Sus, a! Bukon mat-a it baeay ro akon nga ginaagtonan... importante, a ro mga tawong nagaistar sa baeay,” sabat ni Jules.

Maangan-angan hay napan-ohan ni Jules ro nagapahilangop nga bag-ong abot nga daywa ka baye. Isaea ka daeaga ag isaea ka unga. Sa paminsaron nana hay halin sa pagpanindahan ro daywa, bangud may bitbit nga mga dinaea. Pagkapan-o man ni Andong hay eagi-eagi karang ginsueang ro daywa ag ginbuoe ro ibang mga dinaea.

Ginpakilaea ni Andong kay Jules ro daywa ka baye, nga mga igmanghod. Ro daeaga hay si Marissa nga Isay ro hayo ag ro unga hay si Isabel ag Sabel ro hayo. Suno kay Andong hay tatlo malang sanda nga magmaeanghod. Hara ro kamagueangan, pangaywa si Isay ag si Sabel ro kamanghuran. Matsa nahuya pa ngani kunta si Isay kay Jules, apang sa pamilit ni Andong nga magkilaeahan sandang daywa ni Jules hay owa kabalibad si Isay.

Samtang nagakaon sanday Jules ag Andong it balingka hay pumungko sa atubang nana si Isay. Matag-od nga sueosugilanon sa kada isaea bago mag-eaong si Isay bangud may asikasuhon pa sa baeay.

Owa eon si Isay sa atubang ni Jules, apang sa anang paino-ino gihapon ro daeaga. Nag-eaong anay si Andong kana nga magbulig

it eaha para sa andang ilabas. Naaywanan imaw nga madaeom ro anang paminsaron. Ginaako nana nga maabu eon man nga mga baye nga anang unang nakilaea, pero iba ro anang nabatyagan pagkakita kay Isay.

Eain sa ibang daeaga si Isay kon anang ikumpara sa ibang mga baye. Bukon eon gid man it maputi, pero ro taas ag pang-eawason kara hay mahambae nga owa it eaki nga indi magkaila iya kara. Eakip pa nga nagabagay gid ro mahaba nga buhok kara sa kagwapahon nga uyahon. Ag may mga mata nga kon tumueok hay madaeom. Ginaako nana nga maskin una pa eang nga pagkilaea nana kay Isay, nakapukaw eon ra sa anang nagakatueog nga baeatyagon.

Nagabueoligan gid ro sangka pamilya nanday Andong sa pag-eaha it ilabas. Kanamiton ro andang mga einaha nga pagkaon. Nagkasugot sanday Jules ag Andong nga sa may papag lang sa idaeom it kasya sanda daywa makaon it ilabas.

Nagbueolig it dat-on it ilabas kanday Jules ag Andong sanday Isay ag Nay Ason. Nalipay ag nagpasaemat gid imaw sa mga ginprepara kanda nga ilabas. Bangud kon amat malang nana masamitan ro mga pagkaon nga gindat-on kanda.

May bisayang manok nga inubaran it saging nga pakoe, sinanlag nga patuyaw, Tinueang gutaw nga may eupos nga banag ag pinayukan it maeapuyot. May mahumot nga humay nga puti, itom ag kaki, nga suno kay Andong hay ginatawag nanda nga mitaw, tabilaw, kabanggi, o kamuros. Hinueasan gid si Jules samtang nagakaon it kanamiton nga ilabas. Ag samtang nagakaon sanda ni Andong, hay padayon man ro dat-on ni Isay. Kabangdanan nga kon amat hay indi nana malikawan nga magtan-aw sa daeaga ag magpasaemat.

“Kaon it mayad, Engineer, ha,” hambae ni Andong. ”Abu pa idto.”

“Maemaeen mat-a ro inyo ngara nga ginpreparar... kanamiton gid-a,” hambae ni Jules.

“Binukot gid abing manok ra nga bisaya,” hambae ni Andong, pagkakita kay Jules nga nagapang-os it paa it manok.

“Kananamon gid-a gali ro harang patuyaw,” singhan ni Jules.

“Nagsag-on gid eani si Tatay it ueang ag patuyaw kabii. Bangud ginpahisayod ko eagi kay Isay, nga mauli ako nga kaibahan kita karang Sabado.”

“Kapin man tag pinayukang gutaw ngarang may eupos nga banag,” padayon ni Jules. “Manamit.. kapin pa mahaeang-haeang.”

Pagkatueongnan it ilabas nanday Jules ag Andong hay nagdaea si Isay it sangka sapad nga eutong saging nga tundan ag pilang siad nga eutong kapaya. Nabusgan gid it husto si Jules. Ro anang nabatyagang kagaoy kaina sa andang pagpinanaw, pagtabok sa suba ag pagtukad sa bukid hay matsa naumpawan sa kinaon nga ilabas.

Nataeupangdan ni Jules nga may pagkamahuyaon nga daeaga si Isay. Bangud samtang ginatinueok nana kaina ro daeaga hay nagadinungok. Nahuya pa gid man siguro ra kana bangud bagohan eang sanda nga nagkilaea. Apang kon makit-an eani nana nga nagahiyom-hiyom ro daeaga, nabatyagan nana ro durong kalipay.

Maangan-angan hay nag-eubog-eubog anay sa bangko sanday Jules ag Andong agud magpahuway-huway. Natueogan si Jules ag kat nagbugtaw, owa eot-a si Andong sa pihak nga bangko. Pagbangon nana hay nagapahilangop eon man si Andong halin sa andang baeay. Nag-eaong anay ra kana nga may ginaagtonan sa pihak nga bukid.

Owa eon pagsugti nga pamunton imaw ni Andong bangud mas malisod kuno nga mayad ro daean paagto idto. Ag bago magpanaw hay gintawag ni Andong sanday Isay ag Sabel nga ibhan anay imaw agud may kaistorya. Ginbilinan kara ro daywang igmanghod nga indi imaw pag-aywanan ag tatapon kon may kinahang-ean.

Nagapamatyagan sanday Jules ag Isay, samtang ro kamanghuran nga si Sabel hay nagaebog-eubog sa bangko.

“Hay, Sabel... pagbangon una, kahuya kat imo ngara,” hambae ni Isay kay Sabel. “May bisita kita uy... si, Engineer,” samtang ginakusi sa batiis si Sabel.”

“Pabay-i eang ‘maw, ‘Say, basi ginaduyog mat-ana si Sabel,” hambae ni Jules. “Owa mat-a kakon ron, a.”

Manami ro pag-istoryahan nanday Jules ag Isay, samtang si Sabel hay natueogan sa bangko. Nasayuran ni Jules nga *graduating* eon gali sa pagkamaestra si Isay sa sunod nga dag-on. Nagaeskuyla ra sa Aklan State University sa may Brgy. Colong-Colong nga maeapit sa andang banwa. Sa tiempo abi ni Jules hay owa pa haeos it nagaeskuyla sa hayrang eskuylahan, bangud dati hay isaea pa eamang ra ka *technical ag industrial school*. Apang kat mag-umpisa ra nga nangin State University hay nagdugang it pilang mga kurso, ngani maabu eon ro nag-ieiskuyla iya kara.

Maabu gid ro mga nasayuran ni Jules nahanungod sa kaugalingon ni Isay ag sa pamilya kara. Ro tanan man nga mga nakataliwang inagyan nana hay gin-istorya man nana kay Isay. Apang ro anang mga inagyan sa paghigugma hay ginlilong gid nana sa daeaga. Ginaako nana sa anang kaugalingon nga nagkutob ro anang tagipusuon kay Isay, bisan una pa eang nanda nga pagkita ag pagkilaeahan. Nagapati imaw nga isaea gid ka maayad-ayad

nga mga tawo ro pamilya nanday Andong ag Isay. Mabahoe ro anang pagpasaeamat, bangud nga gintaw-an pa imaw it hayga nga makakita it isaea ka bayeng nagpukaw euman sa anang baeatyagon. Ro kaguwapa ag mayad nga kabubut-on ni Isay ro nagpatigayon kana it bag-ong paghigugma.

Kon amat hay nagasalida sa paminsaron ni Jules ro anang dati nga nobya sa Manila. Pero ginapilit nana nga dueaon sa anang paino-ino. Maskin ikumpara nana ro kaguwapa ag ro pamatasan ni Isay sa anang dating nobya hay may pagkaeain gid ro daeaga. Masinueundon ra sa anang mga ginikanan ag matatapon sa mga igmanghod. Bukon it kapareho sa anang dati nga nobya nga may pagkasuplada. Ag maskin sa mga ginikanan hay may pagkasupae nga baye. Sa makaron hay kaatubang nana ro isaea ka baye nga kon siin hay tag ginausoy-usoy it haeos tanan nga mga kaeaeakinhan nga mangin nobya o mapangasawa.

TUNOD eon ro adlaw kat nag-abot si Andong, kaibahan sanday Tonio ag Indo. May daea sanda nga daywang galong tuba, kaserola, ag bay-ong. Hato gali ro ginpanaw ni Andong kaina. Nagtangway gali sanda it tuba sa anang tiyo nga mananggiti sa pihak nga bukid.

Nagkaeasugot sanda nga mag-inoman sa may bangko sa ginaea'yongan nga puno it kasya. Sa unang eag-ok ni Jules it tuba sa baso hay nasamitan nana ro nagahalo nga aslum ag tam-is nga lasa kara. Ginhalikap nana ro anang tiyan ag nagtango-tango. Nakainom eon man imaw dati it tuba kada magdaea ro igkampod sa anang nanay sa anda kon bisperas kato it Ati-Ati kada kapistahan ni Señor Sto. Niño sa andang banwa it Ibajay. Sangka baso pa ro einag-ok nana ag mabaskog nga nagtalig-ab.

May binutang si Tonio nga pilang putos sa dahon it saging sa papag.

“Engineer... pagsumsuman anay,” hambae ni Tonio.

“Pinais?” pangutana ni Jules.

“Tinumkan ron, Engineer,” sabat ni Indo.

“A, hara gali ro ginatawag nga tinumkan,” hambae ni Jules.

“Paalin mag-obra kara?”

“Bayuhon anay it hae-o sa eusong ro mga ueang, asta matumok. Butangan dayon it niyog nga bangian, katumbae, dahon it batuan ag puston dayon it dahon it saging o hagikhhik ag eahaon.” isplika ni Andong.

Binuksan ni Tonio ro sambilog ag nagsamit si Jules.

“Mananam nga mahaeang-haeang!” hambae ni Jules.

Naghiyom-hiyom ag nagtueoeokan sanday Andong, Tonio ag Indo.

Nangawa si Jules ag gintueok si Indo samtang may ginahuhu halin sa matag-od nga butong nga medyo sunog. Pagkaeudad tanan, nahugoman nana ro kahumot-humot nga einaha.

“Hara, Engineer...samiti anay,” matsa may pagkabugaeon nga hambae ni Indo.

“Kahumot-humot gid-a. Ano man ra?” pangutana ni Jules.

“Binakoe ron, Engineer,” si Andong ro nagsabat.

“Nakabati eon ako it makarang eaha,” sabat ni Jules. “Galing owa pa ako kasamit kara.”

“Samiti anay kon kauyon ka kara, Engineer,” hambae ni Andong.

“Aeangan nga indi ako kauyon kara,” sabat ni Jules. “Sa hugom paeang, matsa nagahilab eagi ang tiyan.”

“Daywang bilog gid eani ro akon ngara nga binukot,” hambae ni Indo. “Agud ayawan’ta it sumsuman.”

Bumuo it sang kiwa si Jules ag nagsamit. Nalasaan nana ro kanamiton nga eahang binakoe. Ag sinundan it pag-eag-ok it sangka basong tuba.

Malipayon ro pag-ieieiba nanday Jules, Andoy, Tonio ag Indo samtang naga- inoman. Owa haeos nanda mapan-uhi ro paghilangop it gabii. Nagaeapnaag eon ro kadueom sa palibot. Naghambae ro nanay ni Andong nga paihapnan anay si Jules, apang nagbalibad eon imaw nga mag-ihapon. Bangud nabusgan eon imaw it kaabuon nga sumsuman.

Nagpangayat si Andong kay Jules nga magwarang hinduna sa plaza pagkatapos nanda it inoman. Bangud may ginahiwat nga binayle ro barangay. Nag-aeayatan sanda nga magsaot. Ginhinyo nanda si Jules nga magbakae it basket nga ginpaeanganan kay Isay. Bangud kandidata ra sa pagka reyna it barangay. Sayod eon man nana ro ginatawag nga binayle ag pagbaligya it basket. Dati eon man imaw nga nakasaot sa binayle, kaibahan ro anang mga kaeskuyla kato sa hayskul. Naisip man nana nga kon makabakae imaw it basket hay isaea man ra ka paagi nga makabulig imaw sa Brgy. Minaa, para sa paeabuton nga kapistahan it andang barangay.

Maabu eon ro nagasinaot sa tunga it plaza pag-abot nanday Jules, Andong, Tonio ag Indo. Nagtiner eang anay sanda sa guwa it plaza samtang nagatan-aw it mga gasaot. Nakita ni Jules si Isay sa sueod it plaza nga nagasaot it *sweet* ag kon amat hay *modern*. Nagob eon man ro gabii kat gin-umpisahan ro pagbaligya it basket it sangka kandidata.. Kat ginabaligya eon ro basket nga ginpangaeanan kay Marissa hay gintawag eagi ni Andong it sang libong piso, pabor

sa grupo ni JM. Ginhiyo it manugbaligya it basket nga magpakita sa tunga it plaza ro nagbakae it basket ni Isay. Ngani nagsueod sa tunga it plaza ro grupo nanday Jules ag nagbuoe it kapareha nga mga daeaga. Indi gid-a kunta imaw magsaot, apang sa pamilit man ag hiyo nanday Andong kana hay nagsaot lang man imaw, kapareha si Isay, samtang nagatukar ro *sweet* nga sonata.

Gintaw-an it hayga ro grupo nanday Jules nga makasaot it mayad. Bangud ro plaza hay para eamang kanda nga nagbakae it basket. Samtang nagasaot it *sweet* sanday Jules ag Isay, hay maabu kanda ro nagatinueok sa guwa. Kapin pa gid nga ginamitlang it manugbaligya nga ro nagabakae it basket hay halin pa sa Boracay nga si Engineer JM. Halin sa pinatag-od nana nga pangaeang Jules Masangcay. Sa huna-huna nana hay matsa bugaeon man imaw samtang kapareha ro isaea ka guwapahon nga daeaga it Brgy. Minaa. Samtang nagasaot hay ginatan-aw-tan-aw nana ro basket nga nakabutang sa bangko nga may kaibahang sang galong tuba sa tunga it plaza. Ginpahisayod man eagi ni Isay kana nga dapat gid hay sanda ro makabakae it pinakamahae nga kantidad, agud maangkon nanda ro basket. Bangud kutob eang sa alas tres ro oras nga gintaot it manugbaligya ag pagatapuson eon dayon ro pagpasubasta it basket.

Samtang padayon nga nagasaot ro grupo nanday Jules ag Andong hay may pila man nga mga mailington nga magbakae it basket sa mas mataas nga presyo. Apang owa gid pagbuy-i nanday Jules ro basket, hasta nakaabot gid sa kantidad nga tatlong libong piso. Gintaw-an man sanda it hayga it manugbaligya nga makasaot it mabuhay-buhay nga oras. Sayod nana nga mabahoe eon nga kantidad ro anang ginbakae nga basket. Apang owa eon nana pagkahilaki rong kuwarta. Bangud sa kalipay samtang kapareha si Isay sa pagsaot.

Hasta nga nag-abot ro oras it alas tres, nga nagapahisayod nga tapos eon ro pagbaligya it basket. Ag sanda ro nakabakae ag nakabuoe kara nga nakapangaeen kay Marissa.

Owa anay nag-uli sanday Jules, bangud gusto nana nga hueaton hasta nga mag-uli si Isay. Owa sanda kasayod nga nag-istorya eon sanda ni Isay kainang pagsaot nanda nga anang hueaton ro daeaga hasta mag-uli.

Katapusan eon ro ginabaligya nga basket apang ro nagabakae hay kutob eang sa manaba nga presyo. Ngani ginpakamayad ni Jules nga bakeon lang ra sa may mataas nga kantidad, aeang-aeang sa pagbulig eon gid nana sa barangay. Sa kantidad nga daywang libo hay naghinyo it bag-ong sonata sanday Andong. Owa eon nagsaot si Jules, nagpungko lang imaw sa kilid ni Isay. Ginpatukar ro sonata ag nagsinaot sanday Andong, Tonio, ag Indo it pahid. Nga suno sa istorya ni Isay kay Jules, hara ro saot nga haeos paborito ag kinaandan nga sauton it mga Tag-ilaya. Kapin gid sa Brgy. Yawan nga kaiping it Brgy, Minaa, ro pinakautbong ag pinakamaeayo nga barangay it Ibajay.

Nagahinibayag si Jules ag si Isay samtang ginatan-aw ro pagsaot nanday Andong, Tonio, ag Indo, kapareha ro tatlo ka mga daeaga sa tunga it plaza. Isaea ka saot nga madasig ro hueag nga hawig man sa saot nga balse. Maw nga ginatawag nga pahid bangud matsa may ginpahid ro mga siki it nagasaot. Nagabueoytan ro sambilog nga alima it magkapareha ag ro sambilog nga alima it eaki hay nagabuyot sa hawak it baye ag sa abaga man it eaki ro sambilog nga alima it baye. Hara ro ginatratar nanda nga *folk dance* halin kato sa andang lugar.

Daywa ka basket ro nabakae nanday Jules bago sanda mag-ueoli nga haeos tungang gabii eon. Bago sanda mag-uli, nagpasaeamat gid kana it husto ro mga nagpahiwat it binayle nga ginadumaeahan it kapitan it barangay.

Masadya ro gabii ni Jules ag indi nana mahangpan ro kakaiba nga baeatyagon. Owa imaw gaeom nga may mga lugar ag mga tawo pa gali nga makatao kana it kalipayan. Owa eon imaw it nadumdoman nga ibang bagay, kundi sa anang paminsaron hay ro mga tawo, pagkaon ag ro lugar nga anang ginakahimtangan makaron.

NAGBUEAW si Jules pagkahin-aga. Napan-uhan nana nga owa eon sa eugban si Andong nga kahulid nana sa katre sa pagtueog kabii. Nabatyagan nana nga nagapaeanakit ro ana nga ueo. Nagbangon imaw ag naghilam-os it tubi halin sa banga sa banggerahan. Nakabatyag imaw it hagan-hagan nga hatod it maeamig nga tubi. Gumuwa imaw ag nagpungko sa bangko sa idaeom it kasya. Owa gid nana makita si Andong sa sueod ag mangin sa guwa it andang baeay. Gintangda nana ro eangit nga haeos mataas eon ro silak it adlaw, nga nagapatimaan it maayad-ayad nga tiempo.

Nadumdoman ni Jules ro pag-inoman nanda kahapon it nakapasilom. May mga kalhit pang mga bilin-bilin nga kinaon nandang sumsuman sa papag. Matsa nahilong man eani imaw sa andang gin-inom nga tuba kabii. Nagsueod sa anang paminsaron ro pagsaot nanda ni Isay kabii kat nagbakae sanda it basket. Ro pag-uli nga kaibahan si Isay samtang nagabaktas sa madueom nga daeanon. Nakabatyag imaw it huya pagkadumdom nga matsa nakahambae hingan imaw kay Isay nga nagakaila imaw iya kara. Matsa nalipatan eon man abi nana ro iba pa nga mga natabo kanda kabii. Samtang

madaeom ro anang paino-ino, nakibot imaw pagkapan-o nga ginataw-an eon gali imaw it kape ni Isay.

“Mayad nga agahon, Jules... pagpamahaw anay,” hambae ni Isay. Samtang may daeang kape sa tasa ag mga einaga nga eutong saging sa maeukong.

Nakibot si Jules bangud owa nana napan-uhi nga may ginbutang eon gali sa papag si Isay nga pamahaw.

“A, saeamat gid, ‘Say,” hambae ni Jules.

“Nagpanaw gali sanday Tatay ag Manong Andong sa sapa,” hambae ni Isay. “Kainang agahon pat-a nga mayad.”

Pumungko si Isay sa pihak nga bangko.

“Ham-an?” pangutana ni Jules.

“Nagsag-on abi kabii si Tatay ag nagpanagon sa suba ag sapa,” sabat ni Isay.

Nagtango-tango si Jules.

Samtang nagapamahaw si Jules it einaga nga saging hay malipayon ro andang pagsugilanon ni Isay. Gindunganan man imaw sa pagpamahaw ni Isay. Pagkatapos it pamahaw hay padayon gihapon sanda sa pag-istoryahan nga daywa. Napan-uhan nana nga may mga butong it niyog sa idaeom it papag. Nga suno kay Isay hay ginsaka it tatay kara kainang agahon bago magpanaw. Binaeangka nana ro sambilog ag uminom it sabaw ag kumaon it butong. Pagkainom nana it sabaw hay matsa nakapaumpaw sa anang ginabatyag nga paeanakit it ueo. Nasayuran nana nga manami gali ro sabaw it butong kon may ginabatyag nga *hang-over*.

Maangan-angan hay nag abot sanday Andong ag Tay Puloy. May daea nga bangkat si Tay Puloy nga haeos puno it ueang. Si

Andong mat-a hay may bitbit nga tinuhog nga daywang mga daeagko ag mahabang sili.

Hinueasan gid it tudo si Jules samtang nagakaon it ilabas. Sinamitan nana ro sili nga mahaeang-haeang ro pag-eaha sa maeapuyot nga payok. Ag ro ueang nga einupsan it kapaya ag puso it saging nga pinayokan. Nabusgan gid imaw sa kanamiton nga gindatong ilabas. Ginpaino-ino nana nga kabay pa, bukong eang ra it ulihing pagkaon nana it mga kanamiton nga ilabas sa nasambit nga lugar.

NAG-EAONG ag nagpasaeamat gid it husto si Jules sa mga ginikanan nanday Isay ag Andong. Nagtrato abi sanda kabii ni Andong nga pagkatapos it kaon it ilabas sanda mabalik sa Boracay. Agud makatueog pa sanda it sang gabii idto ag makaobra pagkahinaga it Lunes. Nakahimos eon man imaw it anang mga gamit sa *backpack* nga anang daeaeon.

Naengganyo si Jules kabii sa hinambae nanday Andong ag Isay nga baesa ro andang sakyan paagto sa Brgy. Colong-Colong. Isaea ra ka paagi it transportasyon nga halin pa kato anay nga tiempo hay ginagamit it mga Tag-ilaya. Ag hasta makaron hay padayon nga ginagamit it pila ka mga tawong taga ilaya, bilang kaeargahan it mga ginabaligya nga mga produkto halin sa ilaya paagto sa ilawod. Nga kon siin ro mabahoe ag maeapad nga suba it Ibajay ro ginaagyan. Gusto man nana nga masamitan gid bisan paalin ro makasakay sa baesa nga may kabuhayon ro biyahe. Nakikit-an man nana ro baesa pirme sa may binit it suba sa may Brgy. Colong-Colong kon makaagi imaw sa may mahaba nga tulay it Ibajay paagto sa Kalibo. Apang owa pa gid imaw makasakay bisan kisyas sa baesa.

Ro sambato pa nga nailaan ni Jules hay mangin kaibahan nana si Isay sa pagsakay sa baesa. Nagsugid eagi kana kabii si Isay nga maagto man ra sa banwa pagkahin-aga. Bangud may ginaasikaso sa andang eskuylahan para sa paeaabuton nga pagbukas it klase. Bale sa tiya kara sa may Brgy. Polo nagauli si Isay ag nagaistar kon may sueod eon sa eskuylahan. Isaea ka barangay nga maeapit sa banwa ag sa eskuylahan it ASU.

Tatlo sanda nanday Andong ag Isay ro nagasakay sa sambilog nga baesa. Si Andong ro manugtukon nga nakapuwesto sa ulihi. Nakapuwesto man sa may unahan si Jules nga nagpresenta nga magbulig kay Andong sa pagtukon it baesa. Nagapungko eamang si Isay sa sangka sako nga maysueod nga mga balingka ag saging sa tunga it baesa. Sa sambilog nga baesa sa unahan nanda nakasakay sanday Tonio ag Indo nga nagabueos-bueos it pagtukon. Ginahibaygan eani imaw ni Isay kon magtukon, bangud indi pa imaw haeos kabaeo-baeo. Kapin sa masueog nga tubi hay nagapungko imaw it gulpi ag magpamuyot sa baesa. Mayad kon malinong ro tubi hay medyo maugan ro anang pagtukon sa baesa.

Maskin nagasip-eak it husto ro silak it adlaw, bukon man gid it mainit, bangud sa huyop it maeamig nga hangin. Owa gid maayawi si Jules sa pagtinan-aw it mga manaming taean-awon sa kada lugar nga ginaagyan it baesa sa daean. Makita sa binit it suba ro mga nagakaeain-eaing mga daeagko nga mga puno it kahoy ag daeagko nga mga bato. Pantaw man ro mga kataason nga kabukiran ag kagueangan sa palibot. Ag sa padayon nanda nga pagpaanod sa suba, owa gid imaw it pagkasumo nga magtinan-aw sa mga pananom sa binit it suba, kamana it mga kasagingan, kaniyogan, kakahoyan, kamaisan ag mga tinuean-on sa mga bakueod ag banlok.

Nagsueod sa paminsaron ni Jules ro siyudad it Manila, nga kisyay hay anang nangin ieistarang. Nga kon siin ro binit it suba hay ginatindogan it mga daeagko nga mga pabrika, nagakasari-saring mga *building* ag mga kabitkabit nga mga baeay-baeay it mga *squatter*. Ro kalimpyo ag katin-aw it tubi it suba nanda hay indi nana pag-ibaylo sa kahigkuon ag kabahuon nga suba it Pasig sa Metro Manila.

Suno kay Andong hay may kabuhayon pa ro andang biyahe, bago makaabot sa Brgy. Colong-Colong nga dungkaan it mga baesa. Idto nagadungka ro haeos tanan nga mga baesa ag may mga manugbakae man eagi nga mga negosyante. Kon amat eani kuno hay indi eon makaabot sa dungkaan, bangud may nagabakae man eagi sa ginaagyang mga barangay.

Kaeabanan gid abi kuno kunay Andong hay adlaw nga Lunes nagahalin ro mga Tag-ilaya kon nagabaesa. Bangud adlaw nga Martes ro *market day* sa banwa it Ibajay. Agud pagkaagahon hay makabaligya sanda it andang mga produktong ginkarga sa baesa, kapareho it mga balingka, kamote, saging, kantones, gutaw, eangka, kapaya, niyog, uling, kahoy nga panggatong ag iba-iba pang mga, prutas, tinuean-on ag mga pagkaon halin sa ilaya.

Bilib gid-a si Jules sa kamayad ni Andong kon sa pagtukon it baesa ro paga-istoyahan. Bangud kada may masumaeang sandang mabaskog nga sueog, mga euka ag daeagko nga mga bato hay madali eang kara tuknan kon siin paagihon it matayuyon ro baesa. Sa pamatyagan nana hay matsa ginaduyan-duyan imaw kapin pa kon madasig ro daeagan it baesa. Kon amat hay ginatan-aw nana si Isay nga mahipos nga nagapungko sa tunga it baesa nga nagapama'yongan.

“Engineer, pagpahuway eon,” singgit ni Andong kay Jules.
“Ako lang ‘saea ro matukon...malinong eon man ro tubi.”

“Ha? A, sige saeamat gid, ‘Dong,” hambae ni Jules.

Binutang nana sa baesa ro tukon ag amat-amat nga nagpaeapit kay Isay ag umiping it pungko sa sa euyo kara.

“Buhay pa baea ro atong biyahe, ‘Say?” pangutana ni Jules.

“Mga pila lang man ka barangay ro atong maagyan, bago kita makaabot sa Colong-Colong,” sabat ni Isay ag naghiyom-hiyom.

Ro mga hiyom-hiyom ni Isay hay nagahaead it paumpaw kay Jules sa anang ginabatyag nga kagaoy, hilab it tiyan ag kainit. Bangud nagadueot sa panit ro silak it adlaw, pinanghueasan gid si Jules. Mayad eani nakasukok imaw it kaeo. Binuoe nana ro sambilog nga *T-shirt* sa *backpack* ag nagpamunas it hueas.

“Pamahaw anay, Jules,” hambae ni Isay, samtang ginadawat kana ni Isay ro puto nga balingka.

“Saeamat, ‘Say...may baeon ka gid-a gali,” hambae ni Jules ag dinawat ro ginatao ni Isay.

Nadumdoman ni Jules ro anang dati nga nobya sa Manila nga nakapangasawa it *seaman*. Sa makaron nga panyempo, maskin ano pa kabahoe nga barko ro ginasakyan it asawa sa anang dati nga nobya, hay indi nana pag-ibaylo ro maisot nga baesang butong nga ginasakyan nana makaron. Kapin kaibahan nana nga sakay ro anang pinalangga nga si Isay. Nga nagahaead kana it bag-ong paghigugma ag matuod-tuod nga kalipay ag katawhayan sa anang kabuhi.

“Ikaw gid-a ngara ha, puro ka katuntohan,” hambae ni Isay ag naghibayag samtang ginakusi si Jules sa kilid.

Nabatyagan ni Jules ro sakit it kusi ni Isay. Dinakop nana ro alima ni Isay ag binuytan it mayad. Tinueok nana it madaeom ro daeaga samtang nagahibayag. Naghibayag man dayon imaw nga may mabahoe nga pag-eaom sa anang paminsaron. Nga kabay pa sa

masunod nga mga inadlaw, mangin kaibahan eon nana ro matuod-
tuod nga reyna it anang kabuhi.

Tag-Ilaya

salin sa Filipino

ni Shur C. Mangilaya

HALOS mag-iisang buwan na si Jules sa isla ng Boracay. Siya ang humahawak ng mga trabahador sa *construction* ng ipinapatayong hotel sa harap ng dalampasigan sa sitio Bolabog sa Brgy. Balabag. Ang nangongontrata sa *construction* ay ang kaniyang tiyuhing *architect* na kapatid ng kaniyang ina.

Matagal na rin ang tiyuhin ni Jules sa isla ng Boracay. Nakapagpundar na rin ng sariling bahay at lupa sa may sitio Din-iwid. Ipinanganak ang tiyuhin ni Jules kasama ng kaniyang ina at ibang mga kapatid sa bayan ng Ibajay. Sa ngayon, tanging pamilya na lang nila Jules ang nakatira sa Brgy. Poblacion sa bayan ng Ibajay. Kasamang namumuhay ng kaniyang tiyuhin ay ang asawa nito at mga maliliit na mga anak.

Ang isa pang dahilan kaya gustong makapagtrabaho ni Jules sa Boracay, dahil sa nangyaring paghihiwalay nila ng kaniyang nobya. Hindi matanggap ni Jules ang nangyaring paghihiwalay nila ng kaniyang nobya. Na halos mahigit tatlong taon din niyang

nakarelasyon noong nag-aaral pa sila ng kolehiyo sa Manila. Biglang nag-asawa ito ng isang *seaman*. Kaya dahil sa nangyari ay minabuti niyang magtrabaho muna sa Boracay. Upang kahit papaano ay maibsan ang kaniyang nararamdamang sakit sa damdamin.

Sa ilang beses ni Jules na mamasyal sa isla ng Boracay ay marami na rin siyang nakilala. Lalo na kapag may mga lakad na mga kasiyahan ang kaniyang tiyuhin ay isinasama siya nito at ipinapakilala sa mga kakilala nitong dalaga. Alam ng kaniyang tiyuhin ang nangyari tungkol sa kaniyang pag-ibig kaya tinutulungan siya nitong makalimot sa mapait na mga nangyari sa kaniyang buhay. May iba pang mga dalaga na ipinakilala ang kaniyang tiyuhin sa kaniya, na magaganda ang mga trabaho sa *hotel* at *resort*. Ngunit balewala sa kaniya na makipagmabutihan sa mga ito. Kahit pa alam niyang may gusto sa kaniya, hindi niya ito binibigyan ng pagkakataon na tumagal pa ang kanilang pagkakaibigan.

Sa totoo lang, may maipagmamalaki rin naman si Jules kung ang pagbabatayan ay ang kaniyang pagkalalaki. Guwapo, maganda ang pangangatawan at may katangkaran. Dahllan kaya marami ang nahuhumaling sa kaniya. Nagtataka nga rin siya sa kaniyang sarili kung bakit sa iisang babae lang niya iniukol ang kaniyang damdamin.

Ang isang kinokontra ng kaniyang tiyuhin ay ang isang hindi gaanong kalakihang *hotel* na ipinapatayo sa may sitio Bolabog. Siya ang inaasahan ng kaniyang tiyuhin na mamahala sa mga karpinterong trabahador sa nasabing *construction project*. Dahil may isa pang mas malaking proyekto ang kaniyang tiyuhin sa may sitio Pinaungon.

Marami rin naman ang mga tauhang hinahawakan ni Jules. Halos mga Aklanon na karamihan ay mula sa kanilang bayan ng Ibajay at karatig bayan ng Nabas at ang iba ay mula pa sa probinsiya

ng Romblon at Antique. Kakaunti pa lang naman ang nalalaman niya sa *construction*, kung sa *actual* na ang pag-uusapan. Kahit nakatapos pa siya ng kursong *Civil Engineering* ay inaamin niyang may kakulangan pa talaga siya sa mga nalalaman. Ngunit ipinangako niya sa kaniyang tiyuhin na sisikapin niyang matuto nang husto. Lalo na at halos araw-araw namang dinadalaw ng kaniyang tiyuhin ang kanilang trabaho at itinuturo ang mga kailangang gawin. Isa pa, na ang pinagkakatiwalaang *foreman* ay kaniya na ring kasundo at naging kaibigan.

Sa *site* na rin mismo nakatira ang ibang mga trabahador. Mayroon silang ginawang kubol na yari sa *coco lumber*, pinagdugtong-dugtong na *plywood* at yero sa may likod ng kanilang pinagtatrabahuan. Tuwing hapon umuuwi si Jules sa sitio Din-iwid. Tuwing Sabado ng hapon pagkatapos ng pananghalian ang suwelduhan at uwian ng mga trabahador sa kani-kanilang mga inuuwiyang lugar.

Kung minsan ang iba ay nagkakayayaang mag-inuman, pagkatapos ng trabaho. At pinapayagan naman ng kaniyang tiyuhin, basta walang gulo. Sa ilang linggo na ring nakasama ni Jules ang mga trabahador ay naging maganda na ang kanilang pagsasamahan. Maganda ang respeto sa kaniya ng mga trabahador, dahil sa ipinapakita rin niyang kabaitan sa kanila. Alam niya kung papaano makisama ng husto sa mga mahihirap. Naalala pa niya ang kaniyang mga karanasan na pakikipagbarkada sa mga taga-iskuwater na malapit sa kanilang bahay noon sa Pandacan sa Maynila.

ISANG hapon, araw ng Huwebes, pagkatapos ng trabaho ay nagkayayaan ang ilang mga Ibayhanong trabahador na mag-inuman.

Birthday raw ng kanilang kasamahang piyon. Kaya pala narinig ni Jules kanina na may nagkakantahan ng *happy birthday* habang nagtatrabaho. Pagkatapos ay nagkakatuksuhan at nagtatawanan.

“Engineer, sabi nila kung puwede ka raw makainoman namin mamaya?” tanong ng *foreman* na si Tay Doming kay Jules.

“Bakit, ano bang mayroon?” tanong ni Jules.

“*Birthday* raw ni Andong, Engineer. Yong masipag kong pamangking piyon,” sagot ni Tay Doming na tiyuhin at kababayan ni Andong na Ibayhanon.

Naalala ni Jules ang kanilang tinatawag na si Andong. Ang matipunong lalaki, na hindi naman gaanong matangkad pero guwapo. Bata pa naman ang edad. Akala nga dati ni Jules ay sumama lang ito kay Tay Doming sa Boracay dahil *summer* at wala na ring pasok sa eskuwelahan. Ngunit ayon na rin sa kuwento ni Tay Doming ay nag-aaral naman talaga dati si Andong. Kaya lang tumigil, upang makatulong sa kaniyang mga magulang at mga kapatid.

“Sige, a. Mamaya na lang ako uuwi,” sabi ni Jules. Natuwa naman siya dahil makasasama at makausap naman niya ang kaniyang mga trabahador.

Napangiti si Tay Doming sa sinambit ni Jules. Sa totoo lang, ngayon lang naman talaga niya makasasama ang mga trabahador sa inuman. Dati naman siyang niyayaya ng mga ito, kaya lang ay wala pa sa kaniyang loob na makipag-inuman sa kanila.

Longneck na *hard* ang binili ng mga trabahador. Bumili rin sila ng lamanloob ng baka upang gawing goto at malaking isdang iihawin para pampulutan. Tinanong pa nila si Jules kung umiinom siya ng *hard*. Hindi na siya tumanggi dahil baka bumili pa ang mga

ito ng *beer* na may kamahalan. At alam naman niya na nag-*vale* lang ang mga ito sa kaniyang tiyuhin para mag-ambagan.

Halos nakipag-inuman naman ang lahat sa *site*, nang malamang kasama nila si Jules sa inuman. Masarap sa kaniyang pakiramdam at natuwa siya dahil nakasalamuha niya at nakausap ang kaniyang mga trabahador. Napag-alaman din ni Jules na nagustohan din siya ng mga ito na mamahala sa kanila. Upang mas maging masaya pa ang kanilang pagsasamahan sa inuman, nagpabili pa siya ng dagdag na mga inumin at pulutan.

MULA nang makisama si Jules sa kaniyang mga tauhan sa inuman ay mas lalong naging maganda pa ang kanilang pagsasamahan sa isa't isa. Nagkukulitan na sila at nagtutuksuhan. Lalo na kay Andong na naging malapit na niyang kaibigan. Halos hindi naman kasi magkalayo ang kanilang mga edad. Dalawang taon lang naman ang tanda niya kay Andong. Kung minsan, niyayaya niya si Andong na sumama sa kaniya sa bahay ng kaniyang tiyuhin. At kung abutin ng takipsilim sa paghatid niya kay Andong sa *site* ay napapadaan muna sila sa restawran para kumain ng hapunan.

Napag-alaman ni Jules kay Andong na may diskriminasyon sa kanilang bayan ang mga Tag-ilaya. Tag-ilaya ang tawag sa mga nakatira sa bandang ilaya sa mga kabundukan at kagubatang malayo na sa bayan at kapatagan. Mula pa noon, itinuturing ang mga Tag-ilaya ng mga taga bayan na mga inosente, lalo na sa mga makabagong kagamitan. Karamihan daw kasi sa kanilang mga magulang at ninuno ay mga mangmang. Kulang sa pinag-aralan at ang iba pa nga ay hindi nakapag-aral kahit sa elementarya. Ngunit sa paglipas ng mga taon, nakapag-aral na rin ang ilang mga huling henerasyon sa hayskul at

maging sa kolehiyo. Lalo na at mayroon nang Aklan State University sa bayan ng Ibajay.

“A, Engineer... puwede ka ba naming maimbitahan sa aming lugar?” anyaya ni Andong kay Jules. Isang araw habang kumakain silang dalawa ng hapunan sa restawran.

“Ha?...bakit ano bang mayroon sa inyo?” tanong ni Jules.

“A, may *binayle* kasi sa aming barangay sa Sabado,” sagot ni Andong.

“Bakit may *binayle*?”

“Malapit na kasi ang pista sa aming barangay. Ngayong katapusang Sabado ng Mayo.”

“Malapit na nga, dalawang linggo na lang.”

Naalala ni Jules na nakapangako siya habang nag-iinuman sa nakaraang *birthday* ni Andong, na sasama siya sa kanila sa kapistahan ng kanilang barangay. Ngunit hindi pa naman pista ay niyayaya na siya kaagad ni Andong. Pinag-isipan muna niya nang husto. Hindi naman kasi talaga siya mahilig sa *binayle*. Kahit may *binayle* sa kanilang bayan sa plaza, hindi naman siya halos pumupunta. Kung makapunta man ay hindi siya sumasayaw.

“Kaya nga gusto ka sana namin nila Tonio at Indo na makapunta ka kaagad sa aming lugar bago magpista,” sabi ni Andong. Na ang dalawang tinutukoy ay ang mga kasamahang piyon sa trabaho at pareho rin ni Andong na mga binata pa.

“Sige, a mabuti nga iyon para marunong na ako kapag bumalik sa pista,” sagot ni Jules.

Araw na ng Biyernes, ngunit parang napakatagal sa pakiramdam ni Jules. Martes pa ng gabi siya nang yayain ni Andong. *Excited* siya, dahil gusto naman talaga niyang makarating sa mga

lugar na hindi pa niya napupuntahan. Kumbaga, bagong *adventure*. Nagsasawa na nga rin siya sa siyudad at halos ang isla na rin ng Boracay ay wala nang pinagkaiba sa Maynila na magulo at maingay. Para makita naman niya ang ipinagmamalaking lugar nila Andong. Hindi pa naman kasi siya nakapunta sa mga lugar sa ilaya. Dahil noong panahon ay nakatatakot pumunta sa nasabing mga lugar dahil sa pananatili ng mga rebeldeng NPA.

SABADO ng hapon, pagkasuweldo ng mga trabahador ay umalis na sina Jules kasama ang iba pang mga trabahador na tumawid patungong Caticlan. Nakatanggap rin siya ng kaniyang suweldo sa loob ng isang linggo. Pero malaki talaga ang ibinaon niyang pera. Kahit papaano ay may naipon na rin siya mula nang makapagtrabaho sa Boracay.

Halos punuan talaga ng mga pasahero ang mga *jeep*. Dahil maraming mga nakasabay sina Jules na nagsisiuwian galing Boracay. Halos mag-iisang oras pa ang kanilang biyahe bago makarating sa bayan ng Ibajay. Dumaan muna si Jules sa kanllang bahay sa bayan, upang magpaalam sa kaniyang ina na sasama siya sa Minaa. Nagulat at nag-aalala naman ang kaniyang ina. Pero sa katuwiran niyang nakikisama lang naman siya sa kaniyang mga tauhan ay pumayag din ito. Nagkahiwa-hiwalay na rin ang mga trabahador pauwi sa kani-kanilang barangay sa Ibajay. Nagpaalala rin sa kaniya ang *foreman* na si Tay Doming na mag-ingat sa kanilang paglalakbay patungo sa Minaa. Sa Brgy. Polo umuuwi si Tay Doming at iba pang mga karpintero. Magkasama naman sa isang patutunguhan sina Jules, Andong, Tonio, at Indo.

Dalawang habal-habal na motorsiklo ang inarkila ni Jules. Kasama niyang angkas sa motosiklo si Andong. At sa isang motor ay magkaangkas naman sina Tonio at Indo. Napansin niyang may katagalan ang kanilang biyahe. Halos makitid at lubak-lubak ang kalsada sa gilid ng kabundukan na kanilang dinadaan. Nag-aalala rin siya pero natutuwa sa daang palusong at paakyat na kalsada sa kabundukan. Ngayon lang niya naranasan ang ganitong klaseng biyahe na sakay ng motorsiklo. Nakarating sila sa lugar na himpilan ng mga motorsiklo sa Brgy. Aparicio.

Pagkababa ng motorsiklo, saglit na pamamahinga at inumpisahan na nila ang kanilang paglalakbay. Mula sa Aparicio ay makalimang beses pa silang tumawid sa ilog patungong Minaa. Nanibago siya sa paglalakad at nakaramdam ng pangangalay ng binti. Halos malalaking bato ang kanilang dinadaan sa tabi at gitna ng ilog. Hinihinal siya habang papaakyat at pababa sa bundok. Nakaramdam na rin siya ng pagod pero hindi nagpahalata sa mga kasamahan. Makailang beses din silang namahinga, dahil alam nila Andong na hindi pa siya sanay sa mga ganitong paglalakbay.

Kahit nakaramdam ng pagod ay nagdulot naman kay Jules ng kasiyahan at kapayapaan ang lugar. Hindi siya nagsawang tingalain ang mga nakatunghay sa daang mga malalaki at malalagong mga punong kahoy. Ang malinis na daloy ng tubig sa ilog na ilang beses pa siyang naghilamos sa malamig na tubig. Ramdam ni Jules ang totoong kapayapaan sa gitna ng masukal na gubat. Ang huni ng mga ibon na tila musika sa kaniyang pandinig. At sa patuloy nilang paglalakbay, pinipilit niyang kayanin ang mahabang paglalakad. Nawawala ang kaniyang pagod dahil sa nakabubusog na mga magagandang tanawin sa paligid.

Nakarating sina Jules sa bahay nina Andong na nangangalay ang kaniyang mga paa at binti. Basang-basa ng pawis ang kaniyang suor na damit. Nagsiuwian naman sina Tonio at Indo sa kanilang mga sariling bahay. Ipinakilala siya ni Andong sa mga magulang nitong sina Tay Puloy at Nay Ason. Natuwa naman siya sa magandang pagtanggap sa kaniya ng buong pamilya ni Andong.

Pagkatapos ng pagpapakilala sa isa't isa ay nagbihis muna si Jules at nagpahinga sa isang maliit na kuwarto sa may kusinang pasibi. Maya-maya ay lumabas siya ng bahay at naglakad-lakad habang nakatingala sa nakapalibot na kabundukan. Humanga siya sa mga biyayang likas-yaman ng lugar. Pumasok sa kaniyang isipan na hindi ito ang una at huling pagpunta sa lugar na kaniyang kinatatayuan ngayon. Dahil nagustuhan niya ang likas na ganda at katahimikan ng lugar.

Umupo si Jules sa mahabang bangkong kawayan sa ilalim ng malaking punong akasya. Magkabilaan ang mahabang bangko na may papag na kawayan din sa gitna nito. Halos nakatunghay na ang malalagong mga dahon ng akasya sa bangko. Naramdaman niya ang malamig-lamig na ihip ng hangin. Sumagi sa kaniyang isip ang siyudad ng Maynila. Ngunit pilit niya itong iwinawaksi sa kaniyang isip at hindi dapat maging salot ang anino ng siyudad sa kaniyang kinasadlakan ngayon.

“Engineer, meryenda muna tayo,” sabi ni Andong.

Nagulat si Jules sa boses ni Andong na papalapit habang may dalang nilagang kamoteng kahoy sa mangkok.

“Salamat, ‘Dong,” sabi ni Jules at kumuha ng isa.

“Pasensiya na lang, Engineer, sa naratnan mo rito sa amin ha,” sabi ni Andong.

“Huwag ka ngang humingi ng pasensiya diyan,” sabi ni Jules.”
Wala namang problema sa akin.”

“Nahihiya nga sina Tatay at Nanay sa ‘yo,” sabi ni Andong.
“Maliit lang daw kasi ang aming bahay.”

“Sus, a! Hindi naman bahay ang ipinunta ko rito... ang mahalaga, e ang mga taong nakatira sa bahay,” sagot ni Jules

Maya-maya ay napansin ni Jules ang bagong dating na dalawang babae. Isang dalaga at isang bata. Sa isip niya ay galing sa pamamalengke ang dalawa, dahil may bitbit na mga dalahin. Nang mapansin ni Andong ay agad nitong sinundo ang dalawa at kinuha ang ibang mga dalahin.

Ipinakilala ni Andong kay Jules ang dalawang babae, na mga kapatid. Ang dalaga ay si Marisa na Isay ang palayaw at ang bata ay si Isabel at Sabel ang palayaw. Ayon kay Andong ay tatlo lang silang magkakapatid. Ito ang panganay, pangalawa si Isay, at si Sabel ang bunso. Parang nahihiya pa nga sana si Isay kay Jules, ngunit sa pamimilit ni Andong na magkilalahan silang dalawa ni Jules ay hindi na nakatanggi si Isay.

Habang kumakain sina Jules at Andong ng kamoteng kahoy ay umupo sa harapan niya si Isay. Kaunting kuwentuhan sa isa’t isa bago tuluyang magpaaam si Isay dahil may aasikasuhin pa sa bahay.

Wala na si Isay sa harapan ni Jules, pero nasa isipan pa rin niya ang dalaga. Nagpaalam muna si Andong sa kaniya na tutulong sa pagluluto para sa kanilang pananghalian. Naiwan siyang malalim ang iniisip. Inaamin niyang marami na rin siyang mga babaeng unang nakilala, pero iba ang kaniyang pakiramdam nang makita si Isay.

Naiibang dalaga si Isay kung ikumpara niya sa ibang mga babae. Hindi naman gaanong maputi, pero ang taas at hubog ng katawan nito ay masasabing walang lalaking hindi magkakagusto dito. Lalo na at nababagay ang mahabang buhok nito sa magandang mukha. At may mga matang kung tumitig ay malalim. Inaamin niyang kahit sa una pa lang niyang pagkakilala kay Isay, nakapukaw na ito sa kaniyang natutulog na damdamin.

Nagtutulungan talaga ang buong pamilya nina Andong sa pagluluto ng pananghalian. Masasarap ang kanilang mga inihandang pagkain. Nagkasundo sina Jules at Andong na sa papag na lang sa ilalim ng akasya silang dalawa kakain ng tanghalian.

Tumulong sa paghahain ng pananghalian kina Jules at Andong sina Isay at Nay Ason. Natuwa at nagpasalamat talaga si Jules sa mga inihain sa kanilang pananghalian. Dahil bihira lang niyang matikman ang mga pagkaing inihain sa kanila.

May Bisayang manok na *inubaran* ng saging na *pakoe*, halabos na *patuyaw*, Tinolang gabi na may sahog na *banag* at ginataan ng malapot. May mabangong kaning puti, itim at kaki, na ayon kay Andong ay tinatawag nilang *mitaw*, *tabilaw*, *kabanggi*, o *kamuross*. Pinagpawisan talaga si Jules habang kumakain ng masarap na pananghalian. At habang kumakain sila ni Andong ay patuloy lang ang paghain ni Isay. Kaya kung minsan ay hindi niya maiwasang mapasulyap sa dalaga at magpasalamat.

“Kumain ka lang nang mabuti, Engineer, ha,” sabi ni Andong.
“Marami pa roon,”

“Pambihira naman itong mga inihanda ninyo... ang sasarap talaga,” sabi ni Jules.

“*Binukot* kasing manok ito na Bisaya,” sabi ni Andong, nang makita si Jules na kumakagat ng hita ng manok.

“Malinamnam din pala talaga itong patuyaw,” sambit ni Jules.

“*Nagsag-on* kasi si Tatay ng ulang at *patuyaw* kagabi. Dahil pinagsabihan ko na agad si Isay na darating akong kasama kita ngayong Sabado.

“Lalo rin itong ginataang gabi na may sahog na *banag*,” patuloy ni Jules. “Masarap... lalo pa at maanghang.”

Pagkatapos ng pananghalian nina Jules at Andong ay nagdala si Isay ng ilang piling na hinog na saging na latundan at ilang hiwang hinog na papaya. Nabusog nang husto si Jules. Ang kaniyang naramdamang pagod kanina sa kanilang paglalakad, pagtawid sa ilog at pag-akyat sa bundok ay tila napawi sa kinaing pananghalian.

Nabatid ni Jules na may pagkamahiyaing dalaga si Isay. Dahil habang tinititigan niya ito kanina ay napapayuko. Nahihiya pa siguro ito sa kaniya dahil bago pa lang silang nagkakilala. Ngunit kapag nakita na niyang nakangiti ang dalaga, nararamdaman niya ang higit na kasiyahan.

Maya-maya ay humiga muna sa bangko sina Jules at Andong para makapagpahinga. Nakatulog si Jules at nang magising, wala na si Andong sa kabilang bangko. Pagbangon niya ay papalapit na rin si Andong galing sa kanilang bahay. Nagpaalam muna ito sa kaniya na may pupuntahan sa kabilang bundok. Hindi na siya pinayagang sumama ni Andong dahil mas mahirap daw ang daan patungo roon. At bago umalis ay tinawag ni Andong sina Isay at Sabel para may makasama at makausap siya. Ibinilin nito sa dalawang kapatid na huwag siyang iiwan at pagsilbihan kong may kailangan.

Nagpapakiramdaman sina Jules at Isay, habang ang bunso na si Sabel ay nakahiga sa bangko.

“Hay, Sabel... bumangon ka nga d’yan, nakakahiya ka,” sabi ni Isay kay Sabel. “May bisita tayo, uy... si, Engineer,” habang kinukurot sa binti si Sabel.

“Hayaan mo lang s’ya, ‘Say, baka inaantok na si Sabel,” sabi ni Jules. “Wala naman sa akin ‘yon.”

Maganda ang pag-uusap nina Jules at Isay, samantalang si Sabel ay nakatulog sa bangko. Napag-alaman ni Jules na *graduating* na pala sa pagkamaestra si Isay sa susunod na taon. Nag-aaral ito sa Aklan State University sa may Brgy. Colong-Colong, na malapit sa kanilang bayan. Sa panahon kasi ni Jules ay halos wala pang nag-aaral sa eskuwelahang ito, dahil dati ay isa pa lamang itong *technical* at *industrial school*. Pero nang maging isa na itong State University ay nagkaroon na ng ibang mga kurso, kaya marami na rin ang nagsipag-aral dito.

Marami pang nalaman si Jules tungkol sa sarili ni Isay at pamilya nito. Ang lahat naman ng mga nakaraang karanasan niya ay ikinuwento rin niya kay Isay. Pero ang kaniyang mga karanasan sa pag-ibig ay sadyang inilihim niya sa dalaga. Inaamin niya sa kaniyang sarili na tumibok ang kaniyang puso kay Isay, kahit una pa lang nilang pagkikita at pagkikilala. Malaki ang kaniyang pasasalamat, dahil binigyan pa siya ng pagkakataong makakita ng isang babaeng pumukaw muli sa kaniyang damdamin. Ang kagandahan at kabutihang loob ni Isay ang nagpausbong sa kaniya ng bagong pag-ibig.

Kung minsan ay sumasagi sa isipan ni Jules ang kaniyang dating nobya sa Maynila. Pero pinipilit niya itong iwinawaksi sa kaniyang

isipan. Kahit ikumpara niya ang pag-uugali ni Isay sa kaniyang dating nobya ay may pagkakaiba talaga ang dalaga. Masunurin ito sa kaniyang mga magulang at maalalahanin sa kaniyang mga kapatid. Hindi tulad sa kaniyang dating nobya na may pagkasuplada. At kahit sa kaniyang mga magulang ay pasaway na babae. Sa ngayon ay kaharap niya ang babaeng kung saan ay hinahanap-hanap ng halos lahat ng mga kalalakihan na gustong maging nobya o maging asawa.

LUBOG na ang araw nang dumating si Andong, kasama sina Tonio at Indo. May dala silang dalawang galong tuba, kaserola, at bayong. Iyon pala ang nilakad ni Andong kanina. Bumili pala sila ng *tuba* sa tiyuhin nitong *mananggiti* sa kabilang bundok.

Nagkasundo silang mag-inuman, sa may bangko sa lilim ng punong akasya. Sa unang lagok ni Jules ng tuba sa baso ay natikman niya ang pinaghalong asim at tamis ng lasa nito. Napakapa siya sa kaniyang tiyan at tumango-tango. Nakainom na rin siya dati ng tuba sa tuwing magdadala ang pinsan ng kaniyang nanay kapag bisperas noon ng *Ati-Ati* tuwing kapistahan ni Señor Sto. Niño sa kanilang bayan ng Ibajay. Isang baso pa ang tinungga niya at malakas na dumighay.

May inilapag si Tonio na ilang balot sa dahon ng saging sa papag.

“Engineer... mamulutan ka muna,” sambit ni Tonio.

“Suman?” tanong ni Jules?

“Tinumkan ‘yan, Engineer,” sabat ni Indo.

“A, ito pala ang tinatawag na tinumkan,” sabi ni Jules. “Paano ang paggawa nito?”

“Babayohin muna ng halo sa lusong ang mga ulang, hanggang sa madurog. Lalagyan ng niyog na *bangian*, sili, dahon ng *batuan* at babalutin ng dahon ng saging o *hagikhik* at lulutuin,” paliwanag ni Andong.

Binuksan ni Tonio ang isa at tinikman ni Jules.

“Malinamnam na maanghang,” sabi ni Jules.

Napangiti at nagkatinginan sina Andong, Tonio, at Indo.

Nagtaka si Jules at napatitig kay Indo habang may ibinubuhos sa mangkok mula sa maigsing kawayan na tila sunog. Nang maibuhos lahat, naamoy niya ang napakabangong niluto.

“Heto, Engineer... tikman mo muna,” may pagmamayabang na sabi ni Indo.

“Ang bango naman nito. Ano ba ito?” tanong ni Jules.

“*Binakoe* ‘yan, Engineer,” si Andong ang sumagot.

“Nakarinig na rin ako ng ganitong luto,” sagot ni Jules. “Kaya lang hindi pa ako nakatikim nito.

“Tikman mo muna kung kumakain ka n’yan, Engineer,” hambae ni Andong.

“Alangan namang hindi ako makakain nito,” sagot ni Jules.

“Sa amoy pa lang kumakalam na ang tiyan ko.

“Dalawang manok nga itong aking *binukot*,” sabi ni Indo.

“Para magsawa tayo sa pulutan.”

Kumuha ng isang hiwa si Jules at tumikim. Nalasaan niya ang napakasarap na lutong *binakoe*. At sinundan ng paglagok ng isang basong tuba.

Masaya ang pagsasama nina Jules, Andong, Tonio, at Indo habang nag-iinoman. Hindi na nila namalayan ang pagsapit ng gabi. Laganap na ang dilim sa paligid. Nagsabi ang nanay ni Andong na

pakainin ng muna ng hapunan si Jules, ngunit tumanggi na siya na mag hapunan. Dahil nabusog na siya sa dami ng pulutan.

Nagyaya si Andong kay Jules na gumala mamaya sa plaza pagkatapos nilang mag-inuman. Dahil may gaganaping *binayle* ang barangay. Nagkayayaan silang sumayaw. Hinikayat nila si Jules na bumili ng *basket* na ipinangalan kay Isay. Dahil kandidata ito sa pagkareyna ng barangay. Alam na niya ang tinatawag na *binayle* at ang pagbebenta ng basket. Dati na rin siyang nakasayaw sa *binayle*, kasama ng kaniyang mga kaklase noon sa hayskul. Naisp din niya na kung makabili siya ng *basket* ay isa rin itong paraan na makatulong siya sa Brgy. Minaa, para sa darating na kapistahan ng kanilang barangay.

Marami na rin ang sumasayaw pagdating sa plaza nina Jules, Andong, Tonio, at Indo. Nanatili lang sila sa labas ng plaza habang pinagmamasdan ang mga sumasayaw. Nakita ni Jules si Isay na sumasayaw ng *sweet* at kung minsan ay *modern*. Malalim na rin ang gabi nang umpisahang ibenta ang basket ng isang kandidata. Nang ibinebenta na nga *basket* na ipinangalan kay Marissa ay tinawag kaagad ni Andong ng isang libong piso, pabor sa grupo ni JM. Nag-*request* ang tagabenta ng *basket* na magpakita sa gitna ng plaza ang mga nakabili ng basket ni Isay. Kaya pumasok sa loob ng plaza ang grupo nina Jules at kumuha ng kaparehang dalaga. Ayaw nga sana niyang sumayaw, pero sa pamimilit nina Andong sa kaniya ay napasayaw na rin siya, kapareha si Isay, habang tumutugtog ang *sweet* na musika.

Binigyan ng pagkakataon ang grupo nina Jules na makapagsayaw ng husto. Dahil ang plaza ay para lamang sa kanilang nakabili ng basket. Habang sumasayaw sina Jules at Isay

ng *sweet* ay maraming nakatitingin sa kanila sa labas. Lalo na kung babanggitin ng tagabenta ng basket na ang bumibili ay mula pa sa Boracay na si Engineer JM. Mula sa pinaigsi niyang pangalang Jules Masangcay. Sa isip niya ay napakayabang niya dahil kasayaw niya ang napakagandang dalaga ng Brgy. Minaa. Habang sumasayaw ay patingin-tingin siya sa basket na nakalagay sa bangko na may kasamang isang galong tuba sa gitna ng plaza. Ipinaalam naman kaagad sa kaniya ni Isay na dapat ay sila ang makabili ng pinakamahal na presyo, upang mapasakanila ang *basket*. Dahil hanggang alas-tres lang ang oras na ibinigay ng tagabenta at ititigil na ang pagbebenta ng basket.

Habang patuloy na sumasayaw ang grupo nina Jules ay may ilan ding mga grupo na interesadong makabili ng *basket* sa mas mataas na presyo. Ngunit hindi na binitawan nina Jules ang basket, hanggang umabot na ang presyo sa tatlong libong piso. Binigyan naman sila ng pagkakataon ng tagabenta na makapagsayaw ng matagal-tagal na oras. Alam niya na malaking halaga na rin ang kaniyang nabiling *basket*. Ngunit hindi niya pinanghinayangan ang pera. Dahil sa kasiyahan habang kapareha si Isay sa pagsasayaw. Hanggang sa sumapit ang oras ng alas-tres, na nagpapaalaa na tapos na ang pagbebenta ng *basket*. At sila ang nakabili at nakakuha nito na nakapangalan kay Marissa.

Hindi, muna umuwi sina Jules, dahil gusto niyang hintayin hanggang sa umuwi si Isay. Hindi nila alam na nagkausap na sila ni Isay kanina habang sumasayaw na hihintayin niya ang dalaga hanggang sa pag-uwi.

Katapusan na ang ibinebentang *basket* ngunit ang bumibili ay nasa mababa lang na halaga. Kaya minabuti ni Jules na bilhin na

ito sa mas mataas na halaga, alang-alang na rin sa pagtulong niya sa barangay.

Sa halagang dalawang libo ay nag-*request* ng bagong musika sina Andong. Hindi na sumayaw si Jules, umupo na lang siya sa gilid ni Isay. Pinatugtog ang musika at sumayaw ang sina Andong, Tonio, at Indo ng *pahid*. Ayon sa kuwento ni Isay kay Jules, ito ang sayaw na paboritong isayaw at nakasanayan ng mga Tag-Ilaya. Lalo na sa Brgy. Yawan na karatig ng Brgy, Minaa, ang pinakadulo at pinakamalayong barangay ng Ibajay.

Nagtatawanan sina Jules at Isay habang pinapanood sina Andong, Tonio, at Indo, kapareha ang tatlong dalaga sa gitna ng plaza. Isang sayaw na mabilis ang bawat galaw na hawig din sa sayaw na balse. Na kaya tinawag na pahid, dahil tila may ipinapahid ang mga paa ng sumasayaw. Magkahawak ang isang kamay ng magkapareha at ang isang kamay ng lalaki ay nakahawak sa baywang ng babae at sa balikat naman ng lalaki nakahawak ang isang kamay ng babae. Ito ang itinuturing nilang *folk dance* mula noon sa kanilang lugar.

Dalawang basket ang nabili nina Jules bago sila umuwi, na halos hatinggabi na rin ang gabi. Bago sila umuwi, nagpasalamat talaga sa kaniya ng husto ang mga namahala ng *binayle* na pinangungunahan ng kapitan ng barangay.

Maganda ang gabi ni Jules at hindi niya maipaliwanag ang kakaibang nararamdaman. Hindi niya akalain na may mga tao pa palang makapagbibigay sa kaniya ng kaligayahan. Wala na siyang naalalang ibang bagay, kundi mga tao, pagkain at ang lugar na kaniyang kinasasadlakan sa ngayon.

TINANGHALI ng gising si Jules kinabukasan. Napansin niyang wala na sa higaan si Andong na katabi niya sa kama sa pagtulog kagabi. Naramdaman niya ang pananakit ng kaniyang ulo. Bumangon siya at naghilamos ng tubig mula sa banga sa banggerahan. Nakaramdam siya ng ginhawa na dulot ng malamig na tubig. Lumabas siya at umupo sa bangko sa lilim ng akasya. Hindi niya nakita si Andong sa loob at maging sa labas ng kanilang bahay. Tiningala niya ang langit na halos mataas na ang sikat ng araw, na nagbabadya ng magandang panahon.

Naalala ni Jules ang pag-iinuman nila kahapon ng dapithapon. May mga nagkalat pang mga tira-tirang kinain nilang pulutan sa papag. Parang nalasing din siya sa ininom nilang tuba kagabi. Pumasok sa kaniyang isip ang pagsasayaw nila ni Isay kagabi nang bumili sila ng *basket*. Ang pag-uwi na kasama si Isay habang naglalakad sa madilim na daan. Nakaramdam siya ng hiya nang maalalang tila nakapagsabi yata siya kay Isay na nagkakagusto siya rito. Parang nakalimutan na rin niya ang iba pang mga nangyari sa kanila kagabi.

“Magandang umaga, Jules...mag-almusal ka muna,” sabi ni Isay. Habang may dalang kape sa tasa at mga nilagang hinog na saging sa mangkok.

Nagulat siya dahil hindi namalayang may inilapag na pala sa papag si Isay na almusal.

“A, salamat, ‘Say,” sabi ni Jules.

“Umalis pala sina Tatay at Manong Andong,” sabi ni Isay. “Kaninang madaling-araw pa.”

Umupo si Isay sa kabilang bangko.

“Bakit?” tanong ni Jules.

“Nagsag-on kasi kagabi si Tatay at nagpanagon sa ilog at sapa,” sagot ni Isay.

Tumango-tango si Jules.

Habang nag-aalmusal si Jules ng nilagang saging ay masaya ang kanilang pag-uusap ni Isay. Sinabayan naman siya sa pag-aalmusal ni Isay. Pagkatapos ng almusal ay patuloy pa rin sila sa pagkukuwentuhang dalawa. Napansin niya na may mga buko ng niyog sa ilalim ng papag na ayon kay Isay ay inakyat ng tatay nito kaninang umaga bago umalis. Biniyak niya ang isa at uminom at kumain ng buko. Pagkainom niya ng sabaw ay tila nakapagbigay ng ginhawa sa kaniyang nararamdamang pananakit ng ulo. Napag-alaman niyang maganda pala ang sabaw ng buko kapag may iniindang *hangover*.

Maya-maya ay dumating sina Andong at Tay Puloy. May dalang *bangkat* si Tay Puloy na halos puno ng ulang. Si Andong naman ay may bibit na dalawang tinuhog na malalaki at mahahabang palos.

Pinagpawisan talaga ng husto si Jules habang kumakain ng pananghalian. Natikman niya ang palos na maanghang na niluto sa malapot na gata. At ang ulang na sinahogan ng papaya at puso ng saging at ginataan. Nabusog siya sa napakasarap na inihaing pananghalian. Naisip niya na sana, hindi lang ito ang huling pagkain niya ng masasarap na pananghalian sa nasabing lugar.

NAGPAALAM at nagpasalamat talaga ng husto si Jules sa mga magulang nina Isay at Andong. Nagkasundo kasi sila kagabi ni Andong na pagkatapos ng pananghalian sila babalik sa Boracay. Upang makatulog pa sila nang isang gabi oon at makapagtrabaho kinabukasan ng Lunes. Nakapagligpit na rin siya ng kaniyang mga gamit sa *backpack* na kaniyang dadalhin.

Nahikayat si Jules kagabi sa sinabi nina Andong at Isay na balsa ang kanilang sasakyan papunta sa Brgy. Colong-Colong. Isa itong paraan ng transportasyon na mula pa noong unang panahon ay ginagamit ng mga Tag-ilaya. At hanggang ngayon ay patuloy na ginagamit ng ilang mga taong taga Ilaya, bilang kargahan ng mga ibenibentang mga produktong mula sa Ilaya patungo sa Ilawod. Na kung saan ang malawak at mahabang ilog ng Ibajay ang dinadaan. Gusto rin naman niyang maranasan kung papaano ang makasakay sa balsa na may katagalan ang biyahe. Nakikita naman niya parati ang balsa sa gilid ng ilog ng Colong-Colong kapag napapadaan siya sa mahabang tulay ng Ibajay patungong Kalibo. Ngunit hindi pa talaga siya nakasakay kahit isang beses sa balsa.

Ang isa pang nagustuhan ni Jules ay makasasama niya si Isay sa pagsakay sa balsa. Ipinabatid na kaagad kagabi sa kaniya ni Isay na pupunta rin ito ng bayan kinabukasan. Dahil may aasikasuhin sa kanilang eskuwelahan para sa darating na pagbubukas ng klase. Bale sa tiyahin sa Brgy. Polo umuwi si Isay at nakatira kung may pasok na ito sa eskuwelahan. Isang barangay na malapit sa bayan at sa eskuwelahan ng ASU.

Tatlo sila nina Andong at Isay na nakasakay sa isang balsa. Si Andong ang tagatukod na nakapuwesto sa may hulihan. Nakapuwesto naman sa may unahan si Jules na nagpresentang tumulong kay Andong sa pagtukod ng balsa. Nakaupo lamang si Isay sa isang sako na may lamang mga kamoteng kahoy at saging sa gitna ng balsa. Sa isang balsa sa unahan nila nakasakay sina Tonio at Indo na nagpapalitan sa pagtukod. Pinagtatawanan nga siya ni Isay sa pagtukod dahil hindi pa ito sanay. Lalo na kapag sa maagos na tubig ay bigla siyang napapaupo at napapahawak sa balsa. Mabuti

kung malinaw ang tubig ay medyo magaan ang kaniyang pagtukod sa balsa.

Kahit matindi ang sikat ng araw, hindi naman gaanong mainit, dahil sa ihip ng malamig na hangin. Hindi talaga nagsasawa si Jules na tumingin ng mga magagandang tanawin sa kada lugar na dinadaan ng balsa. Makikita sa gilid ng ilog ang mga iba't ibang malalaking punongkahoy at malalaking tipak ng mga bato. Tanaw rin ang matatarik na kabundukan at kagubatan sa paligid. At sa patuloy nilang pagpapatianod sa ilog, hindi siya nagsasawa na pagmasdan ang mga pananim sa tabing ilog, gaya ng mga sagingan, niyogan, kakahoyan, maisan, at iba't ibang mga gulay sa sa bakood at tumana.

Sumagi sa isipan ni Jules ang lungsod ng Maynila, na minsan din niyang naging tirahan. Na kung saan ang tabing-ilog ay kinatitirikan ng mga pabrika, iba't ibang mga gusali at mga kabit-kabit na mga barongbarong ng mga *squatter*. Ang malinis at malinaw na tubig sa ilog ng Ibajay ay hindi niya maipagpapalit sa napakarumi at napakabahong ilog ng Pasig sa Metro Manila.

Ayon kay Andong ay may katagalan pa ang kanilang biyahe bago makarating sa Brgy. Colong-Colong na daungan ng mga balsa. Doon dumadaong ang halos lahat ng mga balsa at may mga mamimili naman kaagad na mga negosyante. Kung minsan nga raw ay hindi na makararating sa daungan dahil may namimili rin daw sa dinadaanang mga barangay.

Karamihan daw kasi ayon kay Andong ay araw ng Lunes umaalis ang mga Tag-ilaya kung magbabalsa. Dahil araw ng Martes ang *market day* sa bayan ng Ibajay. Upang kinaumagahan ay makapagtinda sila ng mga produktong ikinarga nila sa balsa. Tulad ng mga kamoteng kahoy, kamote, saging, *kantones*, gabi, langka,

papaya, niyog, at iba-iba pang mga prutas, gulay at mga pagkain mula sa Ilaya.

Bilib talaga si Jules sa galing ni Andong kung sa pagtukod ng balsa ang pag-uusapan. na magaling talagang tagatukod si Andong. Dahil sa bawat may madaanan silang malalakas na agos, mga nakahambalang na tumbang puno ng kahoy at mga malalaking bato ay madali lang nitong igiya kung saan padadaanin ng suwabe ang balsa. Sa pakiramdam niya ay para siyang idinuduyan lalo na kung mabilis ang takbo ng balsa. Kung minsan ay napapasulyap siya kay Isay na tahimik na nakaupo sa gitna ng balsa na nakapayong.

“Engineer, magpahinga ka na,” sigaw ni Andong kay Jules. “Ako na lang mag-isa ang tutukod... malinaw na rin naman ang tubig.”

“Ha? A, sige, salamat, ‘Dong,” sabi ni Jules.

Inilapag niya sa balsa ang tukod at unti-unting lumapit kay Isay at umupo sa tabi nito.

“Matagal pa ba ang biyahe natin, ‘Say?” tanong ni Jules.

“Mga ilang barangay na lang ang ating madadaan, bago tayo makarating sa Colong-Colong,” sagot ni Isay at napangiti.

Ang mga ngiti ni Isay ay nakapagbigay ginhawa kay Jules sa kaniyang nadaramang pagod, gutom ng sikmura, at init. Dahil tumatalab na sa balat ang sikat ng araw. Mabuti na lang at nakasuot siya ng sumbrero. Kinuha niya ang isang T-shirt sa *backpack* at nagpunas ng pawis.

“Meryenda ka muna, Jules,” sabi ni Isay habang inaabot sa kaniya ni Isay ang puto ng kamoteng kahoy.

“Salamat, ‘Say...may baon ka pala talaga,” sabi ni Jules at inabot ang ibinibigay ni Isay.

Naalala ni Jules ang kaniyang dating nobya sa Maynila na nakapangasawa ng *seaman*. Sa panahon ngayon, kahit gaano pa kalaking barko ang sinasakyan ng asawa ng kaniyang dating nobya ay hindi niya maipagpapalit ang maliit na balsang kawayan na sinasakyan niya ngayon. Lalo na at kasama niyang nakasakay ang kaniyang pinakamamahal na si Isay. Na naghahandog sa kaniya ng bagong pag-ibig at tunay na kaligayahan at kapayapaan sa kaniyang buhay.

“Jules, magpayong ka naman muna,” sabi ni Isay, nang mapansin siyang pinagpapawisan.

“Hay, salamat... ako na lang ang hahawak nito,” sabi ni Jules, habang kinukuha ang payong kay Isay.

“Salamat, Jules,” sabi ni Isay at ngumiti.

“Abaw! Parang hari at reyna pala tayong dalawa nito, a,” malakas na sambit ni Jules.

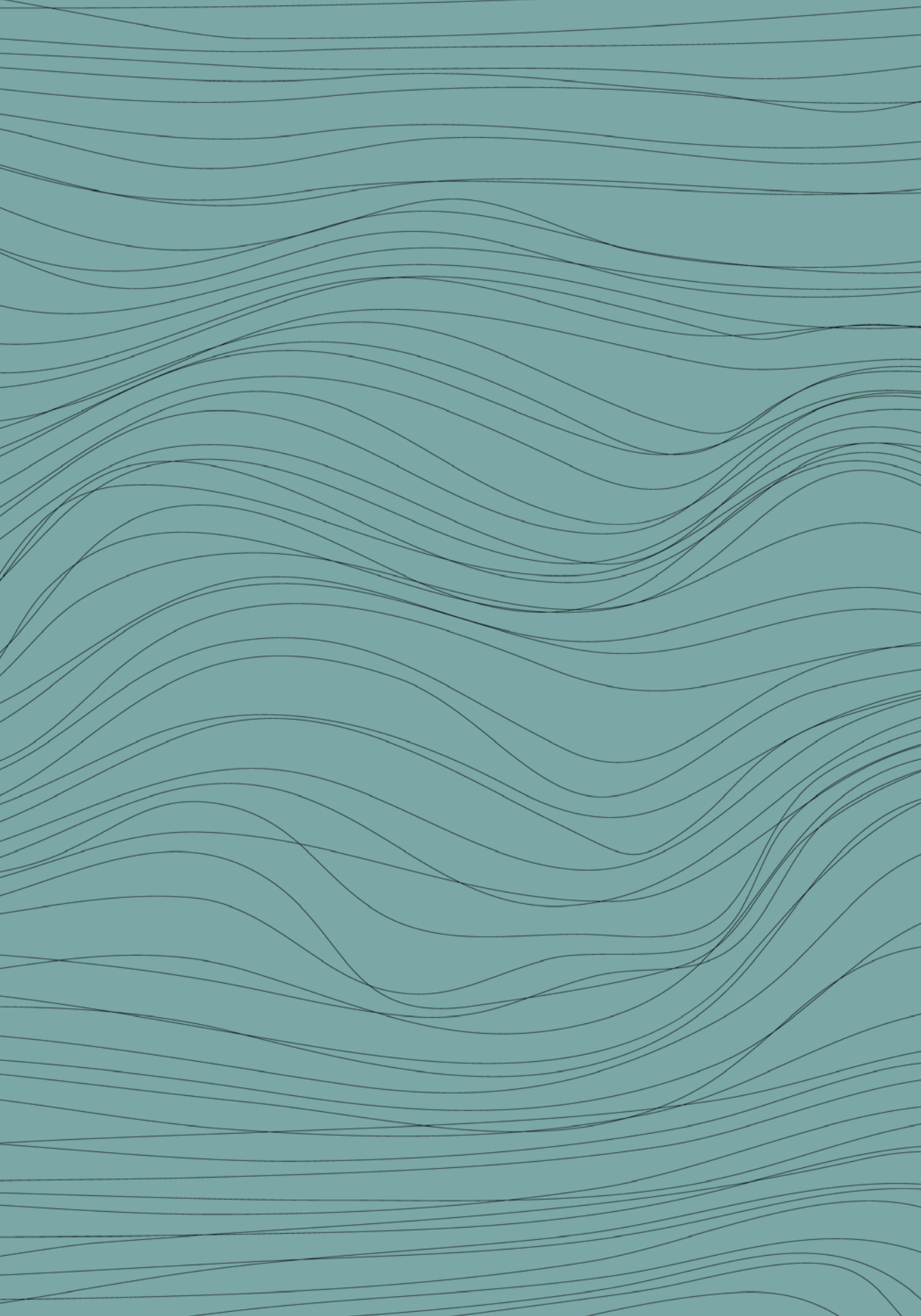
“Ikaw talaga, ha, puro ka kalokohan,” sabi ni Isay at tumawa habang kinukurot si Jules sa tagiliran.

Naramdaman ni Jules ang sakit na kurot ni Isay. Ginagap niya ang kamay ni Isay at hinawakan nang mahigpit. Tinitigan niya nang malalim ang dalaga habang nakatawa. Tumawa rin siya na may malaking pag-asa sa kaniyang isipan. Na sana balang-araw, makasasama na niya ang totoong reyna ng kaniyang buhay.

TALASALITAAN

1. Banag - Isang uri ng shell sa ilog.
2. Bangian - Bunga ng niyog na medyo mas matanda sa buko.
3. Bangkat - Isang uri ng lalagyan ng mga nahuling isda, ulang, talangka, at iba pa sa ilog o sapa. Gawa mula sa kawayan.
4. Basket - Nakabalot na pritong buong manok na inilalagay sa gitna ng plaza. Ito ang ibinebenta na pataasan ng presyo ang mga bibili, habang sumasayaw sa gitna ng plaza. At kung sino ang may pinakamataas na presyo, ito ang makakakuha ng basket.
5. Batuan - Isang uri ng punong kahoy na ang bunga at dahon ay maasim. ang bunga nito ay pampaasim sa inigns na luto.
6. Binakoe - Isang uri ng pagluluto ng native na manok. Ipinapasok ang karne ng manok sa loob ng pinutol na buho o kawayan. Tinatakipan ng dahon ng tanglad at patayong idadarang sa apoy.
7. Binayle - Isang sayawan sa plaza ng barangay para sa mga binata at dalaga. Lalo na kapag nalalapit ang kapistahan ng barangay.
8. Binukot - Pagkukulong ng native na manok ng ilang araw. Ito ay paraan para mawala ang lansa ng manok.
9. Hagikhik - Uri ng dahon na ipinambabalot sa tinumkan.

10. Inubarang manok - Isang local cuisine na kalimitang inihahanda sa mga okasyon. Native na manok na sinasahogan ng ubod ng saging at gagataan.
11. Mananggiti - Tawag sa taong tagakuha ng tuba sa itaas ng niyog.
12. Mitaw, kabanggi, kamuros, at tabilaw - Mga uri o klase ng bigas na itinatanim sa mga kaingin sa kabundukan.
13. Pahid - Isang katutubong sayaw o isang sayaw na folk dance ng mga Tag-Ilaya.
14. Pakoe - Isang uri ng saging na ang ubod nito ay akma na pansahog sa native na manok.
15. Panagon - Isang paraan ng pangingsida sa ilog o sapa. Gamit ang patpat ng kawayan na may pamingwit.
16. Patuyaw - Isang uri ng malalaking ulang na nakatira sa mga batuhang bahagi ng ilog.
17. Sag-on - Isang paraan ng pangingsida sa ilog na gamit ang trap na gawa mula sa kawayan.
18. Tag-Ilaya - Tawag sa mga taong nakatira sa kabundukan na malayo sa bayan o sa kabihasanan.
19. Tinumkan - Isang uri ng pagkain na parang suman ang pagkakabalot.. Mga dinikdik na ulang na nakabalot sa dahon ng saging o hagikhik.
20. Tuba - Isang uri ng inuming nakalalasing na nakukuha mula sa bulaklak ng niyog.

Bikolnon

*Maikling
Kuwentô*

MA. CECILIA DE LA ROSA

Si Ma. Cecilia de la Rosa ay nagsusulat ng tula at dula. Siya ay kawani at lektyurer sa Unibersidad ng Pilipinas Diliman. Nagtapos siya ng BA Philippine Arts sa UP Manila at MA Malikhaing Pagsulat sa UP Diliman. Tubong Caramoan, Camarines Sur, malaking bahagi ng kabataan ni Maki ang ginugol sa Lungsod ng Naga.

MANOY, MANOY

Otso anyos pa sana muya na ni Tikoy na maging arog ni Manoy niya, solterong tunay. Turion mo na baya ako, Manoy! Huy, turia na tabi ako. Nagkaburua nin ngisi an mga soltero sa tangod kan May Pudens Store pagkadangog kaini. An mga solterong ini komposo ni Manoy, asin anom niyang amigo. An apod sinda pitong butog. Haros magkaeredad an pitong butog ta sarabay sindang nag-ereskuwela. Sarabay man nagpundo, kan sinda grade 6 na.

Mga hambugon na maray ining mga solterong ini. Maghapon sinda matiripon sa tindahan, ngani sanang maghapon man magburutugan. Manlaen-laen an tig-uurulayan ninda, nobenta porsiyento kaini, butog sana man: mga babayi na sige an burukod sinda, mga soltero na nangungursunada sinda, an maestra na nagbantad daa kan saiyang daghan sarong hapon na sweepers sinda kan grade 4. Kesyo nahiling ninda an kolor kan kalson ni kun sisay man na daraga, laen pa kan kalson ngani ni ma'am na nasirip kan nagtukaw sa ibabaw kan lamesa, mantang tigtuturo an push and pull na action sa reproduction kan male asin female. Gabos na istoryang ini siyempre aram man ni May Pudens ta siya an bantay sa saiyang tindahan.

Dai mapaharali-hali ni May Pudens an pitong butog huli ngani ta mga customer sinda, na regular niyang parabakal nin malipot na Royal True Orange kada alas diyas nin aga asin kada alas kwatro nin hapon. Pito na 8 onz na tulos pag aga, pito man pag hapon. Hamakon mo an. Laen pa kaini su tinapay buda kun ano pang singa-singaon. Dakul pa man parabakal si May Pudens ta siya an may pinakadakula na tindahan sa Kabakab, alagad sa kun anong dahilan, tighahanap-hanap niya na man an burutugan kan mga kaakian na ini. Kan enot, tigsusubol pa niya pauli an mga ini, alagad kaipuhan magirumduman na an grupong ini iyo ngani an pinakamadudunong na aki kan Kabakab. Ini an mga aki na talagang nag-iistambay sa tindahan nganing dai masugo kan magurang na magbakal nin tawyo, na sa tindahan man ngani nababakal.

Kusa man nagirilid an mga soltero pag may ibang mabakal. Mabubuot asin mga marespeto man sinda. Kaya ngani sa kahaluyan, naapresyar na man sana baga ni May Pudens an mga soltero na ini, ta sige sana an pakonswelo sa mga parabakal. Laen pa kaini, igua man nin mga daraga na – dawa ngani nagbuburutog an mga solterong ini manungod sa mga daragang burukod-bukod sainda – mga tunay na nag-iinteres man talaga sa saro o duwa sa pitong butog. Kaya kada pakapangudto, oras na nakapangararigos na an mga daraga, tiglalaoman na ni May Pudens na mabarakal na man nin kung ano na sana an mga daraga. Mahahamot, hipid an buhok na nagtutururo pa sa likod, asin maturutap-ong an pisngi sa pulbo. Sa buot ni May Pudens, mga maantudon pa an mga aking ini kaito, pararehas sinda, ining mga daraga na pasaro-saro magbakal, asin mga soltero na sige an tiripon. Sa uro-aldaw na pagmansay ni May Pudens, sierto na siyang maray na dai nin magkakadagusan sa kaakian na ini. Mga

iresponsable ining mga lalaki, dai ini maaragom nin babayi haleng Kabakab, ta pano madulag kun habo na! Iba na an panahon ngonyan, sabi pa kan kurang, na saksi sa dakul na araguman sa Kabakab, huli sa kahaluyan na niyang nabubuhay digdi, huli ta an saiyang tindakan an sentruhan kan mga osipon, asin huli ta uruigwahon, siya an pirming tigkukuang madrina sa mga kasalan, dawa ngani siya guminurang na daraga. Laen kaini, an saiyang jeep na minsan tigpapasaherohan, minsan tigpaparada sana sa natad, an pirming tigsusubli na sakayan pag may kasal. Kun gurano kagurang an jeep na ini, iyo man kahaloy na driver kaini si Porpirio, tugang niya sa luwas. Si Porpirio, iyo man an parasaod ni May Pudens. An harong kaini nasa likod kan saiyang dakulang harong, kataning kan lumang tangkal nin orig. Naggugurang na man na soltero si Porpirio.

Maski ngani mga butugon, totoong tatao magturi an pitong butog. An sarong kaya sainda aki nin albularyo na nagturi kan kadaklan na lalaki sa Kabakab. Kan mag-edad disi-sais, master na man niya an kakayahan kan ama sa pagturi. An kaaraman na ini madali man sanang ipasa, kaya dai niya pig-imot sa saiyang mga amigo. Mabibilang pa man sana sa guramoy an mga solterito na nagpaturi sainda. Dakol man giraray an mas may tiwala sa orihinal na paraturi. Alagad an orihinal na paraturi nagsasayuma na, kun kaya gabos-gabos, sa nag-aging tulong tig-init, nakaturi na man an pitong butog nin pito man garo. Pirming iribanan an pitong butog pag may tuturion. Kun ano man an ibayad, babarangaon ninda ini.

Manoy baya! Iuragan na si Manoy ki Tikoy ta urualdaw na sanang iyo ini an hagad. Habo nin Royal, habo nin tinapay, habo ni Bangus. An muya nanggad turi. Kan sarong aldaw nag-usip na an maestra kaini sa ina, na dai na ngani daa naglalaog sa klase. Panong

malaog na uya pirmi ki May Pudens, nakikiistambay man sa mga soltero, sige an pakimaherak na turion na baya siya, ta muya na man niya maging soltero, siring kan saiyang ermano. Sige sana man an ngisi kaini ni May Pudens. Mag-ereskuwela ngani kamo ngani kamong pangarugan kan aki na an! Kalwag sana man ini ta aram niya man na dai nang interes ining mga soltero. An totoo, haloy na man na arog kaini an sitwasyon kan mga Kabakabanon. Maray nang may makatapos nin highschool hale sa baryo na ini.

Si Manoy, an matua nganing tugang ni Tikoy iyo an pinakaguwapo sa pitong butog. Puon kaitong dai na siya nagtutubod sa sugo kan ina na darahon an mga paroy sa molino, na magtabang sa uma, na magbakal nin kun ano sa banwa, puon kan dai na siya nag-eskuwela, kun siring nakaligtas na sa CAT kun haen igot an baralad kan mga kadete pag harani na an Peñafrancia, luminuwas na an tunay niyang kolor, na tunay man na kolor ni Mamay niya – an kolor kan saiyang lolang si Veronica, an Kastilaloy na kagrugaring kan kadaklan na daga sa Kabakab. Bako sanang basta maputi si Manoy, nag-rorosa-rosa pa an pisngi. An kusog kan buot niya na mag-istambay na sana, sa urualdaw na gibo kan Mahal na Dios hale sa katotohanan na si Lola Veronica, maski ngani buta na, pirmi sanang makwarta. An gurang mapahikop ta mapahikop naggad saiya nin sentimos ano man na oras siya magbisita.

Sabihon ta man giraray, dawa ngani inestablisar na, na si Manoy an paboritong makuapo ni Lola Veronica. Sa katunayan siya sana an makuapo na aki ni Mamay niya, na tigbibisto ni Veronica. May mga tugang an saiyang ina, alagad nasa kun haen na banwaan nagparamilya an mga ini. An kaibahan ni Veronica mga suruguon sana sa harong saka sa mahiwason niyang kaumahan asin kaniogan.

Kaya sinda sana mananggad ni Tikoy an makuapo ni Veronica sa Kabakab. Su ikaduwang tugang niya, na nagadan sa meningitis kan aki pa, nakabisa man nin duwa o tulong beses sa gurang. Si Tikoy, nakabisa man nin dakul-dakol alagad kan ini tatao nang magbisa, dai na nakakahiling si Veronica. Iyo ini an dahilan kun tano ta saro sana saindang magturingang an tigbibistong makuapo kan gurang. Dai man labot kaini si Tikoy, kaya mayong problema. An may problema, si Mamay ninda na dai na ngani masugo-sugo an mga aki kaya minabayad na sana sa kun siisay na solterito sa Kabakab.

Saro pang problema, puon kan nagdesisyon an saiyang Mamay sagkod Papay na magsadiri na man nin harong, dai na sinda pigpatungtong kan Veronica sa dakulang harong. An totoong dahilan kan paghali ninda, iyo an pagkadakop ni Veronica sa saiyang manugang na tighahadukan an saiyang suruguon. Habo kaini magtubod kan sadiri niyang aki kaito. Kaito. Aki pa man kaito si Manoy alagad nasasabutan niya na an sinabi ni Lola Veronica, an makuapo ko sana an pwede magtungtong sa salog kan harong na ini. Kaya kaito pa man, tatao nang magsikreto si Manoy sa pagbisita sa Lola. Sa mga masunod na panahon, iibahon niya na sa pagbisita si Tikoy. Minsan siring kaini, si Manoy sanang pirmi an may hukip na sentimos pag mauli na. Tatawan niya na man sanang pambakal dulsi an tugang. Padaba man ni Manoy an saiyang lola, kaya sala na sabihon na tig-aabuso niya ini. An totoo, siya man an kaibahan kaini kun mapadoktor o mapakurong. Kun may padara sa gurang an aki niya na nasa Manila, si Manoy man an parakua kaini sa estasyon nin bus sa banwa. Sa madaling sabi, dai siya masugo-sugo kan sadiring ina, alagad pag an lola an nagsugo, tig-uutob niya.

Huy, baya Manoy!

Iyo na. Turion mi ika sa tulong kondisyon. Ano an Manoy? Sabiha na ta gibuhon ko tulos, sabi ni Tikoy. Mag-eskuwela ka buda mag-gibo asayment. Sabi kan maestra mo magararden na daa an mga kaklase mo. Magtanom ka man duman sa eskuwelahan nin mustasa. Pag nakaguno ka, itatao ko saimo an sunod na kondisyon. Sabiha na entiro Manoy nganing gibuhon ko na gabos! Gibuhon na pa'no, na dai ka pa ngani nakapatambo pisog! Paghagad ki Mamay pisog nin mustasa buda pagklase sa aga! Iyan an kondisyon ko. Kaniguan ngirisi kan pitong butugon na soltero.

Dakulaon na kantidad su binayadan ni Mamay sa pamilya ni Galet. Pirang semana an aki sa hospital dara kan taga sa likod. An nangyari arog kaini: madamba na an mga mustasa ni Tikoy sa likod kan gabaldon kan Kabakab Elementary School. Mga berdehon na darakulaon na an dahon. An dai aram kan mga kaklase niya, American mustasa daa an dara niyang pisog. Dakulon an mabubulnot na mustasa na nagtubo sa saiyang plot, samantalang an mga kaklase, normal sana, kun dai man baransot na mustasa sana an igua. Lalo sindang nauuyam ta dai man ngani nagkaklase si Tikoy, naglaog sana para maggarden. Bako man sa pagtatsar, alagad medyo patal-patalon si Tikoy pag-abot sa klase, kaya grabe an uyam kan mga aki na garo suwerte pa lugod na makakakua ini nin halangkaw na marka sa gardening.

Sa gabos na uyam, si Galet an pinakauyam ki Tikoy. Haloy na siyang may uyam ki Tikoy ta maski maitom-itom na aki si Tikoy, mas guwapong maray saiya. Maski ngani kakolor siya kan saiyang Papay, nakua niya man an dungo kan saiyang Lola Veronica, saka kan saiyang Mamay. Lugod su kursunada ni Galet sa ibong sa section, si Tikoy an muya. Okay na kuta kaitong dai na naglalaog si Tikoy. Kundi

kan naglaog na, grabe man tulos an padistinguir sa maestra. Remate na naman. Bilib na naman ki Tikoy su kursunada niyang magayon-gayon sa ibong na section.

Sarong hapon, urulian na kaito kan mahiling ni Galet na tigtatangro nin baduya kan saiyang kursunada si Tikoy. An mas kinauyam ni Galet ta kinua man ni Tikoy su baduya! Aram kan gabos sa Kabakab Elementary School na paborito na maray ni Galet an baduya. Ano ta kinua pa man ni Tikoy an tinangro kan saiyang kursunada? Sa urag-urag niya, dinuman niya an matataba na mustasa ni Tikoy. Saro-saro niyang ginalbot an mga lawas. Dakulon mananggad su dahon, pero uubuson niya talaga, iyan an gigibuhon niya. Binuksan niya an saiyang bag ta nganing ilaog an mga binulnot na mustasa. Sinuruso niyang tuda an mga mustasa sa bag, kairiba na an daga. Sige pa an galbot niya. Tigsususo pa niya an mga huring mustasa kan biglang garo may nagsikad sa saiyang likod. Aguy, sabi niya pa. Araatyan, nagdadalahay na an dugo sa saiyang likod. Nagkukururahaw na an mga aki sa ekswelahan. Nagdaralagan pasiring saiya an mga maestra. Nahiling niyang rinayo saiya si Tikoy, kinua sa kamot kaini an umal. Maray na sana ta umal. Kun dai, tigbak na si Galet. Narahay man ini si Galet. Naka-eskuwela man giraray. Nakabakal pang duwang litson an magurang niya sa sobra na binayad ni Mamay. Tigtatangro na siya ngunyan nin baduya kan kursunada niya. Dangan si Tikoy, nungka nang nagbalik sa eskuwelahan. Dai maaraanggutan ni Mamay si Tikoy ta kun siya man daa an tagaon, kaya pinabayaan na sana man kun ano an muyang gibuhon. Kun buhay pa kuta si ama mo, tibaad lamang.

Sambulan nang tigpipirit ni Tikoy si Manoy sa ikaduwang kondisyon. Haloy nang napatambo su mustasa, maray na ngani an

buhay ni Galet. Panahon na para ihulit na man saiya an ikaduwang muyang mangyari ni Manoy. Iyo atyan na sa harong, bago kita magturog.

Pakapangadyi nin Ama Niamo, ta maski pasiway sindang mga aki dai sinda nakakalingaw magpangadyi, kinulibat ni Tikoy si Manoy kun ano na an sunod na kondisyon. Pirot na kaini si Manoy kaya an sabi na sana, ihulog mo na sana sa karabaw si Bakhawan! Buda ini pagtagilid, buda paghukragong.

Kaiwal kan pitong butog si Bakhawan. Mahigos na paraoma si Bakhawan alagad iyo sana ini an makusugon an buot na mag-apod sa pitong butog nin Butog! An totoo, siya an nagtao nin bansag sa pitong soltero na ini. Magkakarawat man sinda kan mga aki pa. Alagad enot na nagpundo mag-eskuwela si Bakhawan ta nganing makipakyawan. Anggot sa inda si Bakhawan, dara siguro kan inggit ta sinda kayang mag-uru-istambay sana. Ini huna-huna sana man ninda. Ta kada na sana mahihiling sinda ni Bakhawan, dai na ining ibang banggit kundi, ano burutugan na naman, siram kan buhay ano? Sisimbagon ini ni Manoy na, marna, pag-istambay na man digdi. Na sisimbagon pa giraray ni Bakhawan, dai na, ta kaipuhan maging responsable. Anggot kaini an pitong butog. Tano ta dai tigbibisto ni Bakhawan an kakayahan ninda na magturi? Bako daw ining pagiging responsable? Iyo ta supot man an si Bakhawan, sabi pa kan saro. Mayo kaining makapatunay alagad sabi kan ama kan sarong butog, dai niya managgad marumduman na nagpaturi saiya si Bakhawan.

Luminagpas langit an anggot ni Manoy ki Bakhawan kan inagaw kaini an babayi na kakabiton niya na kuta sa baylehan. An hayupan na Bakhawan na bako man ngani guwapo, naenot-enot pang mangabit. Pasakalye pa sana kan Crazy For You, nagtindog

na siya, kun ano man ta huto na tulos si Bakhawan sa lamesa kan target niya. Kan nagsasayaw na sa tahaw kan Social Hall, hinanap pa ni Bakhawan an saindang lamesa buda ngisi-ngisi. Kan bangging ito, plano na kuta ni Manoy na abungan si Bakhawan alagad may nahiling siyang babayi na kasalida kan kursunada niyang kabiton. Mas magayon, mas sexy pati. Nawara su gulo-gulo niya ki Bakhawan, nakabalyo duman sa babayi na na nakailusyon niya kan bangging ito.

Ihulog palan sa karabaw, kadali, sa isip ni Tikoy bago magturog.

Alas singko nin hapon, nasa karaan si Tikoy nakasurok, daing labot sa nuknok. Aram niyang pauli na kaini si Bakhawan hali sa amihan. An saiyang taktika, nahiling niya ini sa mga pelikula, ambus. Dai man siya nin badil alagad igua siyang tirador, asin maningguon siya digdi, parehas na gayo ni Manoy. Sadit-sadit pa siya, tigpapraktis na siya ni Manoy na manirador nin gangam. Minsan ngani, pag burat si Papay, tigtitirador man ninda ini ni Manoy, sa bitis sana an patama. Nungka nadiskubre ni Papay na sinda an tulong beses na gayong nakalugad kan saiyang tabay.

Uya na si Bakhawan. Namati na ni Tikoy an gabat kan bitis kan karabaw sa laboy. Dai nag-aaram si Bakhawan, pwerte an tukaw sa likod kan karabaw. Nagposisyon na si Tikoy na semi-luhod sa karaan. Binalahan nin maray na klaseng gapo an saiyang tirador, saka hinunat pasiring sa likod an goma. Nakapiyong na an wala niyang mata. Naghangos siyang hararom. Sa isip niya, segun sa tinuro ni Manoy, saro, duwa... sa bilang na tulo, sinabay niya an paghangos paluwas asin an pagbutas sa goma. Plak. Daphag sa laboy si Bakhawan. Nagkuripas si Tikoy pauli ta kun abuton na nin diklom.

Manoy! Nag-aamak nin pansapna ni Manoy kan nag-abot siya sa harong. Si Mamay, naghihinguro nin kalunggay sa butaka. Manoy! Nagkintid si Tikoy nganing makarani-rani sa talinga ni Manoy. Maski ngani makusog an boses niya sa tindahan pag naghahagad ki Manoy na turion na siya, puon kan tinaga niya si Galet, dai na sinda pwedeng mag-istoryahan nin makusog manungod sa mga kondisyon. Manoy, hinghing niya, gadan na si Bakhawan.

Dismayado man sana. Nakabuhat pa man si Bakhawan pirang oras pagkatapos kan saiyang ambus. Nakahagad pa ining tabang sa mga tawo sa baryo. Maduguon na an pandok ni Bakhawan. Dinara siya kan mga tawo ki May Pudens na kan oras na ito nagpapamanggi nin inasal na malasugi. Nakikikakan man si Porpirio sa iya pirmi, kaya tulos na nakaayuda na madara si Bakhawan sa hospital. Nakasalbar si Bakhawan sa madaling sabi. Alagad kan maulian, dai na nakakahiling an tuo niyang mata. Sierto kang daing nakahiling saimo? Pasigurong hapot ni Manoy ki Tikoy. Dai lamang Manoy. Aram mo na man sanang garo akong si Lito Lapid. Nagbitis ako nganing marikas an dalagan. Saka nakikawat pa ako sa dalan nganing dai ako marisa kan mga tawo. Bako ining totoo, ta naghihidali ngani siyang makauli kaito.

Alagad sa pagtimbang ni Manoy, garo nang sadit na soltero an saiyang tugang. Pano daw ini nangyari na dai lamang niya namangnuhan? Sige na an pakibarkada niya kan nagpuon mag-eskuwela si Tikoy. Sa otso anyos na deperensya kan saindang edad, normal na magrayo na an buot ni Manoy ki Tikoy kan siya nagsosoltero na. Padaba niya pa man an tugang alagad dakul na siyang gustong gibuhon na panggurang na aktibidad. Habo niya na makikawat sa tugang. Kaya si Tikoy an pursigido na maging soltero

na tulos ngani sanang makarani liwat ki Manoy an buot. Makinupo na aki an tugang niya, alagad habuon niya sa arog kaini. Pag banggi, siya na an muyang kadurog ni Tikoy, bako si Mamay. Saro ining disbentahe lalo kun muya niya man magpakurukunswelo sa buhay. Iba man kaya ini sa pakwenswelo pag kairiba an saiyang mga amigo sa sinehan o kaya sa salog. Maski anong hambog niya dai niya kayang gibuhon an siring pag kataid si Tikoy. Sa siring kaini niya naiisip na maski patidudulag siya sa tugang, padaba niyang maray an aking ini.

Ugmahon na si Tikoy sa sadiri niya. Ano baya Manoy? Sugua na ako ta turion mo na ako! Dai na nakatios si May Pudens na subago pang dangog sa pangadyion ni Tikoy. Turia na daw ngani an tugang mong an, maski sadit an pisot turia na ta iyong gusto. Dai May Pudens, simbag ni Tikoy. Muya ko itong suguon naman ako ni Manoy ta gigibuhon ko, saka ako mapaturi. Siniko siya ni Manoy pakatarama niya ini. Narumduman ni Tikoy an sikreto. Dai dapat maaraman dawa ni May Pudens an manungod digdi. Sa totoo na, dai ngani ini aram kan ibang butog. An aram sana ninda, nangyari na nataga ni Tikoy si Galet, buda nabuta kaini si Bakhawan dahil sa pag-utob kan sugo niya. Ini sana an aram kan mga butog. Bako man intensyon ni Tikoy, saka siyempre kan nagsugo, na haros makagadan na nin tawo.

Sa urag-urag ni Manoy, an nasabi na sana, bahala ka na kun ano an muya mong gibuhon. Buda kaini walata si Tikoy na nagngingisi-ngisi, mientras tigsusurop an saiyang Royal True Orange. Sa buot niya, kayang-kaya niyang ipahiling ki Manoy kun ano an kaya niyang gibuhon maski siya sadit na aki. Nom, ano na gibuhon mo? Naghapot pa liwat si May Pudens. Mauli na sana, simbag man ni Tikoy na nagngingisi-ngisi. Siya na sana an nawalat sa tindahan.

Maisog ako, Manoy. Maisog ako, Manoy. Arog niya kaini tigtatangad an ermano. Tigsawisipa-sipa niya an sarong arikurong habang mayo sa buot na naglalakaw, kan namangnuhan niya na nakaabot na palan sa gilid nin dagat. Banggi na asin medyo harayo na an sityong ini sa baryo. Mas o menos alas siete pa man sana, alagad sa aki na arog niya, garong labi na kamatanga kan mga oras na ito. Nakamati siya nin dikit na kulba, bako sa kun ano pa man kundi dahil sa kusog kan paros asin tanog kan hukol nin dagat. Mayo man siyempre nin mga poste sa may baybay kaya talagang madiklumon na maray. Dai nin bulan kan bangging ini asin an mga bituon sa langit dai man kayang magdulot nin liwanag. Tuom niya sana an pagmati kan baybay pag nagsusurok sa pag-ultanan kan saiyang mga muro. Kaito pag iuragan siya hahalion niya an tsinelas buda isusulot ini sa takyag alagad ngunyan, naisip niya na baad may pasa na bote sa baybay, segun sa pirming tugon saiyang ni Manoy. Lalo siyang kinulbaan kan madangog an atungal kan sarong lalaki. Awooooooo! Siring kaini su tanog na ano man daw ta nagsasabay sa paros-paros. Ano ito? Sabi ni Tikoy. Awooooooo, saro pang atungal, dagos pagbwelo nin sarong makusugon na waaaaaaahhhh, huhuhuhuhu. Ano daw ta naghibi an lalaki, sa buot ni Tikoy. Huhuhuhu, tano ta babayaan mo na ako? Sabi kan lalaki. Huhuhu, ano ngaran kaini Prisila. Ano ngaran ta hahabuan mo ako? Para palan dai na nag-utog, habo mo na sako. Pirang bulan pa sanang dai nag-utog, mahali ka na tulos. Masaen ka aber, Prisila? An sabi ko baga matipon ako pantsekap, maghalat ka sana. Iuragan kan man na hayop kang Prisila ka. Garo ka dai tinawan nin aki, huyan baga, nakatulo ka sako!

Huhuhu. Nagluluya na an hibi ni Luis. Huhuhu. Dai naghahali si Tikoy sa natitindugan niya. Ano daw ta dai nag-utog. Siya ngani

na aki, tig-uutugan na. Kaya ngani muya niya na magpaturi na tatao na man siya kan utog na an. Huhuhu... Nagtuninong. Araatyan, may naghuhukragong na. Aram niya na sa edad na ini an osipon na si Manay Prisila igua nin sambay. Sa Kabakab, bako man panggurang na impormasyon an mga sarambayan. Aram kan mga aki an gustong sabihon kan sambay. Dakul na mga harong an igua kaini. Dai man gabos nagsusuruhay an mag-agom na may sinambay. Minsan nagkakarilingawan na sana, arog kan ama saka kan ina niya. Kaya kan mga oras na ini nakamati si Tikoy nin grabeng hirak ki Manoy Luis. Ano daw ta dai niya aram na may sambay si Manay Prisila? Aram na ini kan gabos. Nahirak siya na grabe an hibi ni Manoy Luis, uya pang gayo sa diklom. Harayuon sa kaharungan. Kun daing maagi na Kabakabanon, daing makakaaram kan saiyang agrangay. Ano daw ta siya pa na aki an nakahiling, dai, nakadangog palan kan siring na drama. Nahirak pa lugod siya.

Naglalakaw siya parani sa naghuhukragong. Yaon sa sarong payag-payag si Luis. Aram niya ini. Iyo ini su payag na haros wara na man atop. May lamesa ining taragilid na. An tukawan baraak na. Malayugan sana nin baga nin sigarilyo, siguradong abo an luwas kaini. Bako man makangalas na digdi napili ni Luis na magsurusintir.

Luway-luway siyang nagrani, tigmamati sana kan bitis kun saen nagtutungtong. An saiyang mga palad naghahapipap sa kun ano man na makakaptan. Poste, tukawan, mga nakauldot na pako sa butong, kanto kan lamesa, bote nin kwatro kantos, kaluban nin tabak. Nahihiling niya, maski kadikit an lawas ni Manoy Luis, nakatikaya sa tukawan na butong, laylay an sarong takyag asin an sarong bitis. Nagtukaw man siya sa kahampang kaini. Kinakapkap niya

giraray an lamesa, tuyong tighahanap an bote nin arak. Nakapkap niya an kwatro kantos. May laog pang dikit. Binuhat niya ini buda pinarong. Pinatuwad niya sa nguso asin nag-aabo-abo niyang hinalon an likido na nakalaog sa ngimot. Burat kita kaini, sabi pa niya sa sadiri, nagngingisi-ngisi. Napundo nin dikit an hukragong ni Manoy Luis. Nagkamata garo. Alagad madali sana, duwang hangos, naghuhukragong na giraray siya. Narumduman ni Tikoy su atungal ni Manoy Luis surusubago sana, makulugon pagdangugon. Makulugon sa talinga, makulugon sa daghan. Hirak man saimo Manoy Luis. Maray pang tigbakon ta ika.

Sa momentong ini garong nagliwanag saiya an gabos. Iyo na ini ang huring kondisyon ni Manoy. Sarong bagay na mapahiling kan saiyang isog bilang soltero. Ultimong beses na mapahiling na siya soltero na, makakagibo pa siyang karahayan sa kapwa. Aram niya ang hibi na ito. Nadangog niya na ito dati ki Mamay. Awooooooooooooo. Maray pang gadanon mo na sana ako! Ngari-ngari talagang tagaon ni Papay niya si Mamay kan magparataram ini sa atubangan kan mga parainom na amigo habang naghaharampangan man sa kwatro kantos. Umuli ka nang hayupan ka, umuli ka na sa sambay mo ta malipot na buray kaito nin halat! Nasupog garo si ama niya, bumihuhat buda biniyaw an kaluban ki Mamay. Halion mo sa kaluban an tabak na hayupan ka! Buminiyaw utro si Papay, kaluban man giraray.

Maski maisugon si Mamay, burubanggi kaini an hibi. Singko anyos pa sana siya kaito, dai pa nag-eekswela. Pirmi pa ngani siyang tig-iiba ni Mamay niya dawa magsain ta malang nguhod na aki. Bibi. Tikoy-tikoy pa. Pero narurumduman niya na gabos ini, lalo na ang hibi ni Mamay sa banggi. An muto-muto kaini na gabos man tigtatao.

Tiglulutuan, tiglalabhan an bado, tiglilinigan an harong. Kun marupo mais, marupo man si Mamay. Kun ma-ani paroy, uto man si Mamay. Kun maregaton si Papay, masabat man si Mamay sa baybayon. Maski sa arog kaining maagahon, guyod-guyod niya si Tikoy, tigpapatos sanang maray nin suruon na jacket nganing dai sipunon, kun siring, saksi na siya, dawa sadit pa, na tiggigibo mananggad ni Mamay an gabos para ki Papay. Kun tutuuson, marurumduman na aki nin asyendera si Mamay kaya dai niya kaipuhan magtios. Alagad nagtios si Mamay hasta nagadan si Papay, salamat sa Dios, sa helang. Kaya salamat sa Dios ta kan nagadan si Papay, saka tinao ni Lola Veronica an kaherasan sa daga ni Mamay. Puon kaito nagtukaw-tukaw na sana si Mamay sa butaka.

Kinakapkap giraray ni Tikoy an lamesa, tuyo niya na makaptan giraray an kaluban kan tabak ni Manoy Luis. Kan tinaga niya si Galet, dai niya ini napuruhan maski ngani makusog man su tama niya sa likod. Umal man kaya ito, sa buot niya. Ini tabak talaga. Maski na. Dai sigurado. Kaya kan binunot niya su tabak sa kaluban, nagluway-luway siya pagposisyon sa taligidan ni Manoy Luis. Nahihiling niya an puti na tshirt kaini. Aram niya kun hain an kawkawan. Uhm, dai na siya nag-isip kan dinudo niya sa kawkawan an tabak. Sa baba na gayo kan huring tulang tuminama. Dinudo pa niya nin tudo. Halaba an tabak ni Manoy Luis. Uhm. Napundo su hukragong. Mapanas an tabak. Uhm. argh, sabi ni Manoy Luis. Dai niya na hiniro an tabak sa lawas ni Manoy Luis. Nadangog niya ini na nagtitingatinga. Namatean niya pang may nagturong mapulot, maimbong na likido sa saiyang bitis.

Kuminilat! Grabe an kulba niya kan maliwanagan an pandok ni Manoy Luis, nakanganga, muklat, alagad garo nakangirit saiya.

Nagdaguldol. Lintian na dalagan ni Tikoy pauli. Tuom niya an dalan maski na ngani madiklumon. Nagtagithi nin dikit na minuto, dagos pag-uran na nin tudo-tudo na garong tigbubulos na kan langit su gabos na hinanakit ni Manoy Luis subago.

Kaya palan mainiton subago, sabi kan mga tawo sa saindang mga harong. Su may mga TV mayo nang nahihiling ta nagrilibog na su signal. Su mayong mga kuryente, sige an palsok kan tintiruhan ta maski sadit na labot kan harong, tiglalaog nin abang kusog na paros. Sige an kilat. Sige an daguldol. Sige man an dalagan ni Tikoy. Tig-aagihan niya an tuninong na kaharungan sa gilid kan tinampo. Sarado na ngunyan an May Pudens Store, maray na sana. Sa ordinaryong banggi, alas nwebe an sarahan kaini. Turog na garo an kurang.

Haloy na siya nin tindog sa luwas kan saindang harong kan madangog an kurahaw ni Mamay. Hanapon mo na baya an deputang tugang mo! Atyan na ngani paghuraw! Deputang matigbak ito sa dalan! Nagbukas an pinto, garo binalinghawan. An demonyadong aki na ini, nag-aano ka diyan? Angguton na si Manoy niya. Hala laog digdi! Demonyadong pasipay ka talaga. Pinahuba siya buda pinatos nin tuwalya. Saen ka na naman nagparalatulat, sabi man kan ina na nagtutukaw-tukaw man sana sa butaka. Pagsangli na, sabi kaini. Mayong girong na nagsasangli si Tikoy. Sa buot niya, ngunyan ka sana maaanggot sako Manoy. Atyan kayan, ugmahon ka na naman sako. Marna, sabi ni Manoy sa lamesa. Tinolang manok an isira ninda.

Amay na aga na kan naglakop an bareta na ginadan si Manoy Luis. Marasapa, buot-buot na, sabi kan mga Kabakabanon. Garong salampati sa buot, sabi naggad ninda. Paimbistigaran daa ni Kapitan an krimen. Alagad an mga tawo, ki kapitan nakaturo an mga

guramoy. Aram ngani baga kan gabos na sambay ni Prisila si Kap. Si Manoy Luis sana an dai nakamangno. Sa sarong banda, maray na nagadan siyang dai nag-aaram na arog kaini an gibo-gibo kan agom. Haloy na, enot pang maray sa dai niya pag-utog. Minsan ngani, sa mismong payag na kinagadan niya, duman nangyayari an mga kangangalasan ni Prisila saka ni Kapitan. Sabihon tang na mga bari na butong, sinda an kaggibo. Kun ano man an dahilan ta dai nag-aaram si Manoy Luis, iyo na ini an tigsasabi kan bilog na baryo, na mabuuton siyang tawo, garong salampati.

Biyernes na gayo, sarong semana pakalubong ki Manoy Luis, nasa pangpang kan salog si Tikoy asin an pitong butog. Kapot kan sarong butog an baynte nwebe na tinais nin maray subago. Kapot kan saro pa an mga ugbo nin bayawas na ipapasabsab ki Tikoy. Biyernes man kan sinaksak ni Tikoy si Manoy Luis sa baybayon. Dai ini aram kan mga butog.

Ano ta nagtugot ka nang turion an, hapot kan sarong butog kan sarong aldaw. Patikikito na padi. Buda ngirisi kaini. Sa pag-ultanan sana nindang magtugang an katotohanan manungod ki Manoy Luis. Maray nang nagsubaskong biyo kan banggi na ito, halawigon na subasko na nagbura sa ginibo kan saiyang nguhod na tugang. Tulo sana sindang nakakaaram: si Tikoy, si Manoy, posibleng si Luis. Kundi gadan na ini.

Parungon ko hangaw mo? Sige an pangisog ni Manoy mientras guyod-guyod siya sa kwarto. Nagluwas ki tuwalya, nagluwas ki sanglian, sige pangisog. Lintian ka talagang aki ka saen ka nakiinuman? Inubos ko sana su tada ni Manoy Luis, Manoy. Akion ka pa burat ka nang hamagan ka, nakiinuman ka na? Inubos ko sana ngani! Alagad dai man nagdadangog si Manoy. Pagsangli! Deputang

aki ini, sabay luwas nin kwarto. Nagpiling-piling na sana ini kan maagihan si Mamay na tinurugan na an pagrosaryo sa butaka. Sa buot ni Manoy, maray man na dai kaini naaraman na nakiinuman si Tikoy ki Manoy Luis. Mare na digdi sa lamesa baya, Tikoy! Higupa an demonyong sabaw na an nganing dai magkulog an payo mong deputa ka.

Manoy, sabi ni Tikoy mantang tigrarapsing an pakpak kan manok, nakatulo na ako. Anong nakatulo, duwa sana man an pakpak kaan. Aram ni Manoy na paborito ni Tikoy an pakpak kaya tinada niya pareho. Tulo na baga an tinira ko, Manoy. Shhhh. Nasibot si Manoy alagad siring subago, tuspak man giraray si Mamay sa butaka. Turia na ako. Iyo turion ka nang luko ka. Ubusa an sabaw nganing dai ka kalinturahon. Sa buot ni Manoy, pag nawara an epekto kan arak sa tugang niya, pwede na niyang kaulayon na dai pa panahon magpaturi an otso anyos na aki. Dai man interesado si Manoy na aramon kun ano pa an tinira kan tugang niya. Huna niya, su gin. Huna niya, iyo sana ito.

Patikikito na man. May ilusyon ka na baya 'Koy? Igua na, hadaw? Sisay man an? Dai ko ipabisto ta baad agawon mo. Aki man garo an, habo ko man sa aki, sabi kan butog. Dai lamang, daraga na. May suso na ngani. Haraha na naman an mga butog, pati si Manoy napangising gayo. Grabeng hambog mo 'Koy. Sisay man an? Sikret. Habo niyang sabihon an tig-iimahinar niyang ilusyon. Su daragang nahiling niyang nagkakarigos sa bumbahan. Dayo man sana ini, makuapo ni Manay Tisay na nagdakula sa Manila. Maputi-puti, pango-pango sana, alagad malinigon an kutis. May arong ini sa dungo na garo sadit na langaw. Muyahon niya ining hilingon.

Kan nagbubo na nin tubig, nakabalyo su hiling niya sa bangaw na nasisilag sa mahimpison na blusa.

Sa salog, sige an ngirisi kan mga butog sa rason na tinao ni Manoy. Mientrastanto, naglangoy-langoy nguna si Tikoy sa salog. Ara-atian nagralangoy na man su mga soltero.

Sa pampang, mientras nagpapahingalo, ginawgawan nin sigarilyo ni Manoy si Tikoy. O ta masoltero ka na, pwede ka na maghithit. An totoo pirmi na man siyang pinapahithit ni Manoy pag nagsisigarilyo ini sa harong. Matibay na siya kaan. Tatao na siyang mag-inom. Tatao na siyang magkuspa nin harayo. Tatao na siyang magtaghoy. Kaya talagang turi na sana an kulang na maging opisyal na soltero na siya. 'Koy, 'Koy, pakaturi saimo dai ka nguna maghiling bold, saka dai ka mag-isip nin bagla. Hadaw man? Totoong interesado si Tikoy. Hilinga na baya an na hambog mo, sabi ni ermano mo patikikito ka na! Nagngirisi na naman an mga soltero.

Ma-alas-tres na kan nagdesisyon si Manoy na tapuson na an pagturi nganing dai sinda abuton nin banggi. Subago pang udto huba si Tikoy. Sige na lamang an kawat sa salog. Marna digdi ta tapuson ta na. Nagturukaw na an mga soltero sa palibot ni Tikoy. Tigsararo sindang gapo na tukawan. Steady an kamot kan butog na may baynte nwebe. Ini itong aki kan orihinal na paraturi, saiya tigtitiwala ni Manoy si Tikoy. Pinatindog sana si Tikoy sa salog. Diretso an hiling niya ki Manoy, maisog. Naghiyom si Manoy, saka nagkihat. Handa na si Tikoy. Handa na si Tikoy. Kapot-kapot na kan butog an pisot ni Tikoy kan ini magkairihi. Bakong paturayog kundi turo na garo sadit na salog. Nabutsanan tulos ini kan butog, sabay sabing lusi! Nagkakamang sa lapi, pasiring sa tabay, pasiring sa bitis, pasabay na sa salog an maimbong na ihi ni Tikoy. Nagtatarakig na si Tikoy. An

saiyang abaga dai mapugulan sa pagtakig. An kamot niya matatagas na sa tagilidan. Dai naghihibi si Tikoy. Alagad an saiyang mata bralangko na. Darakula na an labot kan dungo asin garo kurulang na an duros na tighahangos niya. Dai mamamangnuhan ni Tikoy na sinalo siya ni Manoy kan magrulumoy an tuhod niya asin matumba, dikit an sinabit na makadabal sa gapo an payo. Dai man siya nadismayo, pinanruluya sana. Kan mamangnuhan na karakaraga na siya ni Manoy, saka na nagparahibi si Tikoy.

Buhat-buhat ni Manoy an malulumoy na lawas ni Tikoy. Nagporbar mag-ngisi an mga soltero alagad natakot sinda kan hiniling sinda saro-saro nin maraot ni Manoy. Nagkasiribot sinda na sulutan nin bado si Tikoy. Luway-luway siyang naglakaw parayo sa mga amigo. Nagpawalat na an anom na butog sa pangpang kan salog.

Nagdidiklom na man kan nakaabot sa Manoy sa dalan pauli. Nakasablay sa abaga niya an payo ni Tikoy. Normal na an hangos. Mabakal kita Royal saka Bangus sa aga. Maduman kita ki Lola, hahagadan ta ika sentimos, iyo? Higit nang maray an saiyang kugos. Mapaluto kita ki Mamay linukay, muya mo kaan? Hinigot pa ni Manoy na tudo an pakakupo ki Tikoy. Sige man an tunga-tunga kan aki. Namamatean ini ni Manoy sa saiyang abaga. Halabaon na an kalamias ni Manoy para makaikot sa lawas kan tugang. Tighigot niya pa ngani, alagad garo haluag man giraray. Garo mahuros man giraray si Tikoy. Kinupo-kupo ni Manoy nin tudo an tugang mantang naglalakaw nin luway. Nagdidiklom na. Haloy-haloy na palan siyang dai naghihibi.

MANOY, MANOY

Otso anyos pa lamang gusto na ni Tikoy na maging tulad ng Manoy niya, tunay na binata. Turion mo na baya ako, Manoy! Huy, turion mo na ako, parang awa mo na. Mabaliw-baliw sa kakatawa ang mga binata sa tapat ng May Pudens Store nang marinig ito. Ang mga binatang ito ay binubuo nina Manoy, at anim niyang kaibigan. Ang tawag sa kanila ay pitong butog. Halos magkaka-edad ang pitong butog dahil sabay-sabay silang nag-aral. Sabay-sabay rin silang tumigil noong nasa grade 6 na.

Mga sobrang hambog talaga nitong mga binatang ito. Maghapon silang magtitipon sa tindahan para lang maghapon ding magharambugan. Iba't iba ang pinag-uusapan nila, nobenta porsiyento, imbento lang: mga babaeng naghahabol sa kanila, mga binatang nangungursunada, ang guro na nagpakita raw ng dibdib isang hapon na sweepers sila noong grade 4. Kesyo nakita nila ang kulay ng kalson ng kung sinong dalaga, iba pa sa kalson din nga ni Ma'am na nasilip nung umupo sa mesa, habang tinuturo ang push and pull na action sa reproduction ng male at female. Lahat ng kuwentong ito alam ni May Pudens kasi nga siya ang bantay sa kaniyang tindahan. Di basta-basta mapaalis ni May Pudens ang pitong butog dahil nga mga customer sila, na regular bumibili ng

malamig na Royal Tru Orange kada alas-diyes ng umaga at kada alas-kuwatro ng hapon. Pitong 8 oz agad pag umaga, pito muli pag hapon. Kita mo 'yan. Iba pa rito 'yong tinapay at kung ano pang makukukot. Marami pa rin namang bumibili kay May Pudens kasi naman siya ang may pinakamalaking tindahan sa Kabakab, pero sa kung anong dahilan, hinahanap-hanap niya na rin ang harambugan ng kabataang ito. Noong una tinataboy niya pa pauwi ang mga ito, pero dapat nating alalahanin na ang grupong ito ay ang pinakamatitigas ang ulo sa mga anak ng Kabakab. Itong ang mga batang talagang tatambay sa tindahan para lang hindi mautusan ng magulang na bumili ng toyo, na sa tindahan din naman mabibili.

Kusa namang tumatabi ang mga binata kapag may ibang bibili. Mababait naman sila at magagalang. Kaya nga sa katagalan, na-apresyar na lang din ni May Pudens ang mga binatang ito, kasi mahilig magpatawa sa mga mamimili. Maliban pa, may mga dalaga rin—sabihin pang imbento lang ng mga binata ang tungkol sa mga dalagang humahabol daw sa kanila—ay mga tunay na nag-iinteres sa isa o dalawa sa pitong butog. Kaya tuwing pagkapananghalian, oras na makaligo na ang mga dalaga, inaasahan na ni May Pudens na bibili na rin ng kung ano na lang ang mga dalaga. Mababango, hipid ang buhok na nagtutulo pa sa likod, at namumuti-muti ang pisngi sa pulbo. Sa loob ni May Pudens, mga amoy-araw pa ang mga batang ito noon, silang lahat, itong mga dalagang paisa-isa kung bumili at itong mga binata na laging magkakasama. Sa araw-araw na pagmamasid ni May Pudens, tiyak na tiyak siyang walang magkakatuluyan sa kabataang ito. Mga iresponsable itong mga lalaking ito, hindi sila mag-aasawa ng babae galing Kabakab, kasi paano tatakasan kung ayaw na! Iba na ang panahon ngayon,

sabi pa ng matanda, na saksi sa maraming araguman sa Kabakab, dahil sa tagal niyang nabubuhay rito, dahil ang tindahan niya ang sentruhan ng mga kuwento, at dahil medyo nakakaangat, siya ang laging kinukuhang ninang sa mga kasalan, kahit na nga siya mismo ay tumandang dalaga. Maliban dito, ang kaniyang jeep na minsan pinapasaherohan, minsan pinaparada lang sa bakuran, ang laging hinihiram na sakayan pag may kasal. Kung gaano katanda ang jeep na ito, ganoon din katagal na driver nito si Porpirio, kapatid niya sa labas. Si Porpirio rin ang tagapamalengke ni May Pudens. Ang bahay nito ay nasa likod ng malaking bahay niya, katabi ng lumang tangkal ng baboy. Tumatanda ring binata si Porpirio.

Kahit na nga mga butugon, totoong marunong magturi ang pitong butog. Ang isa kasi sa kanila ay anak ng albularyo na nagturi sa karamihan ng lalaki sa Kabakab. Nang mag-edad disi-sais, master na rin niya ang kakayahan ng ama sa pagturi. Ang kabatiran na ito madali lang namang ipasa, kaya hindi niya pinagdamot sa kaniyang mga kaibigan. Mabibilang pa lang naman sa daliri ang mga binatilyong nagpaturi sa kanila. Marami pa rin ang mas may tiwala sa orihinal na paraturi. Pero tumatanggi na ang orihinal na paraturi, kung kaya lahat-lahat, sa nagdaang tatlong tag-init, nakapagturi na rin ang pitong butog ng siguro’y pito na rin. Laging magkakasama ang pitong butog kapag may tutuliin. Kung ano man ang ibayad, paghahatian nila iyon.

Manoy nga! Naiinis na si Manoy kay Tikoy sa araw-araw na lang na hinihingi nito. Ayaw ng Royal, ayaw ng tinapay, ayaw ng Bangus. Ang gusto talaga turi. Noong isang araw nagsumbong na ang maestra sa ina, na hindi na nga raw ito pumapasok sa klase. Paanong papasok e laging nandito kay May Pudens, nakikitambay sa mga

binata, laging nagmamakaawa na tuliin na nga raw siya, kasi gusto na niyang maging binata, tulad ng kaniyang ermano. Tawa lang nang tawa nito si May Pudens. Magsipag-aral kasi kayo para tularan kayo ng batang 'yan! Biro lang naman ito, kasi nga alam niyang wala nang interes ang mga binatang ito. Ang totoo, matagal na ring ganito ang sitwasyon ng mga Kabakabanon. Suwerte nang may makatapos ng high school galing sa baryong ito.

Si Manoy, ang panganay nga na kapatid ni Tikoy ang pinakaguwapo sa pitong butog. Simula noong di na siya sumusunod sa utos ng ina na dalhin sa molino ang mga palay, na tumulong sa uma, na bumili ng kung ano sa banwa, simula noong di na siya pumasok sa eskuwela, kung gayon nakaligtas na sa CAT kung kailan todo bilad ang mga kadete pag malapit na ang Peñafrancia, lumabas na ang tunay niyang kulay, na tunay na kulay rin ng kaniyang Mamay—ang kulay ng kaniyang lolang si Veronica, ang Kastilaloy na nagmamay-ari ng kalakhang lupain sa Kabakab. Di lang basta maputi si Manoy, nagrorosa-rosa ang pisngi niya. 'Yong lakas ng loob niya na tumambay na lang sa araw-araw na ginawa ng Diyos ay galing sa katotohanang si Lola Veronica, kahit bulag na, ay laging makuwarta. Laging magpapakuyom ng sentimos ang matanda ano mang oras siya dumalaw.

Sabihin pa rin natin, kahit nga naestablisa naman na, na si Manoy ang paboritong apo ni Lola Veronica. Sa katunayan, siya lang ang apo na anak ng Mamay niya, na kinikilala ni Veronica. May mga kapatid din ang kaniyang ina, pero sa kung saan-saang bayan sila nagsipagpamilya. Ang kasama lang ni Veronica ay mga katulong sa bahay at sa napakalawak niyang palayan at niyugan. Kaya sila nga lang talaga ni Tikoy ang mga apo ni Veronica sa Kabakab. 'Yong

pangalawa niyang kapatid, na namatay sa meningitis noong maliit pa, ay nakapagmano naman siguro ng isa o dalawang beses sa matanda. Si Tikoy, nakapagpamano naman ng mas marami-rami pero noong marunong na siyang magmano, hindi na nakakakita si Veronica. Ito ang dahilan kung bakit isa lang sa kanilang magkakapatid ang kinikilalang apo ng matanda. Wala namang pakialam dito si Tikoy kaya wala tayong problema rito. Ang may problema ay ang kanilang Mamay na di nga mautusan ang mga anak, kaya nagbabayad na lang sa kung sinong binatilyo sa Kabakab.

Isa pang problema, simula nang magdesisyon ang kaniyang Mamay at Papay na bumukod ng bahay, di na sila pinapatuntong ng Veronica sa malaking bahay. Ang totoong dahilan ng pag-alis nila ay ang pagkakahuli sa akto ni Veronica sa kaniyang manugang na hinahalikan ang kaniyang katulong. Ayaw maniwala ng anak niya noon. Noon. Maliit pa naman noon si Manoy pero naiintindihan niya na ang sinabi ni Lola Veronica na apo ko lang ang puwedeng tumuntong sa sahig ng bahay na ito. Kaya noon pa man, marunong nang maglihim si Manoy pag bibisita sa Lola. Sa mga susunod na panahon, isasama na niya sa pagdalaw si Tikoy. Kahit ganito, si Manoy lang lagi ang may pakuyom na sentimos pag uwian na. Bibigyan na lang din niya ng pambili ng kendi ang kapatid. Mahal din ni Manoy ang kaniyang lola, kaya maling sabihin na inaabuso niya ito. Ang totoo, siya naman ang nakakasama nito kung magpapadoktor o magpapakulot. Kung may padala sa matanda ang anak niya sa Maynila, si Manoy rin ang tagakuha sa estasyon ng bus sa banwa. Sa madaling sabi, di siya mautusan ng sariling ina pero pag ang lola ang nag-utos, sinusunod niya.

Huy, baya Manoy!

Oo na. Turion ka na namin sa tatlong kondisyon. Ano 'yan Manoy? Sabihin mo na at gagawin ko agad, sabi ni Tikoy. Pumasok ka sa eskuwela at gumawa ka ng asayment. Sabi ng maestra mo magagarden na raw ang mga kaklase mo. Magtanim ka rin sa eskuwelahan ng mustasa. Pag nakaani ka, ibibigay ko sa'yo ang sunod na kondisyon. Sabihin mo na lahat Manoy para gawin ko na lahat! Gagawing pa'no na wala ka pang napapatubong buto! Humingi ka kay Mamay ng buto ng mustasa tapos pumasok ka bukas! 'Yan ang kondisyon ko. Tawa nang tawa ang pitong butugon na binata.

Napakalaki ng binayaran ni Mamay sa pamilya ni Galet. Ilang linggo ang bata sa ospital gawa ng taga sa likod. Ganito ang nangyari: malago na ang mga mustasa ni Tikoy sa likod ng gabaldon ng Kabakab Elementary School. Mga berdeng-berde at malalaking mga dahon. Ang di alam ng mga kaklase niya, American mustasa raw yong dala niyang buto. Marami ang mabubunot na mustasa na tumubo sa plot niya, samantalang sa mga kaklase, normal lang, kundi man mga bansot na mustasa lang ang mayroon. Lalo silang naaasar kasi nga di naman pumapasok si Tikoy, pumasok lang para maggarden. Di naman sa pagmamaliit, pero medyo bobo si Tikoy pagdating sa klase, kaya grabe talaga asar ng mga bata na parang suwerte pa tuloy na makakakuha siya ng mataas na marka sa gardening.

Sa lahat ng asar, si Galet ang pinakaasar sa kay Tikoy. Matagal na siyang may galit kay Tikoy dahil kahit na medyo may kaitimang bata si Tikoy, ay higit na guwapo sa kaniya. Kahit na nga kakulay siya ng kaniyang Papay, nakuha niya naman ang ilong ng kaniyang Lola Veronica, at ng kaniyang Mamay. Tuloy 'yong kursunada ni Galet sa kabilang section, si Tikoy ang gusto. Okay na sana noong di na pumapasok si Tikoy. Kaso, nang pumasok na agad namang

nagpasikat sa titser. Patay na naman. Bilib na naman kay Tikoy 'yong magayon-gayon na kursunada niyang nasa kabilang section.

Isang hapon, uwian na noon, nang makita ni Galet na inaalok ng baduya ng kursunada niya si Tikoy. Ang mas kinaasar ni Galet ay 'yong kinuha naman ni Tikoy 'yong baduya! Alam ng lahat sa Kabakab Elementary School na paboritong-paborito ni Galet ang baduya. Bakit naman tinanggap pa ni Tikoy ang inalok ng kaniyang kursunada? Sa galit niya, pinuntahan niya ang nagtatabaang mustasa ni Tikoy. Isa-isa niyang binunot ang mga tangkay. Ang dami nga noong dahon, pero uubusin niya talaga, 'yan ang gagawin niya. Binuksan niya ang kaniyang bag para isuksok ang mga binunot na mustasa. Pinagsisiksik niya nang todo ang mga mustasa sa bag, kasama na 'yong mga lupa. Bunot pa siya nang bunot. Sinisiksik niya ang mga huling mustasa nang biglang parang may sumipa sa kaniyang likod. Aguy, sabi pa niya. Maya-maya, umaagos na ang dugo sa kaniyang likod. Nagsisigawan na ang mga bata sa eskuwelahan. Tumakbo papunta sa kaniya ang mga guro. Nakita niyang inilayo sa kaniya si Tikoy, kinuha sa kamay nito ang mapurol na bolo. Mabuti na lang mapurol na bolo. Kung hindi, patay na si Galet. Gumaling naman itong si Galet. Nakapasok pang muli. Nakabili pa ng dalawang biik ang magulang niya sa sobrang binayad ni Mamay. Inaalok na siya ngayon ng baduya ng kursunada niya. Tapos si Tikoy, di na bumalik sa eskuwelahan. Di mapagalitan ni Mamay si Tikoy dahil baka siya naman daw ang tagain, kaya pinabayaan na lang kung ano ang gustong gawin. Kung buhay sana ang ama mo, baka lang.

Isang buwan nang pinipilit ni Tikoy si Manoy sa pangalawang kondisyon. Matagal nang napatubo 'yong mustasa, maganda na nga ang buhay ni Galet. Panahon na para iutos sa kaniya ang ikalawang

gustong mangyari ni Manoy. Oo, mamaya na sa bahay, bago tayo matulog.

Pagkatapos magdasal ng Ama Namin, dahil kahit pasaway silang mga anak hindi sila nakakalimot magdasal, kinulit ni Tikoy si Manoy kung ano na ang sunod na kondisyon. Antok na nito si Manoy kaya sabi na lang, ihulog mo na lang sa karabaw si Bakhawan! Sabay tagilid, sabay hilik.

Kaaway ng pitong butog si Bakhawan. Masipag na magsasaka si Bakhawan pero ito lang ang bukod-tanging malakas ang loob na tawaging butog ang pitong butog! Sa katunayan, siya ang nagbigay ng bansag sa pitong binatang ito. Magkakalaro sila noong mga bata pa. Pero unang tumigil mag-aral si Bakhawan para maki-pakyawan. Galit sa kanila si Bakhawan, dala siguro ng inggit kasi sila paturutambay na lang. Palagay lang naman nila ito. Kasi naman tuwing nakikita sila ni Bakhawan, wala na itong ibang masabi kundi, ano, harambugan na naman, sarap ng buhay ano? Sasagutin ito ni Manoy ng, halika, tambay ka rin dito. Na sasagutin pa rin ni Bakhawan, huwag na, kasi kailangan maging responsable. Galit nito ang pitong butog. Bakit di kilalanin ni Bakhawan ang kakayahan nilang magturi? Di ba ito pagiging responsable rin? E pano kasi supot naman 'yan si Bakhawan, sabi pa ng isa. Wala naman nitong makakapagpatunay pero sabi ng ama ng isang butog, hindi niya nga raw maalala kung nagpaturi sa kaniya si Bakhawan.

Lumampas na sa langit ang galit ni Manoy kay Bakhawan nung agawin nito ang babaeng isasayaw niya sana sa sayawan. Ang hayop na Bakhawan na di naman guwapo, nauna pang magyaya ng sayaw. Pasakalye pa lang ng Crazy For You tumayo na siya, kung bakit ba naman ayun na agad si Bakhawan sa mesa ng target niya. Noong

sumasayaw na sa gitna ng Social Hall, hinanap pa ni Bakhawan ang mesa nila at saka ngumisi. Nang gabing iyon, plano na sana ni Manoy na abangan si Bakhawan pero may nakita siyang babae na kapalit noong kursunada niyang isayaw. Mas maganda, mas sexy pa. Nawala 'yong gigil niya kay Bakhawan, nalipat doon sa babae na naging kailusyon niya noong gabing iyon.

Ihulog lang pala sa karabaw, ang dali, sa isip ni Tikoy bago matulog.

Alas-singko ng hapon, nakasiksik sa kadawagan si Tikoy, hindi iniinda ang niknik. Alam niyang pauwi na nito si Bakhawan galing sa uma. Ang taktika niya ay napanood niya sa mga pelikula, ambul. Wala naman siyang baril pero may tirador, at asintado siya rito, tulad na tulad ni Manoy. Ang liit-liit pa niya noon, sinasanay na siya ni Manoy na manirador ng ibon. Minsan nga, kapag lasing si Papay, tinitirador din nila ni Manoy, sa paa lang ang asinta. Di kailanman nadiskubre ni Papay na sila pala ang tatlong beses ba namang sumugat sa kaniyang binti.

Heto na si Bakhawan. Naramdaman na ni Tikoy ang bigat ng paa ng kalabaw sa putikan. Walang kaalam-alam si Bakhawan, ang sarap ng upo sa likod ng kalabaw. Pumusisyon si Tikoy na semi-luhod sa dawag. Binalahan ng magandang klaseng bato ang kaniyang tirador, saka inunat palikod ang goma. Nakapikit na ang kaliwa niyang mata. Huminga siya nang malalim. Sa isip niya, ayon sa turo ni Manoy, isa, dalawa... sa bilang na tatlo, sinabay niya sa pagbuga ng hangin ang pagbitaw sa goma. Plak. Dapa sa putik si Bakhawan. Kumaripas ng takbo si Tikoy bago pa abutan ng dilim.

Manoy! Nagpaparikit ng pansaing si Manoy nang dumating siya sa bahay. Si Mamay ay naghihimay ng malunggay sa butaka.

Manoy! Tumingkayad si Tikoy para makalapit sa tainga ni Manoy. Kahit na ba malakas ang boses niya sa tindahan tuwing hinihingi kay Manoy na tuliin na siya, simula noong tinaga niya si Galet, di na sila puwede magkuwentuhan nang malakas tungkol sa mga kondisyon. Manoy, bulong niya, patay na si Bakhawan.

Hinimatay lang naman. Nakabangon pa naman si Bakhawan ilang oras matapos ang kaniyang ambus. Nakahingi pa ng tulong sa mga tao sa baryo. Madugong-madugo na 'yong mukha ni Bakhawan. Dinala siya ng mga tao kay May Pudens na nang mga oras na iyon ay naghahapunan ng inihaw na malasugi. Nakikikain naman si Porpirio sa kaniya lagi, kaya agad nakaayuda na madala si Bakhawan sa ospital. Nakaligtas si Bakhawan, sa madaling sabi. Pero nang gumaling, hindi na nakakakita ang kanan niyang mata. Sigurado kang walang nakakita sa 'yon? Panigurong tanong ni Manoy kay Tikoy. Wala man lang Manoy. Alam mo namang para akong si Lito Lapid. Nagpaa pa nga ako para mabilis ang takbo. Saka nakipaglaro pa ako sa daan para di mahalata ng mga tao. Hindi ito totoo, kasi nga nagmamadali siyang makauwi noon.

Pero sa pagtitimbang ni Manoy, para nang maliit na binata ang kaniyang kapatid. Paano kaya ito nangyari nang di niya namamalayan? Namamarkada na siya noong magsimulang mag-aral si Tikoy. Sa walong taong deperensiya ng kanilang edad, normal na lumayo ang loob ni Manoy kay Tikoy noong nagbibinata na siya. Mahal naman niya ang kapatid pero marami na siyang gustong gawin na mga pangmatandang aktibidad. Ayaw na niyang makipaglaro sa kapatid. Kaya tuloy si Tikoy ang pursigidong maging binata na agad para lang makalapit muli sa loob ni Manoy. Mahilig yumapos ang batang ito, na ayaw na ayaw naman niya. Pag gabi, siya na ang

gustong katabi ni Tikoy, hindi na si Mamay. Isa itong disbentahe lalo kung gusto niyang maglibang-libang sa buhay. Iba naman kasi ito sa paglilibang kapag kasama ang kaniyang mga kaibigan sa sinehan o kaya sa ilog. Kahit na anong butog niya, di niya kayang gawin ang ganitong bagay kapag katabi si Tikoy. Sa ganito niya naiisip na kahit iniiwasan ang kapatid, mahal na mahal niya ang batang ito.

Tuwang-tuwa si Tikoy sa sarili niya. Ano ba Manoy? Utusan mo na ako, tapos turion mo na ako! Di na nakatiis si May Pudens na kanina pa nakikinig sa pamimilit ni Tikoy. Turion mo na nga 'yang kapatid mong 'yan kahit maliit pa ang titi at yun ang gusto. Hindi May Pudens, sagot ni Tikoy. Gusto ko 'yong uutusan muna ako ni Manoy, tapos gagawin ko yun. Saka lang ako magpapat-uri. Siniko siya ni Manoy pagkasabi niya nito. Naalala ni Tikoy ang sekreto. Di dapat malaman kahit ni May Pudens ang tungkol dito. Sa totoo na, di rin ito alam ng ibang butog. Ang alam lang nila, nangyari na nataga ni Tikoy si Galet, tapos nabulag nito si Bakhawan dahil sa pagsunod ng utos niya. Ito lang ang alam ng mga butog. Hindi naman intensiyon ni Tikoy, saka siyempre ng nag-utos, na halos makapatay na ng tao.

Sa inis ni Manoy, ang nasabi na lang, bahala ka na kung ano ang gusto mong gawin. Saka niya iniwan si Tikoy na ngumingit-ngiti, habang sinisipsip ang kaniyang Royal Tru Orange. Sa loob niya, kayang-kaya niyang ipakita kay Manoy kung ano ang kaya niyang gawin kahit maliit siyang bata. O, ano na gagawin mo? Nagtanong uli si May Pudens. Uuwi na lang, sagot naman ni Tikoy na tumatawatawa. Siya na lang ang naiwan sa tindahan.

Matapang ako, Manoy. Matapang ako, Manoy. Ganito niya tinitingala ang kapatid. Sinisipa-sipa niya ang isang kabibe habang naglalakad nang wala sa sarili, nang mapansin niyang nakarating na

pala siya sa tabing-dagat. Gabi na at medyo malayo na ang sityong ito sa baryo. Mas o menos alas-siyete pa lang naman pero para sa batang tulad niya, parang hatinggabi na ang oras na iyon. Nakaramdam siya ng kaunting kaba, hindi sa kung ano pa man kundi dahil sa lakas ng hangin at tunog ng alon ng dagat. Wala naman siyempreng poste sa may baybayin kaya talagang napakadilim. Walang buwan nang gabing iyon at ang mga bituin sa langit ay di makapagbigay liwanag. Saulado niya lang ang pakiramdam ng buhangin pag nasisiksik sa pagitan ng mga daliri. Dati kapag naiinis siya, hinihubad niya ang tsinelas saka isusuot sa braso pero ngayon, naisip niyang baka may mga basag na bote sa buhangin, tulad sa laging bilin ni Manoy sa kaniya. Lalo siyang kinabahan nang marinig ang atungal ng isang lalaki. Awoooooooo! Ganito 'yong tunog na ano ba naman at sumasabay pa sa hangin. Ano 'yon? Sabi ni Tikoy. Awoooooooo, isa pang atungal, tapos bumwelo ng isang malakas na waaaaaaaaahhhh, huhuhuhuhu. Ano kaya itong iniyak ng lalaki, sa loob ni Tikoy. Huhuhuhu, bakit mo ako iiwan? Sabi ng lalaki. Huhuhu, ano ito, Prisila. Ano ito at aayawan mo na ako? Dahil lang di na tumitigas, ayaw mo na sa akin? Ilang buwan pa lang namang di tumitigas, aalis ka na agad. Saan ka pupunta, aber, Prisila? Ang sabi ko naman mag-iipon ako pantsekap, maghintay ka lang. Nangangati ka nang hayop kang Prisila ka. Para namang di ka binigyan ng anak, ayan o nakatatlo ka sa akin!

Huhuhu. Humihina na ang iyak ni Luis. Huhuhu. Hindi umaalis si Tikoy sa kinatatayuan. Bakit kaya di na tumitigas? Siya ngang bata tinitigasan na e. Kaya nga gusto na niyang magpaturi kasi marunong na siya ng mga tigas-tigas na 'yan. Huhuhu... Tumahimik. Maya-maya, may naghihilik na. Alam niya na sa edad na ito ang usap-usapan na si Manay Prisila ay may sambay. Sa Kabakab, di

naman pangmatandang impormasyon ang sarambayan. Alam ng mga bata ang ibig sabihin ng sambay. Maraming mga bahay ang mayroon nito. Di naman lahat ng mag-asawang may sinambay ay naghihiwalay. Minsan nagkakalimutan na lang, tulad ng ama at ina niya. Kaya nang mga oras na ito, nakaramdam si Tikoy ng sobrang awa kay Manoy Luis. Bakit naman di niya alam na may sambay si Manay Prisila? Alam ito ng lahat. Naawa siya na iyak nang iyak si Manoy Luis, dito pa mandin sa dilim. Napakalayo sa kabahayan. Kung walang mapapadaan na Kabakabanon, walang makakaalam ng kaniyang hinanakit. Bakit naman siya pa na bata ang nakakita, mali, nakarinig pala ng ganitong drama. Naawa pa tuloy siya.

Naglalakad siya palapit sa naghihilik. Nasa isang kubo si Luis. Alam niya ito. Ito 'yong kubo na halos wala nang bubong. May mesa itong tagilid na. 'Yong upuan, biyak-biyak na. Maliparan lang ng alipato ng sigarilyo, siguradong abo ang labas nito. Di naman nakakapagtaka na rito napili ni Luis magsentimyento.

Dahan-dahan siyang lumapit, pinapakiramdaman lang kung saan umaapak ang mga paa. Ang mga palad niya inaapuhap ang kung ano mang mahahawakan. Poste, upuan, mga nakausling pako sa kawayan, kanto ng mesa, bote ng kuwatro kantos, kaluban ng sundang. Naaaninag niya kahit paano ang katawan ni Manoy Luis, nakatihaya sa upuang kawayan, laylay ang isang bisig at isang paa. Umupo siya sa tapat nito. Kinapa niyang muli ang mesa, hinahanap ang bote ng alak. Nakapa niya ang kuwatro kantos. May konti pang laman. Binuhat niya ito at inamoy. Pinatuwad niya sa bibig at maubong nilagok ang likidong nakapasok sa bibig. Lasing tayo nito, sabi pa niya sa sarili, tatawa-tawa. Natigil saglit ang hilik ni Manoy Luis. Nagising siguro. Pero mabilis lang, dalawang hinga, humihilik

na uli. Naalala ni Tikoy 'yong atungal ni Manoy Luis kani-kanina lang, napakasakit pakinggan. Napakasakit sa tainga, napakasakit sa dibdib. Kawawa ka naman, Manoy Luis. Buti pang patayin na lang kita.

Sa pagkakataong ito parang nagliwanag sa kaniya ang lahat. Ito na ang huling kondisyon ni Manoy. Isang bagay na magpapakita ng kaniyang tapang bilang binata. Ultimong beses na magpapakitang binata na siya, makakagawa pa siya ng kabutihan sa kapwa. Alam niya ang iyak na iyon. Narinig niya na iyon dati kay Mamay. Awooooooooooooo. Mabuti pang patayin mo na lang ako! Muntikan na talagang tagain ni Papay si Mamay noong magsalita ito nang magsalita sa harap ng mga manginginom niyang kaibigan habang magkakaharap sa kwatro kantos. Umuwi ka nang hayop ka, umuwi ka na sa sambay mo, malamig na ang buray noon kakahintay! Siguro nahiya ang ama niya, tumayo at inasta ang kaluban kay Mamay. Tanggalin mo sa kaluban ang sundang hayop ka! Umasta uli si Papay, kaluban pa rin.

Kahit sobrang tapang ni Mamay, gabi-gabi ito umiiyak. Limang taon pa lang siya noon, hindi pa nag-aaral. Lagi pa nga siyang sinasama ni Mamay kahit saan magpunta, kasi nga naman bunsong anak. Bibi. Tikoy-tikoy pa lamang. Pero naaalala niya na itong lahat, lalo na ang iyak ni Mamay sa gabi. Ang hinanakit nito na lahat naman binibigay. Ipinagluluto, ipinaglalaba, ipinaglilinis ng bahay. Kung magbubutil ng mais, magbubutil din si Mamay. Kung aani ng palay, ando'n din si Mamay. Kung mamamalakaya si Papay, sasalubong si Mamay sa baybayin. Kahit sa ganitong madaling-araw, hila-hila niya si Tikoy, binabalot lang ng patong-patong na jacket para hindi sipunin, kung kaya, saksi na siya, kahit maliit pa, na ginagawa nga

talaga ni Mamay ang lahat para kay Papay. Kung tutuusin, maaalala na anak ng asyendera si Mamay kaya di niya kailangang magtiis. Pero nagtiis si Mamay hanggang namatay si Papay, salamat sa Diyos, sa sakit. Kaya salamat sa Diyos kasi noong namatay si Papay, saka binigay ni Lola Veronica ang bahagi ng lupa ni Mamay. Simula noon, paupo-upo na lang si Mamay sa butaka.

Kinakapa uli ni Tikoy ang mesa, sadya niyang mahawakan uli 'yong kaluban ng sundang ni Manoy Luis. Noong tinaga niya si Galet, di niya napuruhan kahit malakas naman 'yong tama niya sa likod. Umal kasi iyon, bolong mapurol, sa loob niya. Ito, talagang sundang. Maski na. Hindi sigurado. Kaya nang binunot niya 'yong sundang sa kaluban, dahan-dahan siyang pumusisyon sa tagiliran ni Manoy Luis. Naaaninag niya ang puting tshirt nito. Alam niya kung nasaan ang tadyang. Uhm, di na siya nag-isip nang idiin niya sa tadyang ang sundang. Mismong sa baba ng huling buto tumama. Lalo pa niyang diniin. Mahaba ang sundang ni Manoy Luis. Uhm. Natigil ang hilik. Matulis ang sundang. "Uhm. Argh," sabi ni Manoy Luis. Di na niya ginalaw ang sundang sa katawan ni Manoy Luis. Narinig niya itong naghihingalo. Naramdaman pa niyang may tumulo na malagkit, maligamgam na likido sa kaniyang paa.

Kumidlat! Kinabahan siya nang husto nang maliwanagan ang mukha ni Manoy Luis, nakanganga, dilat, pero parang nakangiti sa kaniya. Kumulog. Lintik na takbo ni Tikoy pauwi. Saulado niya ang daan kahit napakadilim. Umambon nang ilang minuto, tapos umulan na nang todo-todo na parang binubuhos na ng langit lahat ng hinanakit ni Manoy Luis kanina.

Kaya pala ang init kanina, sabi ng mga tao sa kanilang mga bahay. 'Yong may mga TV, wala nang makita kasi lumabo na 'yong

signal. 'Yong mga walang kuryente, namamatay lagi ang mga gasera kasi pumapasok kahit sa pinakamaliit na siwang ng bahay ang napakalakas na hangin. Kidlat nang kidlat. Kulog nang kulog. Takbo nang takbo si Tikoy. Dinadaan niya ang tahimik na kabahayan sa tabi ng kalsada. Sarado na ngayon ang May Pudens Store, mabuti na lang. Sa ordinaryong gabi, alas-nuwebe ito nagsasara. Tulog na siguro ang matanda.

Matagal na siyang nakatayo sa labas ng bahay nila nang marinig ang sigaw ni Mamay. Hanapin mo na nga ang deputang kapatid mo! Mamaya na paghuraw! Deputa, mamamatay 'yon sa daan! Nagbukas ang pinto, parang pinagdabugan. Demonyadong bata ka, anong ginagawa mo riyan? Galit na galit si Manoy. Hala, pasok dito! Demonyadong pasaway ka talaga. Pinaghubad siya at saka binalot ng tuwalya. Saan ka na naman naglakwatsa, sabi naman ng ina na nakaupo lang naman sa butaka. Magbihis ka na, sabi nito. Walang-imik na nagbibihis si Tikoy. Sa loob niya, ngayon ka lang magagalit sa akin Manoy. Mamaya niyan, tuwang-tuwa ka na naman sa akin. Halika na, sabi ni Manoy sa mesa. Tinolang manok ang ulam nila.

Maagang-maaga nang kumalat ang balita na pinatay si Manoy Luis. Naku, napakabait, sabi ng mga Kabakabananon. Parang kalapati sa bait, sabi talaga nila. Paiimbistigahan daw ni Kapitan ang krimen. Pero ang mga tao, kay Kapitan nakaturo ang daliri. Alam nga ng lahat na sambay ni Prisila si Kap. Si Manoy Luis lang ang di nagmalay. Sa isang banda, mabuti na ring namatay siyang walang alam na ganito ang gawa ng asawa. Matagal na, nauna pang maigi sa hindi niya pagtigas. Minsan nga, sa mismong kubo na kinamatayan niya, doon nangyayari ang kababalaghan ni Prisila at ni Kapitan.

Sabihin nating 'yong mga baling kawayan, sila ang maygawa noon. Kung ano man ang dahilan at walang alam si Manoy Luis, ito na nga siguro ang sinasabi ng buong baryo, na napakabait niyang tao, parang kalapati.

Biyernes na Biyernes, isang linggo pagkalibing kay Manoy Luis, nasa pampang ng ilog si Tikoy at ang pitong butog. Hawak ng isang butog ang bente nuwebe na hinasang mabuti kanina. Hawak ng isa pa ang mga talbos ng bayabas na ipapangata kay Tikoy. Biyernes din nang sinaksak ni Tikoy si Manoy Luis sa dalampasigan. Di ito alam ng mga butog.

Bakit pumayag kang turion na 'yan, tanong ng isang butog noong isang araw. Gusto nang umiyot. Tawanan. Sa pagitan lang nilang magkapatid ang katotohanan tungkol kay Manoy Luis. Mabuti ngang nagdaluyong at umulang malakas nang gabing iyon, napakatagal na ulan na bumura sa ginawa ng kapatid niyang bunso. Tatlo lang silang nakakaalam: si Tikoy, si Manoy, posibleng si Luis. Kaso patay na.

Amuyin ko bibig mo? Panay ang sermon ni Manoy habang hila-hila siya sa kuwarto. Naglabas ng tuwalya, naglabas ng bihisan, panay ang sermon. Lintik ka talagang bata ka, saan ka nakiiinuman? Inubos ko lang naman 'yong tira ni Manoy Luis, Manoy. Ambata mo pa, lasing ka nang hamagan ka, nakikiinuman ka na? Inubos ko lang nga! Pero di naman nakikinig si Manoy. Magbihis na! Deputang bata ito, sabay labas ng kuwarto. Napailing na lang siya nang madaanan si Mamay na tinulugan na ang pagrorosaryo sa butaka. Sa loob ni Manoy, mabuti nang di nito malaman na nakikiinuman si Tikoy kay Manoy Luis. Halika na rito sa mesa, Tikoy! Higupin mo na ang demonyong sabaw na ito para di sumakit ang ulo mong deputa ka.

Manoy, sabi ni Tikoy habang pinapapak ang pakpak ng manok, nakatatlo na ako. Anong nakatatlo, dalawa lang naman ang pakpak niyan. Alam ni Manoy na paborito ni Tikoy ang pakpak kaya tinira niya pareho. Tatlo na ang tinira ko, Manoy. Shhhhh. Nataranta si Manoy pero tulad kanina, tulog pa rin naman si Mamay sa butaka. Turion mo na ako. Oo na, turion taka nang loko ka. Ubusin mo 'yang sabaw para di ka lagnatin. Sa loob ni Manoy, kapag nawala ang epekto ng alak sa kapatid, kakausapin niya ito na hindi pa panahon para magpaturi ang walong-taong-gulang na bata. Di naman interesado si Manoy na alamin kung ano pa ang tinira ng kaniyang kapatid. Akala niya 'yong gin. Akala niya 'yon lang.

Gusto nang mag-iyot. May syota ka na ba, 'Koy? Mayroon na bakit? Sino naman 'yan? Di ko ipapakilala baka agawin mo. Bata naman siguro 'yan, ayoko sa bata 'no, sabi ng butog. Di no, dalaga na, may suso na nga. Tawanan na naman ang mga butog, pati si Manoy, natawang maigi. Grabeng yabang mo 'Koy. Sino naman 'yan? Sikret. Ayaw niyang sabihin ang iniimadyin niyang kailusyon. 'Yong dalagang nakita niyang naliligo sa poso. Dayo lang naman 'yon, apo ni Manay Tisay na lumaki sa Maynila. Maputi, medyo pango lang, pero makinis ang balat. May nunal ito sa ilong na parang maliit na langaw. Gustong-gusto niya itong tingnan. Nang magbuhos ng tubig, nalipat ang tingin niya sa bangaw na tumatagos sa manipis na blusa.

Sa ilog, tawa nang tawa ang mga butog sa rason na binigay ni Manoy. Samantala, naglalangoy-langoy muna si Tikoy sa ilog. Mayamaya, lumangoy na rin ang mga binata.

Sa pampang, habang nagpapahinga, inabutan ng sigarilyo ni Manoy si Tikoy. O at mamaya binata ka na, puwede ka nang humithit. Ang totoo lagi naman na siyang pinapahithit ni Manoy pag

nagsisigarilyo sa bahay. Magaling na siya diyan. Marunong na siyang uminom. Marunong na siyang dumura nang malayo. Marunong na siyang sumipol. Kaya talagang tuli na lang ang kulang sa kaniya. 'Koy, 'Koy, pagkatuli sa'yo wag ka manonood ng bold, saka wag ka mag-isip ng bastos. Bakit naman? Totoong interesado si Tikoy. Tingnan mo 'to, ang yabang, sabi ng kuya mo, gusto mo na umiyot ah! Tawanan na naman ang mga binata.

Mag-aalas-tres na nang magdesisyon si Manoy na tapusin na ang pagtuli para di sila gabihin. Kanina pang tanghali hubo't hubad si Tikoy. Laro lang nang laro sa ilog. Halika na, tapusin na natin. Umupo na ang mga binata sa palibot ni Tikoy. Tig-iisa silang upuang bato. Steady ang kamay ng butog na may bente nuwebe. Ito 'yong anak ng orihinal na paraturi, sa kaniya tiniwala ni Manoy si Tikoy. Pinatayo lang si Tikoy sa ilog. Deretso ang tingin niya kay Manoy, matapang. Ngumiti si Manoy, saka kumindat. Handa na si Tikoy. Hawak-hawak na ng butog ang titi ni Tikoy nang maihi ito. Hindi paturayos kundi tulo na parang maliit na ilog. Nabitawan agad siya ng butog, sabay sabing, lusi! Gumagapang sa hita, papunta sa binti, patungo sa paa, pasabay sa ilog ang maligamgam na ihi ni Tikoy. Nanginginig na si Tikoy. Di mapigilan ang kaniyang balikat. Naninigas ang kaniyang mga kamay sa tagiliran. Di umiiyak si Tikoy. Pero tila nagblangko ang kaniyang mata. Nanlalaki ang mga butas ng ilong at kinakapos na sa hangin. Di niya mamamalayang sinalo siya ni Manoy nang manlambot ang tuhod at matumba, muntik pang tumama ang ulo sa bato. Di naman siya hinimatay, nanghina lang. Nang mapansing karga-karga na siya ni Manoy, saka umiyak nang umiyak si Tikoy.

Buhat-buhat ni Manoy ang nanlalabot na katawan ni Tikoy. Kanina sinubukan pang tumawa ng mga binata pero natakot sila

nang isa-isang tinitigan nang masama ni Manoy. Natataranta silang binihisan si Tikoy. Dahan-dahan siyang naglakad palayo sa mga kaibigan. Nagpaiwan ang anim na butog sa pampang ng ilog.

Padilim na nang makarating si Manoy sa daan pauwi. Nakasampay sa balikat niya ang ulo ni Tikoy. Normal na ang hinga. Bibili tayo ng Royal saka Bangus bukas. Pupunta tayo kay Lola, hihingi tayo sentimos, ha? Mahigpit na ang yakap niya. Magpapaluto tayo ng linukay kay Mamay, gusto mo? Hinigpitan pa niya ang yapos kay Tikoy. Tumatango-tango naman ang bata. Naramdaman ito ni Manoy sa kaniyang balikat. Mahaba na masyado ang biyas ni Manoy para maiikot sa katawan ng kapatid. Hinigpitan niya pa rin, pero maluwig talaga. Parang dudulas pa rin si Tikoy. Niyakap niyang todo ang kapatid habang naglalakad nang marahan. Padilim na. Napakatagal na pala niyang hindi umiiyak.

Cebuano

*Maikling
Kuwento*

HANNAH A. LECEÑA

Si **Hannah A. Leceña** ay isang guro. Siya ay kasalukuyang nag-aaral ng PhD in Malikhaing Pagsulat sa UP-Diliman. Isang spoken word performer mula sa Kiamba Sarangani, Rehiyon 12. Nakapagperform siya sa Performatura 2020 at 2023 ng Cultural Center of the Philippines. Fellow siya sa Davao Writers Workshop 2018, Iligan National Writing Workshop, IYAS National Writing Workshop, Silliman National Writing Workshop, Gemino Abad Seminar-Workshop for Teachers in Creative Writing, 5th Amelia Lapena Bonifacio Writing Workshop for Spoken Word, 16th Palihang Rogelio Sicat at 11th Kritika La Salle. Ang kaniyang mga Sugilanon at Nobela ay nakatanggap ng Jimmy Balacuit Literary Awards for Fiction, Satur Apoyon Prize First Place taong 2019 at 2023, 2nd Place PNU sa Normal Awards Nobelang Pangkabataan at Grand Prize Winner sa Lampara Prize, Middle Grade Category. Mababasa ang kaniyang mga katha at tula sa *Diliman Review*, *Dx Machina Volume 5*, *Luntian Online Journal*, *TLDTD*, *Katitikan*, *Kawing Refeered Journal*, *atibapa*. Ang *Jonas: Nobela sa Wikang Sebwan* ng Komisyon sa Wikang Filipino o KWF Publikasyon ang kauna-unahan niyang aklat. Kasapi siya ng Sarangani Writers League at SUSI. Recipient ng Publication Grant 2022 ng National Book Development Board.

BARGIT-HUROT

“Babaye. Gamayg buhok. Payat,” segun sa manambalan nga nagkupot sa kandila atubangan sa usa ka palanggana nga adunay tubig.

Miduol si Delya sa tambalan arun susihon pag-ayo ang sulod sa palanggana. Wala makalihok si Delya sa dihang naklaro niya ang tulo sa kandila nga naglutaw ibabaw sa tubig. Nagporma kini og babaye. Mora siya og gibubuoan og bugnawng tubig.

“K-kinsa?” pangutana ni Delya sa manambalan.

“Kaila ka kon kinsa. Naa lang sa imohang palibot,” dugang sulti sa iyahang kaatubang.

Paghuman sa pipila ka segundo, nakaigo na sa paglihok si Delya. Milingkod siya og balik sa iyahang puwesto. Gitan-aw niya ang tambalan. Kon kaganiha mora siya og naglutaw, karun mora siya og naunlod. Mora siyag nadat-ugan. Mora og nahugno iyahang kalibutan.

“Isumbalik nato o dili?” pangutana sa iyaha sa tiguwang nga manambalan.

Nilingi ni Delya ang bana nga si Bruno. Wala siya kabalo kon unsa ang angay bation. Malagot ba, maguol o masakitan. Kabalo siya nga kini ang hinungdan nganong naingun ato siya. Kung nganong kinahanglan niya mobiyahe sa layo nga munisipalidad sa Lake Sebu arun magpatambal sa Tboli nga si Saigon. Tungod sa iyahang bana nga nagluib ka niya. Tungod sa tawo nga gihigugma niya sa bug-os niyang kasingkasing. Tungod sa lalaki nga iyahang katapad karung taknaa! Ang lalaki nga iyahang gipili ug gipakamatyan! Ug mao sab kini nga lalaki ang mopatay kaniya!

Nanghupaw si Delya. Gigunitan ang gadako nga tiyan.

“Unsa man? Gusto ka mobalos?” pangutana pag-usab sa albularyo.

Gilingi pag-usab ni Delya ang bana. Gigunitan niini ang iyahang kamot nga kaganiha pa daw nawad-an og kusog. Nakahukom si Delya nga mopapauli usa sa ilahang balay ug mobalik na lang sa manambalan kon nakahuna-huna na kini. Samtang nagbiyahe morag wala sa kaugalingon si Delya. Wala sab niya tagda ang bana. Sukad sa pagsakay nila sa bus hangtud sa paghunong nilas terminal arun mosakay og traysikel nga maghatod sa ilaha pauli sa ilahang gamayng baryo.

Ngitngit na ang kalibutan sa dihang naabot silang Delya sa ilahang panimalay. Igo ra gyod nakapanirado og purtahan silang Bruno, kalit nga mitiyabaw si Delya pagsulod niini sa ilahang lawak. Miyaka kini sa salog sa ilahang kuwarto. Karun lang niya gigawas ang tinuod nga gibati. Morag karun lang niya gibati ang kaulkol sa iyahang samad.

“Tama pa lagi ko Bruno! Daan pa ko! Gipabarang kos kabit nimo!” ni Delya samtang gihapak-hapak ang bana nga gigunitan ang

iyahang abaga. Nakuratan si Bruno sa nahiaguman. Gialam-alaman niya ang babaye.

“Husto na Delya! Dugay na kaayo to! Ikaw ang gipili ko!” ni Bruno nga gigakos pag-ayo ang asawa.

“Pag-ipon mong duha, mga bugkot mo!!!!!!!” ni Delya nga wala na gyod kapugong sa iyahang kaugalingon.

“Nganong motuo man god kas albolaryo? Adto tag doktor! Ubanan tikas ospital!” sulti sa bana samtang giyugyog ang abaga sa asawa.

“Kung wala pa lang unta ka nanguwag!” ni Delya nga giwakli ug gituklod ang bana. Mipapahawa sa kuwarto si Bruno.

Miutong sa paghilak si Delya. Giutong niya ang tanan. Giluom ang kasakit nga giagian niadtong taknaa. Wala makabalo iyahang bana nga gikan na siya sa ospital apan walay makita ang doktor. Kinahanglan daw niini magpa-ultrasound arun makit-an kon nganong gadako man iyahang tiyan. Apan kadtong nagpa-ultrasound siya, wala gihapon *findings* kabahin niini. Kabalo siya nga sala kadto ni Virgi. Ang kabit sa iyahang bana nga iyahang gisukmatan pito ka bulan na ang milabay. Nagsugod kini niadtong misulong siya sa babaye arun sukmatan kini. Hapit niya kini mapa-Tulfo. Gipugngan lang siya sa mga paryente tungod kay uwaw kaayo pagpistahan sa ubang tawo ang ilahang ginasagubang mag-asawa. Kon si Delya ang paestoryahon pagkalami na lang gyod iwaragwag sa pisbuk ang tanan kabuang niadtong Virgi. Apan nagmuna-muna lang gyod siyag pugong sa kaugalingon. Apan walay adlaw nga dili mahinumduman ni Delya ang iyahang nakita niadtong gabiuna. Nasakpan niya ang babaye ug ang bana nga naghimog milagro sa balay nila. Ipademanda unta niya ang duha apan miingon iyahang ugangan nga ayuhon sa ilahang

pamuyo. Maong ania pa karun si Bruno sa iyahang kiliran. Maong nag-uban gihapon sila sa usa ka balay. Bisan pag dugay na silang nawaskag.

“Dili. Mobalos ko. Sa impiyerno na lang mi magkita!” ni Delya nga gipahiran ang luha. Migawas kini sa ilahang panimalay. Gikuha niini ang panabas sa ilahang kusina og migawas sa ilahang nataran. Paingon kini sa ilahang silingan nga si Virgi. Gisundan kini sa bana.

“Huy Virgi! Gawas dirang buanga ka!” ni Delya nga nagdala og sundang sa tugkaran sa iyahang silingan nga si Virgi. Muna-muna og bira si Bruno sa asawa nga niadtong taknaa maoy pinakaisog sa ilahang purok. Nagpunay kinig singgit. Nanggawas ang mga tawo gabieng dako. Ang uban nga mga babaye nagtapok dayon ug nanghunghunganay sa daplin.

Kalit nga migawas kadtong Virgi sa dihang nadungog ang iyahang pangalan. Naka-shorts ra kini.

“Naunsa man ka. Gabie na! Maulaw pod kas mga tawo dinhi!” ni Virgi samtang misiplat kang Bruno.

“Ayaw pagkuno-kunong buanga ka! Ikaw ang kabit unya ikaw pang isog!” ni Delya nga niadtong taknaa morag dragon nga mibuga og kalayo.

“Kay si kinsa ba diay ang nanulong dinhi?” ni Virgi nga giulang pod sa iyahang amahan nga si Manong Arturo na niadtong taknaa nagtak-in sab og 45.

“Virgi, sulod!” sugo niini.

“Tama na na! Maulaw mo sa inyuhang mga silingan!” singgit sa inahan ni Virgi nga si Anastasya.

“Sensya na kaayo, Kol,” ni Bruno nga gikuha ang panabas kang Delya nga niadtong taknaa nangagot ang ngipon. Nagsige og tulo ang luha niini. Nangurog ang tibuok kalawasan.

“Imuha na nang bana mo! Wa manay lami!” ni Virgi ug unya misulod sa ilahang panimalay.

Nibagting ang dalunggan ni Delya. Dali niya nga gigukod kadtong Virgi ug gibira ang buhok niini Natuwad kini ug nalusdak. Mibalos si Virgi kang Delya gitamparos pod niya kini ug nagsumbanganay silang duha nga mora og mga boksidor! Gilarot ni Virgi si Delya ug gitamparos sabi ni Delya kadtong Virgi. Nagkaguliyang ang mga tawo sa pag-ulang sa duha ka babaye. Gialsa ni Bruno ang asawa pauli sa ilahang balay.

“Naunsa naman kang bayhana ka!” ni Bruno nga nalagot sa asawa.

“Wa pa ka kamove on?” pangutana niini kang Delya nga nagbakho. Wala kini nibuhiang pulong hangtud nagbuntag.

Pagkabuntag niana nibiyahe na dayon silang Delya uban ang banang si Bruno paingon sa Lake Sebu. Ang bus hangtud lang man sa munisipalidad sa Surallah maong kinahanglan niya mosakay og van paingon sa munisipyo, gikan didto kinahanglan na sab nila mosakay og habal-habal paingon sa baryo kon asa nagpuyo si Saigon ang manambalan. Sa ilahang biyahe paingon didto nakita ni Delya ang halapad kaayong palayan og mga gagmayng payag. Daghan tingalig mag-uuma didtong dapita. Aduna sab lawa nga adunay mga tilapia. Nakita sab niya nga daghan buwak sa kadalanan. Apan wala kini nakahatag kaniyang kalipay. Nakig-uyon sab sa iyahang gibati ang panahon tungod kay nikalit ra man sab og bundak ang uwan didtong dapita, nanilong intawon ang mga langgam, kabog ug uban

pang mananap nga kaganiha naglatagaw sa kahanginan. Mora sab og nakiglamano ang mga kahoy kang Delya kay giwagwag man niini ang mga sanga sa iyahang pag-agi.

Wala gihapon sila nag-estoryahanay sa bana nga si Bruno gikan pa kaganiha sa pagsakay sa traysikel paingon sa terminal hangtud sa pagsakay sa bus paadtog Surallah, ug bisan pa sa ilahang pagbiyahe sakay sa van paingon sa Lake Sebu. Bisan pa gani og usa lang ka-habal-habal ilang giangkasan padulong sa bukid nila Saigon, wala silay tagdanay. Albolaryo ang Lolo ni Delya. Nagpatambal siya sa iyahang Lolo niaging bulan kadtong nagsugod og dako iyahang tiyan. Apan wala kini laing mahikaplagan. Maong giingnan siya nga pangitaon si Saigon. Ang pinakagamhanang manambalan sa Lake Sebu. Tinuod nga layo ang lugar sa manambalan, apan ang tanan giagwanta ni Delya arun lang gyod matambalan iyahang balatian. Karun kabalo na siya sa angay niyang buhaton.

“Maayong buntag, Nong,” pangatahuran ni Delya kang Saigon sa ilahang pag-abot.

“Lingkod mo, lingkod,” agda niadtong Saigon nga niadtong taknaa nanabako. Niinom kini og kape. Gihagad niini og kape silang Delya apan nagdumili kini. Si Bruno lang.

“Unsa man imohang desisyon, Day?” pangutana sa tiguwang sa babaye.

“Mobalos ka?” dugang pa niini.

Sa walay pagduha-duha nitubag si Delya.

“Bargit-hurot,” tubag ni Delya sa manambalan og gidunol sa tiguwang ang sobre nga adunay kuwarta. Nidako ang mata ni Bruno sa pagkakita niini.

“Unahon una nato ang pagkontra sa barang sa imoha,” matud pa sa manambalan kang Delya.

“Unahay na lang mi kon kinsa ang una matigbak,” ni Delya dayon mipapahawa. Walay nasulti ang manambalan ug miyango na lamang kini.

Sa dalan wala na intawun makaagwanta si Bruno.

“Naunsa naman ka, Delya! Ginoo ko!” ni Bruno nga wala ganahi sa giingon ni Delya kaganiha.

“Kabalo ka nga dautan ang mangdaot Delya!” tubay pa niini.

“Nganong giubanan mo man ko diri?” pangutana ang tubag ni Delya sa pangutana sa bana nga niadtong taknaa wala sab nakatubag.

Sa biyahe, mitalikod si Delya sa bana ug misilip sa bintana sa bus. Bisan sa ilahang pagpauli wala gihapon sila nag-estoryahanay. Pagbalik sa ilaha, nagluto si Delya og panihapon, nanghugas ug plato, ug namalantsa og uniporme ni Bruno nga sul-ubon ugma sa duty niini sa usa ka Substation sa ilahang lugar. Nahinanok sab og tulog si Delya nga mora og wala ray nahitabo.

Pipila ka semana ang milabay nabaniog sa tibuok nilang lugar ang nahitabo sa ilahang silingan nga si Virgi. Ang amahan ani nga si Arturo gidagan sa ospital tungod kay kalit lamang kining nahapla sa ilahang panimalay. Ingon sa uban hayblod kuno. Apan baskog kaayo ang lawas niini. Naga-jogging pa gani kini matag buntag. Ang tsismis nga naabot kang Delya, nawad-an kini og panan-aw. Nabuta! Diabetis daw.

Nagpatay-mali si Delya sa nadungog apan miagik-ik siya sa hilom.

“Awa ra kang bayhana ka. Tan-awun nato kinsay mapildi nato!” ni Delya samtang gipang-payl ang iyahang mga baligya sa

tindahan. Wala gihapon maayo ang iyahang sakit, gadako gihapon iyahang tiyan. Apan adunay kalipay sa iyahang gibati. Ang kalipay nga makabalos kang Virgi. Apan kinahanglan gihapon niya adtuang ang manambalan nga si Saigon. Kinahanglan niya tingali maningil sa iyahang mga pautang nga 5-6 arun makakwarta na usab. Layo-layo pod ra ba ang Lake Sebu. Mahal na pod ang pamasaha sa bas. Ug dako-dako sab ang angay niya nga ihatag sa manambalan.

Gabie na kadto, maoy pag-abot sa iyahang bana nga si Bruno gikan nagwardiya.

“Una na og kaon, naa nay niluto,” ni Delya sa bana nga naglingkod sa ilahang sofa.

“Mao na to no? Neepekto nag yod. Tong kay Saigon.” ni Bruno nga nangutana sa asawa bahin sa nahitabo ilang Virgi.

“Thilom nang baba mo kon dili ka gusto maapil,” ni Delya sa bana.

“Naunsa naman ka, Delya! Wa gyod ka nakamove on? Diba giestoryahan naman nato nis barangay! Wala naming Virgi! Naghusay na ta didto!” ni Bruno sa asawa.

Nakalitan si Delya sa tinubagan sa bana. Misingka sab siya.

“Kay kinsa diay ang sala aning akong kahimtang? Ug wala man lang ka nabalakang bugkot ka!” ni Delya kang Bruno unya misulod dayon kini sa kwarto. Iyahang gipanguha ang mga sanina niini sa ilahang urukan. Gilabay niya kini kang Bruno.

“Kay ngano, kaipunon naka niadtong, Virgi? Sige pag-uban mo! Nganong wala pa man ko nimo gibayaan? Ha? Tungod kay wala kay mahimo kon wala ko!” ni Delya sa lalaki.

Wala makapugong ang lalaki, iyahang gilaparo si Delya. Sa tumang kakusog nahisukamod si Delya sa sofa.

“Iundang na ni Delya! Husto na!” ni Bruno nga namugong intawun kay basin tingali mawalop sa iyahang kinumo ang babaye.

Mitindog ug mitalikod si Delya ug gitakluban ang pagkaon sa lamesa ug nisulod sa ilahang lawak.

Pagkasunod adlaw niana wala dayon makabakod si Delya. Wala na si Bruno sa ilahang panimalay. Sa huna-huna ni Delya midiritso kinis gitrabahuan. Maayo na lang. Segun ni Delya sa kaugalingon. Dili niya gusto makita ni Bruno nga nalisdan siya. Nagtikagrabe ang iyahang balatian. Nagngutngut ang iyahang tiyan, duol sa iyahang apdo. Nagadako gihapon kini. Apan, kadtong buntaga, mibangon gihapon siya og nagdigamo. Iyaha intawung giagwanta arun lang gyod makapaningil sa mga silingan. Miadto siya sa karinderya sa silingan nga si Totsi.

“Huy Delya, musta man?” pangutana sa babaye sa iyaha,

“Aw, okay ra man Tots, ikaw? New hair lagi ta ay,” ni Delya nga nagpahiyom.

“Maaayo man, Del, dugay na ni oy. Magpagwapa gyod, kay mouliay si Mister,” ni Totsi kang Delya.

“Ana gyod,” ni Delya nga gilipot ang mga mata sa karinderya ni Totsi.

“Pero ikaw ba, morag namayat man ka. Nanglupad pod ka, wala kayay nandaot sa imoha, Del?” ni Totsi samtang giukay-ukay ang mga sud-an.

“Nagdiet ko, Totsi,” pamakak ni Delya sa silingan.

“Huy babaye, kabalo ba ka nga imohang mortal enemy sayo kaayo nanghawa kaganihang kadlawun?” pamalita sa babaye kang Delya. Nagpaduol kini kang Delya. Adunay gihunghong.

“Moadto daw og manambalan, kay morag gibarang,” tug-an niini sa iyaha.

“Mao ba? Na! Tingalig daghan kaaway nang bayhana,” ni Delya sa kaestorya.

“Dungog ko, daghan daw nalain anang bayhana kay daghan pod daw og uyab-uyab!” ni Totsi.

Kalit nga misurok ang dugo ni Delya.

“Unya Mare, musta naman mo ni Bruno basig nagapadayon lang gihapon nang duha ha,” ni Totsi.

Wala makatubag si Delya. Apan nalagot siya pag-ayo. Nahinumduman na sab niya ang panghitabo nga naaktuhan gyod niya ang duha nga nagkiyod-kiyod sa kuwarto nila ni Bruno. Ang mga animal. Mga walay batasan. Lami kaayo pamatyon. Asuy niya sa kaugalingon.

“Ay Totsi, maningil diay ko ba!” ni Delya nga bag-o ra nakahinumdom sa tuyo niya sa silingan.

“Ay diay no. Tingsingil naman diay karun,” agik-ik ni Totsi ug gidunol ang selopin sa kwarta kang Delya.

“Sa kadaghan nimog kwarta Day makapalit naman kag laki oy, nganong wala pa man nimo na gipashoot to kill imohang bana hahahhaha,” komedya pa ni Totsi.

Mipahiyom lang si Delya ug mipapauli.

“Atik-atik ra Day ha, komedya ra ning akoa, basig tinud-on nimo, hahaha!” ni Totsi na gihapak ang abaga ni Delya.

“Sige, day, dinhi sa ko,” pananghid ni Delya nga miadto sa palengke arun singlon ang ubang utangan sa iyaha.

Pag-uli ni Delya sa ilahang balay, palong gihapon ang mga suga niini. Wala mipauli si Bruno sa ilaha kay nag-duty kini. Luag

kaayong katre sa paminaw ni Delya. Apan naanad na siya. Tugnaw gihapon bisag katapad niya ang bana nga si Bruno. Gibati gihapon ni Delya ang iyahang tiyan. Matag adlaw galain iyahang pamati. Hinay-hinay siya nga ginapatay niini. Niinom siya og tambal nga herbal maoy ingon sa iyahang Lola nga inumon arun maolian siya. Apan wala gihapon kini epekto. Sunod semana moadto siya kang Saigon arun susihon kon unsa na ang dagan sa tanan. Wala pa man siya mahikatulog gibati niya ang iyahang tiyan nga mora og nag alibasol. Midigwa siya maong kalit siya nga midagan sa ilahang kasilyas arun musuka!

Dali nga gibugwak ni Delya ang tanang sulod sa iyahang tiyan. Halos milagat ang iyahang mata sa nakita. Gisuka niya ang mga ukok, ulod, apan-apan ug mananap gikan sa iyahang tiyan. Nahadlok pagayo si Delya ug nagdagandagan pasulod sa iyahang kwarto. Kabalo siya nga si Virgi kadto.

“Aha kaya nakapangita og manambalan ang igat nga Virgi!” ni Delya samtang gitrapuhan ang nawung.

Pagkabuntag wala na gihulat ni Delya si Bruno nga makauli. Paghuman niya og luto og pamahaw nanarado siyag tindahan. Nagilis. Lain kaayo ang paminaw ni Delya. Mora siyag naglutaw apan bug-at kaayo ang iyahang gibati. Wala siya kasabot. Nagsakit gihapon ang iyahang tiyan.

Paglabay niya sa nataran nilang Virgi wala gihapon kini tawo. Sa dungog ni Delya gipadoktor niini ang amahan nga hapit na mabuta. Kalit ra sab kini namayat. Sa huna-huna ni Delya angay lang kini kay Manong Arturo kay mora sab nig sikinsa sa ilahang lugar. Lain sab ang batasan ani kon mahubog, maghari-hari dayon sa ilahang purok unya manghulga og mga tawo.

Miagi siya sa karinderya nilang Totsi apan sarado kini. Wala panumbalinga ni Delya ang mga tawo nga nagtapok sa gawas sa ilahang panimalay. Dali siya nga mipara og traysikel arun magpahatod sa terminal sa bas paingon sa Surallah arun makaabot sa Lake Sebu, ngadto kang Saigon.

Pag-abot ni Delya sa manambalan naglingo-lingo kini.

“Day, nikusog pag-ayo ang barang, dili na nako ni makaya,” segun sa manambalan kang Delya.

“Buhata ang angayng buhaton Nong,” ni Delya samtang gitunol ang baga nga sobre nga adunay kwarta.

“Nahitabo naman ni, humanon na lang nato,” ni Delya samtang gigunitan ang tiyan.

“Kusog-kusog ni,” matud ni Saigon nga milab-ok sa iyahang usa ka tasa nga kape.

“Himua lang ang tanan, Nong.” ni Delya. Nangurog ang tingug niini. Sa huna-huna ni Delya, maayo na lang wala miuban sa iyaha ang bana.

“Kinahanglan nato ayuhon imohang balatian Day,” matod pa sa tiguwang nga nakakita sa nahiaguman sa babaye.

“Kay kon dili, tingali—”

“Himua lang imohang makaya Nong,” ni Delya nga niadtong taknaa wala na gipahuman ang gisulti sa manambalan.

“Dawat na sab nako ang tanan,” asuy ni Delya. Miduko kini. Kahilakon apan walay luha nga mitulo sa iyahang aping.

Mibiyaha si Delya pauli sa ilaha. Nakita niya ang mga kabog nga naglatagaw sa kahanginan, sa kadalanan nakita niya nga nikuyos ang mga buwak. Mao na ni iyahang kinaulahi pang pag-adto kang Saigon, maoy sulti niya sa kaugalingon.

Hapon na nakauli silang Delya sa ilaha. Nangabri na og karinderya si Totsi. Nawala na sab ang mga silingan nga nagyampungad sa dalan arun libakun siya. Dali nga misulod si Delya sa ilahang panimalay. Apan naabtan niya ang bana nga si Bruno nga nagkurog sa ilahang sofa.

Giduol ni Delya ang bana nga nagkurog-kurog. Gitapion niya ang iyahang kamot sa agtang niini.

“Ginoo ko!” ni Delya nga nakabati og kaguol. Taas kaayo ang kalintura sa bana. Hinay kaayo ang pulso niini. Nagsulirat ang mata niini morag nagsalimuang.

Dali nga gialsa ni Delya ang bana paingon sa kuwarto. Nagpakitabang kini sa mga silingan apan walay nakadungog sa iyaha.

Busa dali nga migawas si Delya ug nag-atang og traysikel paadto unta og ospital. Apan dugay kaayo siya nakasakay. Naabtan niya silang Virgi nga bag- o ra pod nakauli. Daghan og mga tawo sa ilang tugkaran. Aduna sab gitaud nga trapal. Taud-taod adunay mihunong nga sakyanan sa ilang tugkaran. Nanimbawot ang balahibo ni Delya sa pagkakita nga adunay lungon nga gida’yongan ang mga tao. Pagkakita ni Virgi sa sulod sa lungon, natiyabaw kini. Sa huna-huna ni Delya ang inahan ni Virgin nga si Anastasya ang mipanaw. Nanggawas ang mga silingan, nadunggan ni Virgi nga kalit lang daw nga giatake sa kasingkasing ang inahan ni Virgi kadtong walay tao sa ilahang panimalay kay tua sa ospital si Virgi ug iyahang amahan. Nakita ni Delya si Virgi nga nagkamatay og hilak. Mitan-aw kini sa iyaha. Mga mata nga nasakitan. Mibalik si Delya sa sulod sa ilahang balay arun tan-awun ang bana. Nitiyabaw siya susama sa usa ka mananap nga nagtinga. Ug paghuman niana migawas siya pag-usab, gidala siya sa iyahang mga tiil sa tugkaran nilang Virgi.

BARGIT-HUROT

(Salin sa Wikang Filipino)

“Babae. Maiksi ang buhok. Payat,” wika ng manambalan na may hawak na kandila sa harap ng isang palangganang may tubig.

Lumapit si Delya sa manambalan upang tingnan kung ano ang laman ng batya. Hindi siya nakagalaw nang kaniyang matiyak kung ano ang lumulutang sa ibabaw ng tubig. Kandilang hugis-babae. Para siyang binuhusan ng malamig na tubig.

“S-sino?” tanong ni Delya sa kausap.

“Kilala mo kung sino. Nasa paligid mo lang,” dagdag pa ng kaniyang kaharap.

Pagkatapos ng ilang segundo, nagawa nang igalaw ni Delya ang katawan. Umupo siya pabalik sa kaniyang puwesto. Tiningnan niya ang manambalan. Kung kanina pakiramdam niya para siyang lumulutang, ngayon naman para siyang nalulunod. Para siyang binagsakan ng mabigat na bagay. Gumuho ang mundo ni Delya.

“Gustomobanggumanti?” tanong ng matandang manambalan.

Nilingon ni Delya ang asawa na si Bruno. Hindi niya alam kung ano ang dapat maramdaman. Magagalit ba? Mangangamba? O masasaktan? Alam niyang ito ang dahilan kung bakit siya

nagkaganoon. Kung bakit kinailangan niyang bumiyaha sa malayong munisipalidad ng Lake Sebu upang magpagamot sa T'boli na si Saigon. Dahil sa banang nagtaksil sa kaniya. Dahil sa taong minahal niya nang buong puso. Dahil sa lalaking katabi niya ngayon. Ang lalaki na pinili niya hanggang kamatayan ngunit ito rin ang lalaking nanloko sa kaniya.

Isang buntonghininga ang pinakawalan ni Delya. Hinawakan niya ang lumolobong tiyan.

“Gusto mo bang maghiganti?” tanong ulit ng manambalan.

Muling nilingon ni Delya ang asawa. Hinawakan nito ang kaniyang kamay na kanina pa pinanawan ng lakas. Napagpasyahan ni Delya na umuwi sa kanilang bahay. Babalik na lang siya kapag alam niya na kung ano ang isasagot. Sa biyahe parang wala siya sa sarili. Hindi niya rin kinikibo ang bana. Mula sa pagsakay nila sa bus hanggang sa terminal, pati pagpara nila ng traysikel sa sakayan pauwi sa kanilang munting baryo. Nanatiling tahimik ang katahimikan.

Madilim na nang makarating si Delya sa kanilang bahay. Saktong isinara ng banang si Bruno ang kanilang pinto nang biglang pumalahaw si Delya sa loob ng kanilang kuwarto. Ngayon niya lang inilabas ang lahat. Ngayon niya lang ininda ang humahapdi niyang sugat.

“Tama ang hinala ko! Pina-barang ako ng kabit mo!” wika ni Delya habang hinahampas ang bana na noon ay kanlong-kanlong siya. Nagulat si Bruno sa ginawa ng asawa. Pilit niyang pinakalma ang babae.

“Tama na, Delya! Matagal na iyon! Ikaw ang pinili ko!” sagot ni Bruno habang yakap ang asawa.

“Mga walanghiya! Magsama kayong dalawa!” sigaw ni Delya na hindi na napigilan ang sarili. Sa mga pagkakataong iyon ay ibinuhos niya ang matagal nang kinikimkim.

“Bakit ka ba naniniwala sa mga manambalan? Pumunta tayo sa totoong doktor! Sasamahan kita sa ospital!” sagot ng bana habang niyuyugyog ang braso ng asawa.

“Kung hindi ka lang malandi!” wika ni Delya at itinulak ang bana. Lumabas sa kuwarto si Bruno.

Nangilid ang luha ni Delya. Humagulgol siya. Lingid sa kaalaman ng asawa, galing na siya sa ospital ngunit walang nakita ang mga manggagamot. Kailangan niya raw magpa-ultrasound para makita kung bakit lumalaki ang kaniyang tiyan. Ngunit wala pa rin itong silbi. Alam ni Delya na kagagawan ito ni Virgi. Ang kabit ng kaniyang bana na kinompronta niya pitong buwan na ang nakalilipas. Nagsimula lang ito no’ng sinumbatan niya ang babae. Muntik niya na itong mapa-Tulfo. Pinigilan lang siya ng mga kamag-anak dahil nakakahiya raw kung pagpistahan ng mga tao ang problema nilang mag-asawa. Kung si Delya ang tatanungin, kating-kati na rin siyang ibandera sa Facebook ang pinagagawa no’ng Virgi. Ngunit pinigil niya ang sarili. Pero walang araw na hindi naaalala ni Delya ang nakita niya noong gabing iyon. Noong gabing nahuli niya ang babae at ang bana na malayang nag-uulayaw sa bahay nila. Ipapademanda niya sana ang dalawa ngunit nakialam ang mga magulang ni Bruno. Ang sabi ng kaniyang biyenang ayusin na lang nila ang kanilang relasyong mag-asawa. Kaya hanggang ngayon ay katabi niya pa ito. Kaya hanggang ngayon nagsasama pa rin sila sa iisang bubong kahit matagal na rin naman silang gumuguho.

“Hindi! Gaganti ako! Sa impyerno na lang kami magkita!” bulalas ni Delya habang nagpapahid ng luha. Lumabas ito sa kanilang bahay. Dali-dali nitong kinuha ang sundang sa kusina at lumabas sa kanilang bakuran. Sinundan ito ni Bruno.

“Huy, Virgi! Lumabas ka riyani!” sigaw ni Delya habang hawak-hawak ang sundang. Iwinawasiwas nito ang sundang sa hangin. Hinila ni Bruno ang asawa na noon ay hindi nakaramdam ng takot. Nagsisisigaw ito. Nagsilabasan naman ang mga tao sa kanilang mga bahay. Ang ibang mga babae ay nagbulungan.

Biglang lumabas iyong Virgi nang marinig nito ang kaniyang pangalan. Naka-shorts lang ito.

“Ano bang nangyayari? Gabi na! Mahiya ka naman sa mga tao rito!” bulalas ni Virgi, sumulyap ito kay Bruno.

“Huwag kang magmaang-maangan! Ikaw itong kabit pero ikaw pa itong matapang!” sigaw ni Delya na noong mga sandaling iyon ay tila dragon na nagbubuga ng apoy.

“Sino ba ang sumugod dito? Ikaw!” sagot ni Virgi na inawat din ng kaniyang amang si Mang Arturo na may sukbit na 45.

“Virgi pasok!” utos nito.

“Tama na ‘yan! Mahiya naman kayo sa mga kapitbahay!” sigaw ng ina ni Virgi na si Aleng Anastasya.

“Pasensiya na po,” wika ni Bruno na kinuha ang itak na hawak ni Delya na noon ay nagtitiim ang bagang. Tumutulo ang luha nito. Nanginginig ang buong katawan.

“Sa iyo na ang asawa mo!” sagot ni Virgi saka pumasok sa kanilang bahay.

Nagpanting ang tainga ni Delya. Agad niyang hinabol si Virgi at hinila ang buhok nito. Natumba silang dalawa. Gumanti si

Virgi kay Delya, sinampal niya ito at nagsuntukan silang dalawa na parang mga boksingero. Di magkamayaw ang mga tao sa pag-awat sa dalawang babae. Agad na hinila ni Bruno ang asawa pauwi sa kabilang pamamahay.

“Ano na bang nangyayari sa iyo!” ni Bruno na halatang nainis sa asawa.

“Hindi ka pa ba nakaka-move on?” tanong ng lalaki kay Delya na noon ay humihikbi.

“Move on?! Move on mo mukha mo!” sigaw ni Delya. Pagkatapos ay wala na siyang binitiwang salita buong magdamag liban sa luha.

Kinaumagahan agad na bumiyahe si Delya kasama ang asawang si Bruno patungo sa Lake Sebu. Hanggang sa Surallah lang ang bus na kanilang sinakyan kaya kinailangan pa rin nilang sumakay ng van patungo sa munisipalidad ng Lake Sebu. Mula roon ay sasakay sila ng habal-habal papunta sa baryo kung saan nakatira ang manambalan na si Saigon. Sa kanilang biyahe, nakita ni Delya ang napakalawak na palayan at maliliit na kubo. Sa isip niya pagsasaka ang trabaho ng mga tao roon. May mga lawa rin na maraming isda, tilapia ang mga ito. Nakita niya rin ang maraming bulaklak na tumutubo sa daan. Hindi ito nakapagbigay sa kaniya ng kaligayahan. Tila umayon naman sa kaniya ang panahon dahil bigla na lamang bumuhos ang ulan, nagpasilong ang mga ibon na nag-uulayaw sa himpapawid. Kumakaway rin sa kaniya ang naglalakihang mga punong nadaraan.

Hindi pa rin sila nag-uusap ng bana mula sa pagsakay sa traysikel patungo sa terminal papunta sa Lake Sebu at kahit pa

magkaangkas nga silang dalawa sa iisang motorsiklo paakyat sa bukid kung saan naroroon si Saigon. Isa ring manambalan ang lolo ni Delya. Nagpatulong siya sa kaniyang lolo noong nakaraang buwan, noong nagsisimula pa lang na lumaki ang kaniyang tiyan. Ngunit wala rin itong nakitang solusyon. Kaya pinagsabihan siya nito na hanapin si Saigon. Ang pinakamagaling na manambalan sa kanilang lugar.

Alam ni Delya na malayo ang lugar ni Saigon ngunit tiniis ni Delya ang lahat para mapuntahan lamang ang matanda upang maipagamot lamang ang kaniyang karamdaman. Ngayon ay alam niya na ang isasagot. Alam niya na kung ano ang gamot para sa kaniyang karamdaman.

“Magandang umaga, Nong,” bati ni Delya kay Saigon.

“Maupo kayo! Upo,” alok ni Saigon habang nananabako. Humigop muna ito ng kape. Niyaya rin nitong magkape si Delya ngunit tumanggi ito. Si Bruno lamang ang nagkape.

“Anong pasya mo?” tanong ng matanda sa babae.

“Maghiganti o magpagamot?” tanong ulit nito.

Hindi nagdalawang-isip si Delya.

“Bargit-hurot,” wika ni Delya sa manambalan at inabot ang isang sobre na naglalaman ng libo-libong pera. Nanlaki ang mata ni Bruno nang makita ito.

“Ang una muna nating gawin ay kontrahin ang barang sa iyo,” wika ng manambalan kay Delya.

“Hindi. Mag-unahan na lang kami kung sino ang unang mamamatay,” matigas na sagot ni Delya at agad na umalis. Hindi na rin nagawa pang sumagot ng manambalan.

Habang nasa daan ay hindi na napigil ni Bruno ang sarili.

“Ano ba ang nangyayari sa iyo, Delya! Diyos ko!” bulalas ni Bruno na hindi nagustuhan ang sinabi ni Delya kanina.

“Alam mong masama ang mambarang Delya!” dagdag pa nito.

“Bakit ka ba sumama sa akin?” tanong ni Delya sa bana na hindi rin nakasagot.

Sa buong biyahe, tumalikod si Delya sa asawa at sumilip sa bintana ng bus. Pauwi na sila sa kanila nang hindi pa rin nag-uusap. Pagdating sa kanila, nagluto si Delya ng hapunan, nanghugas ng plato at namalantsa ng uniporme ng bana na susuotin nito sa duty kinabukasan. Natulog din ito nang mahimbing na para bang walang nangyari sa araw na iyon.

Ilang linggo ang dumaan, usap-usapan sa buong lugar ang nangyari sa kanilang kapitbahay na si Virgi. Ang Tatay nito na si Mang Arturo ay biglang isinugod sa ospital dahil bigla lamang itong nakitang wala nang malay sa kanilang tahanan. Sabi ng iba, altapresyon. Ngunit malusog ang katawan nito. Katunayan, nag-jojogging pa nga ito tuwing umaga. Ang tsismis na nasagap ni Delya, nawalan daw ito ng paningin. Nabulag! Diabetes daw.

Nagpatay-malisya si Delya sa narinig ngunit palihim siyang napangiti.

“Buti nga sa iyong babae ka! Ngayon tingnan natin kung sino ang mananalò! Matira ang matibay!” wika ni Delya habang inaayos ang kaniyang mga ibinebenta sa tindahan. Hindi pa rin maayos ang kaniyang lagay, lumalaki pa rin ang kaniyang tiyan. Kinailangan niya ring puntahan ulit si Saigon. Naalala niya, kailangan niya ring maningil sa kaniyang mga pautang na 5-6 upang magkapera ulit. Malayo ang Lake Sebu. Mahal ang pamasaha at kailangang medyo malaki-laki na ang ibibigay niya sa manambalan.

Gabi na at hinihintay niya ang banang si Bruno mula sa substation kung saan ito nagtatrabaho bilang guwardiya.

“Kumain ka na, may ulam na ryan,” ani Delya sa bana na nakaupo sa kanilang sofa.

“Yon na ba? Umepekto na. ‘Yong kay Saigon.” wika ni Bruno na ang tinutukoy ay ang nangyari sa kapitbahay nilang si Virgi.

“Itikom mo ‘yang bibig mo kung ayaw mong madamay,” wika ni Delya sa asawa.

“Ano na ba ang nangyayari sa ‘iyo Delya! Hindi ka pa rin ba talaga nakaka-move on? Di ba pinag-usapan na natin ‘to sa barangay! Wala na kami ni Virgi! Tapos na ang lahat!” sigaw ni Bruno sa asawa.

Nagulat si Delya sa naibulalas ng bana. Nagtaas din siya ng boses.

“Sa tingin mo, sino ba ang may kagagawan ng sakit kong ito? Hindi ka man lang nag-alala sa akin! Buwisit ka!” sigaw ni Delya at agad na pumasok sa kuwarto. Kinuha niya ang mga damit ng asawa sa aparador at itinapon ito.

“Bakit? Gusto mo na bang pumunta kay Virgi!?! Hala, sige! Magsama kayo! Bakit hindi mo pa ako iniiwan hanggang ngayon? Ha? Kasi wala kang magagawa kung wala ako!” mas malakas na sigaw ni Delya sa lalaki.

Hindi na nakapagpigil ang lalaki, sinampal nito si Delya. Sa sobrang lakas ng pagkakasampal, napaupo si Delya sa sofa.

“Itigil mo na ito, Delya! Tama na!” wika ni Bruno na pinipigilan pa rin ang sarili, baka masuntok niya ang babae.

Tumayo at tumalikod si Delya. Itinabi nito ang pagkain sa mesa at pumasok sa loob ng kanilang kuwarto.

Noong sumunod na araw, hindi kaagad bumangon si Delya. Wala na si Bruno sa kanilang pamamahay. Sa isip ni Delya baka dumiretso ito sa trabaho. Buti na lang. Wika ni Delya sa sarili. Ayaw niyang makita siya ni Bruno na nahihirapan. Lumalala ang kaniyang sakit. Namimilipit sa sakit ang kaniyang tiyan, malapit sa kaniyang apdo. Lumalaki ito. Ngunit bumangon pa rin siya kahapon upang maghanda ng pagkain. Ngayon ay muling bumangon si Delya. Tiniis niya ang lahat upang maningil ng utang sa mga kapitbahay. Pumunta siya sa karinderya ng kapitbahay na si Totsi.

“Huy, Delya, kumusta na?” tanong ng babae sa kaniya.

“Aayos lang naman, Tots, ikaw? New hair tayo a!” sagot ni Delya na nakangiti nang pilit.

“Aayos lang, Del, matagal na ‘to! Nagpapaganda, siyempre, kasi pauwi na si Mister,” tugon ni Totsi kay Delya.

“Dapat lang,” saad ni Delya habang inililibot ang mga mata sa karinderya ni Totsi.

“Pero ikaw, parang pumayat ka. Namumutla ka rin. Hindi ka kaya kinulam Del?” tanong ni Totsi habang hinahalo ang ulam.

“Nagda-diet ako Totsi,” pagsisinungaling ni Delya sa kapitbahay.

“Huy, babae, alam mo ba na ‘yong mortal enemi mo umalis kaninang madaling araw?” pamalita ng babae kay Delya.

Lumapit ito kay Delya. May ibinulong.

“Pupunta raw sa manambalan, kasi kinulam,” pagtatapat nito sa kaniya.

“Gano’n ba! Baka maraming kagalit ang babaeng ‘yan!” wika ni Delya.

“Ang narinig ko, marami raw naiinis sa babaeng ‘yan, dahil maraming nobyo!”

Nagpanting ang tainga ni Delya.

“O Mare, kumusta na kayo ni Bruno? Baka niloloko ka pa rin ng dalawang ‘yan ha,” tanong ni Totsi.

Hindi nakasagot si Delya. Galit ang kaniyang nararamdaman. Naaalala niya na naman ang nangyari noong naaktuhan niya ang dalawa sa kuwarto nila ni Bruno. Mga hayop. Mga walang modo. Pakiramdam niya gusto niyang pumatay!

“Siya nga pala, Totsi! Maniningil ako!” ani Delya na noon lang din naalala ang kaniyang pakay sa kapitbahay.

“Ay, oo nga pala ‘no! Bayaran na pala ngayon,” natatawang sabi ni Totsi at inaabot kay Delya ang selopin na naglalaman ng pera.

“Sa dami ng pera mo Day, makakabili ka na ng lalaki. Bakit hindi mo pa ipa-shoot to kill ‘yang asawa mo! Ha-ha-ha!” biro pa ni Totsi.

Ngumiti lamang si Delya at kinuha ang sobre.

“Biro lang, Day, ha, baka totohanin mo, ha-ha-ha!” sabi ni Totsi habang hinahampas ang balikat ni Delya.

“Sige, Day, alis na ako,” pagpapaalam ni Delya na agad pumunta sa palengke upang maningil sa iba pang may utang sa kaniya.

Pag-uwi ni Delya, wala pa ring ilaw ang kanilang bahay. Hindi pa nakakauwi ang asawang si Bruno mula sa trabaho. Maluwang ang kama para kay Delya. Ngunit nasanay na rin siya. Malamig pa rin kahit pa katabi niya ang banang si Bruno. Iniinda pa rin ni Delya ang kaniyang tiyan. Araw-araw niya itong iniinda. Dahan-dahan siyang pinapatay nito. Uminom na siya ng gamot na herbal tulad ng sabi ng

kaniyang lola upang gumaling siya. Ngunit wala pa rin itong epekto. Kahit ang mga dahon at ugat ng mga tanim at kahoy. Sa susunod na linggo ay muli siyang pupunta kay Saigon upang usisahin kung ano na ang susunod nilang hakbang. Hindi pa siya dinadalaw ng antok nang biglang sumakit ang kaniyang tiyan. Naduduwal siya kaya bigla siyang tumakbo pumunta sa CR upang sumuka.

Agad na isinuka ni Delya ang lahat ng laman ng kaniyang tiyan. Halos lumuwa ang kaniyang mata. Isinuka niya ang mga ipis, at iba pang insekto mula sa kaniyang tiyan. Natakot si Delya. Pumasok siya muli sa kanilang kuwarto. Alam niyang si Virgi ang may pakana ng lahat. May bahagi sa puso ni Delya na gusto niya ring makitang nahihirapan o nasasaktan ang babaeng iyon.

“Saan kaya nakahanap ng mambabarang ang malanding babaeng iyon!” bulalas ni Delya habang pinupunasan ang mukha.

Kinaumagahan, hindi na hinintay ni Delya si Bruno na makauwi. Pagkatapos niyang magluto ng agahan nagsarado siya ng tindahan. Nagbihis. Hindi maganda ang kaniyang pakiramdam. Para siyang nakalutang ngunit mabigat ang kaniyang pakiramdam. Hindi niya naiintindihan ang nangyayari sa kaniya. Namimilipit sa sakit ang kaniyang tiyan.

Pagdaan niya sa bakuran nina Virgi wala pa ring tao roon. Ang dinig ni Delya sinamahan nito sa doktor ang Tatay na malapit nang mabulag. Biglaan din itong nangayayat at sa isip ni Delya, dapat lang ‘yon kay Mang Arturo. Ngunit wala siyang masasabi sa Nanay ni Virgi. Napakabuting babae ni Aleng Anastasya, aniya sa sarili. Pero iba ang bana nitong si Mang Arturo. Parang isang kung sino ito sa kanilang lugar kung umasta. Lagi pang nagdadala ng baril sa likod at nananakot ng mga tao kapag nakainom.

Dumaan din si Delya sa karinderya nina Totsi ngunit sarado rin ito. Hindi na pinansin ni Delya ang mga taong nagkukumpulan sa labas ng kanilang mga bahay. Agad siyang pumara ng traysikel upang magpahatid sa terminal sa bus papunta sa Lake Sebu, papunta kay Saigon.

Pagdating ni Delya sa manggagamot, napailing ito.

“Day, masyadong malakas ang barang, hindi ko kayang kontrahin” ang wika ng manambalan kay Delya.

“Gawin ninyo ang kailangang gawin, Nong,” tugon ni Delya habang iniaabot ang mas makapal na sobre na naglalaman ng pera.

“Nangyari na ang nangyari, tapusin na natin,” dagdag pa ni Delya habang hinahawakan ang tiyan.

“Malakas ito,” ani Saigon habang humihigop ng isang tasang kape.

“Gawin mo ang lahat, Nong,” sagot ni Delya. Nanginginig ang boses nito. Buti na lang hindi niya kasama ang bana.

“Kailangan nating pagalingin ang karamdaman mo Day,” babala ng matandang lalaki na nakakita sa kalagayan ng babae.

“Dahil kung hindi—”

“Gawin mo na lang ang sinabi ko, Nong. Bargit-Hurot,” panggigiit muli ni Delya na noon ay nakabusangot na ang mukha. Ang sama na ng kaniyang lagay.

“Tanggap ko na rin ang lahat,” wika ni Delya. Nakayuko siya. Gusto niyang umiyak ngunit walang luhang tumutulo sa kaniyang pisngi.

Bumiyahe si Delya pauwi sa kanila. Nakita niya ang mga uwak at ibong nag-uulayaw sa himpapawid. Sa gilid ng kalsada, nakita niya

ang natutuyot na mga halamang kulay dilaw. Ito na ang huli niyang pagpunta kay Saigon, bulong niya sa sarili. Ngumiti siya nang pilit.

Hapon na nang nakauwi si Delya sa kanila. Nagbukas na ng karinderya si Totsi. Wala na rin ang mga kapitbahay niya na nagkumpulan sa daan para libakin siya. Papasok na sana si Delya sa loob ng kaniyang bahay nang makita niya ang bagong dating din na si Virgi sakay sa traysikel. Maraming tao sa kabilang bahay. Nagtayo rin ng trapal. Maya-maya ay tumigil ang isang sasakyan sa daan. Tumindig ang balahibo ni Delya nang makita ang kabaong na pinagtulungang kargahin ng mga tao. Noong makita ni Virgi ang kabaong, humagulgol ito. Sa isip ni Delya, may namatay! Lumabas ang mga kapitbahay. Lumapit din si Totsi.

“Anong nangayari?” tanong ni Delya kay Totsi. Nanginginig ang kaniyang boses.

“Inatake raw sa puso si Aleng Anastasyo,” sagot nito kay Delya.

“Wala raw tao sa bahay nina Virgi dahil nasa ospital ito, nagpaggamot sa Tatay,” dagdag pa ni Totsi.

Napipi si Delya sa narinig. Natigalgal siya. agad siyang tumakbo papasok sa kanilang bahay. Natagpuan niya ang bana si Bruno na nakahiga sa kanilang sofa. Nilapitan niya ito.

“Bruno!” wika niya ngunit hindi ito sumagot. Idinantay ni Delya ang kamay sa noo ng lalaki.

“Diyos ko!” wika ni Delya nang makitang inaapoy ng lagnat ang bana! Parang nagdedelahiryo!

Agad na binuhat ni Delya ang asawa papasok sa kanilang kuwarto. Agad niya itong pinainom ng gamot. Dali-dali siyang lumabas upang pumara ng traysikel at isugod sa ospital ang bana ngunit walang sasakyang nagdaraan. Napakamot ng ulo si Delya.

Napansin niya ang mga tao sa kabilang bahay nina Virgi. Maraming tao. mula sa kinatatayuan niya naririnig niya ang palahaw ni Virgi. Parang atungal. Umiyak din ang mga kamag-anak nito. dahan-dahang inihakbang ni Delya ang paa patungo sa bakuran nina Virgi. Hindi niya ininda ang hapdi ng kaniyang sugat. Hindi niya pinansin ang nakakapasong tingin ng mga kamag-anak ni Virgi. Dahan-dahan siyang pumasok. Tiningnan siya ng mga tao na naroroon mula ulo hanggang paa.

Kanina pa siya tinatawag ni Totsi ngunit umasta siyang hindi niya ito naririnig. Lumapit siya hanggang sa isang dipa na lamang ang layo niya sa babaeng payat, maiksi ang buhok, ang babaeng sinasabi ng manggagamot na nagpakulam sa kaniya.

Lumingon si Virgi kay Delya. Lumingon din si Delya sa kaniya. Ngayon niya lang ito nakita nang malapitan. Nakita niya ang namamaga nitong paa at panglalalim ng mga mata. May tumubong rin sa balat nito na mga galis at may nana. Napayuko si Delya at nilingon ang kabaong. Hindi siya lumapit. Nanginginig ang kaniyang katawan. Wala siyang binigkas na salita. Dapat maging masaya siya dahil nangyari na ang nangyari. Panalo siya!

Ngunit nagmadali siyang umalis doon. Nanginginig ang kaniyang katawan habang iwinawasiwas ang kamay sa mga traysikel na madadaan. Nalito siya kung ano ang gagawin. May traysikel na huminto sa kaniyang harapan. Sumakay agad si Delya sa traysikel. Kailangan niyang magmadali. Kailangan niyang sumakay ng bus papuntang Surrelah, kailangan niyang umarkela ng single na motor para umakyat sa banwa ni Saigon. Kailangan niyang puntahan si

Saigon bago sumikat ang araw bukas. Sa kaniyang pagsakay, hindi napigil ni Delya ang pagpatak ng mga luha sa kaniyang mata.

Kinaray-a

Sanaysay

GENEVIEVE L. ASENJO

Propesor ng panitikan at malikhaing pagsulat si **Genevieve L. Asenjo** sa Pamantasang De La Salle sa Maynila. Kasama siya sa 2018 *Cultural Center of the Philippines Encyclopedia of Philippine Art (Literature)* para sa kaniyang mga akda sa Kinaray-a, Hiligaynon, at Filipino. Ang kaniyang mga bagong aklat ay *Ang Iitim na Orkidyas ng Isla Boracay: Mga Kuwento* (UP Press, 2021) at *Indi Natun Kinahanglan kang Duro nga Tinaga sa Atun Tunga/Hindi Natin Kailangan ng Maraming Salita sa Ating Pagitan: Mga Tula sa Kinaray-a & Filipino* (UP Press, 2021) na bahagi ng *Philippine Writers Series 2021* ng LIKHAAN: UP Institute of Creative Writing. May online platform siya na *Balay Sugidanun* (House of Storytelling). Ilalabas ng *Aklat Alamid* ang kaniyang libro ng kuwentong-pambata sa Kinaray-a at Filipino ngayong 2022, ang *Buhok nga Naglimpyo kang Suba/Ang Buhok na Naglinis ng Ilog*.

PAREHAS KANG MGA PISPIS, KAG ANG EBANGHELYO KANG PANAHOON

1.

Sa duyan ako, sa kamalig, sa bungyod ingud ka balay. Asul ang langit. Puti ang mga gal-um. Amihan ang hangin. May darwa ka pispis nga naghapon sa puno kang doldol sa atubangan kang kamalig sa pihak kang karsada. Sa likod kang mga kahoy, ang bungyod kang taramnan. Nagapatag dya parayü sa akun panurukan, direktso sa hilera kang kawayan kag mga kahoy nga nagatago kang sapa. Saka sa hagdan-hagdan nga taramnanan. Kita ko man ang paglupad kang mga dapay panaug sa mga taramnan nga dya. Ang andang paghugpà sangka puti nga dekorasyon kandyang aga.

2.

Nalipay ako sa ralantawun nga dya. May pagtingala. Daw indi ako makapati nga may amò pa kadya nga ralantawun sa paguli ko rügya sa probinsiya sa ikarwa nga tuig kang pandemya. Daw indi ako makapati nga nakauli ako. Daw indi ko mapatihan ang tanan nga dya. Kag nagatingala ako sa dyang akon daw-indi-pagpati.

3.

Nalantaw ko dyang ralantawun bangod nakapuwesto ako. Kita ko sanda pero indi ko man-an ang andang ngaran, ang andang sahi.

Ukon basi makilala ko sanda kon makita ko sa rapit? *Umbok? Maya? Kilyawan?* Indi ako sigurado. Pero posible. May dara ako nga binocular. Military grade. Gin-order ko sa Amazon. Pero kon bul-un ko dyang binocular sa bag sa balay—kadya mismo—mahimo wara run ako it maabutan, bisan isara kananda, pagbalik ko.

Kisra, may namangkot kanakun: paano ikaw nagahimo kang desisyon?

4.

Photograph it, post, or it did not happen. Piktyuran ko? I-video? Ma-zoom in. Mapost ko sa Facebook: *ID, please.*

Pero nagaload ang akun iPhone; mastream ako sa duyan kang “The Worst Person in the World.” Norwegian. Para sa sangka abyan, amo dya ang “the best 2021 movie” nga nalantaw na. Napost niya dya sa Facebook kag nagkomento ako nga “inbox, please.” Pinadara na ang link. Kuri ang internet dya sa probinsiya. Mapuüt ang paglo-load kon gagamitin ko ang camera. Basi may paagi nga wara ko lang naman-an?

Bangod indi ako sigurado, nagpokus ako sa masarangan ko: magmulalüng sa darwa ka pispis sa sanga kang puno kang doldol sa atubangan sa karsada. Na-notisyahan ko ang mga la’yong nga sanga kang akasya nga nagasab-it sa doldol. Darwa man. Gagmay, parehas kang mga pispis. Berde kag la’yong nga mga dahon run kadya ang ginalantaw ko. Wara

nanda ginatabunan ang darwa ka pispis bangod sa sanga ang mga dya nga wara run it mga dahon.

Nakita ko sanda, ang mga pispis, bangod hublas ang mga sanga!

Kasanagun sa ikarwa ka adlaw kang Simbang Gabi—18 Disyembre 2021—nagtupà rugya kanamun ang Bagyo Odette. Sa Sur kami kang Antique kag abay sa maagyan nga mata kang bagyo. Kadya lang liwan, pagkatapos kang sobra darwa ka dekada, hambal ka nga mal-am nga naduraan kang bubong ang andang balay (Norte ang pirme ginaagyan kang bagyo diretso sa Samar-Leyte, parehas katung 2013—ang Haiyan/Yolanda).

5.

Naglupad ang sangka pispis. Nagsunod man lagi ang sara pa. Sin-o kananda ang bayi? Ang nauna ukon ang naurihi? Nami siguro kun indi “ang naurihi” kundi “ang nagsunod.” “That’s what women do, they leave,” nadumduman ko nga hambal kang sangka laki nga karakter sa pelikula kang Coen Brothers, ang *No Country for Old Men*.

Andüt man nga natandaan ko tana dya? Ano ang ginahambal na kadya parte kanakun?

6.

Nastream ko ang “The Worst Person in the World.” Amo dya ang eksena kang bulaganay: ginatimplahan kang kape kang laki ang bayi. Hambal ka bayi: “We need to talk.” Kag nag-intiendihanay dun sanda, nga amo run dya ang umpisa kang andang katapusan. Pero hay may bargaining man nga natabo sa urihi nanda nga pakiglawas pagkatapos kang linya kang laki nga, “Leave, if that’s what you want.”

Sa iPhone ko, may nagtamyaw kang “Merry Christmas.” May sugpon nga emoji kang Christmas Tree. Halin sa sangka laki na ginpalangga kag ginhandum mangin bana. Amo lang dya sabat na sa sangka video nga ginpadara ko kang natumba nga mga kahoy sa karsada kag narangga nga bubong ka akun kamalig bangod kay Odette.

Nadumduman ko nga nagpadara tana kang USD 500 para sa sangka relief operation nga gin-organisa ko para sa Norte kang probinsiya katung Bagyo Yolanda. Nalingkag man sa mga nalantaw nga video kang Tacloban. “Ano ang ginahimo ka inyong gobyerno?” Komento na.

Husto bala nga masungon ako kana kadya sa kakulangan na kang pag-unong sa natabo sa akon kamalig? *Ako run mismo ang biktima! Pamilya ko, komunidad!* Pero andut nga may amo ako kadya gihapon nga paglaum? Daw gobyerno pag-abot sa ayuda kag pagpangutang sa iba nga pungsod.

Mga manggaranon nga pungsod. Indi dapat. Bukon na ako obligasyon. Luwas pa, indi ko mabatas magpadayon mangin abyan sa sangka tawo nga kulang sa simpatiya. *Ano bala, kada tuig ginabagyo ang Pilipinas!* Indi ko gusto kang bug-at sa pinsar kag dughan sa kon sin-o kanamun ang “the worst person in the world.”

Sa akon atubangan, ang hublas nga kamatuoran: nag-abot run ang panahon kang tayuyon nga paglupad parayu.

Amo ako kadya nagahimo kang desisyon: nagasarig sa bugay kang panahon.

7.

Kon panahon ang tanan sa kabuhi, kag kon amo isarig mo lamang sa panahon ang paghimo kang desisyon, sangka kahuyangan dya bangod pagka-ignorante sa pagka-traidor man nga kinaiya kang panahon.

Kapintas sa kaugalingon kag isigkatawo.

“Slow violence,” hambal ni Rob Nixon. Amo dya ang pagkabig na sa epekto ka mga indi-lagi-makita ukon amat-amat mo lang makita, parehas kang pagtablug kang basura kang mga manggaranon ng pungsod sa mga imol nga pungsod. Parehas abi kang ginpadara nga tone-tonelada nga basura kang Canada rugya kanatun sa Pilipinas. “Delayed destruction,” kumpara sa “weapons of mass destruction.” Para mapunggan

dya, ginapatihan ni Nixon nga dapat tugruan kang itsura, kang lawas dyang mga indi-lagi-makita nga katalagman para ma-aksyunan lagi.

8.

Hasta sangka adlaw antes mag-abot ang Bagyo Odette, naglibot ang patrol kang lokal nga National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC) hasta sa amon, sa surudlon nga mga baryo kang amon banwa. Liwan-liwan ang pagbantala kang manug-abot nga bagyo: Signal #5. Kag abay kami sa Sur nga maagyan halin sa Negros kag Iloilo hasta sa ginalauman nga pagkatunaw kadya sa dagat.

Pero hay iba gid man ang “may naman-an” sa “nagapati.” Kag bangod bukon tanan nga naman-an mo ginapatihan mo, wara it kolektibo kag ara-dayon nga aksyon. Wara’t pagpreparar parehas kang pagtapas kang mga kahoy nga gahilay sa karsada, sa likod balay, sa tanan nga maagyan. Wara it pagbakwit kang mga hayop.

“Maiwan ka guid karia,” hambal nanda. Ano guid kuno abi ang mahimo mo. Ang DepEd gani may opisina pa. Wara pa tapos ang 2021, saku run ang mga bugto ko nga maestra kag maestro sa pagpreparar sa pagbalik kang face-to-face nga klase. Tubtob wara it memo, padayon report nanda sa eskuwelahan.

Relax lang, kada tuig may bagyo.

Malubas lang man ra.

Hasta mag-abot ang baskug nga hangin sa madulom nga hapon sa nakatakna nga adlaw. Nagabagrüt. Hasta mag-gabii. Daw bulldozer; may unto nga nagatulod-tikwas. Nagatiririkadol lang sa sagwa. Hasta sa kasanagun, kag sa bilog nga adlaw kang masunod nga adlaw.

Nangin tuod ang Signal #5. Madulom nga gabii ang itsura na kadya kag ang lawas amo ang kandila nga liwan nangin marahalon. Indi-lagi-makita nga kapintas ang paglaum kang mga “survivor” para sa ayuda nga sangka putos kang sardinas kag noodles. Ang presyo kang generator kag gasolina kag ang dapug kang gasolina kang generator, kag ang pagpila para magcharge—nga may bayad—sa balay kang kon sin-o maysarang-sarang sa baryo.

Nasapwan nga nagsang-at sa mga sanga kang siregwelas kang ingud-balay ang bubong kang akon kamalig. *Abaw, mayad lang!* Sa taramnan rapit sa suba napurot ang naglupad nga mga sinas kang bubong kang amon parayan sa likod-balay. Naghibi ang amon 75-tuig nga Tatay: naluoy sa mga saku kang paray nga nabasa.

9.

Ano tana ang natabo sa mga pispis?

Indi nanda kinahanglan kang tawo nga magluwas kananda.

10.

Kinahanglan kang indibidwal, kag kang komunidad, nga magdesisyon para sa ana/anda kaugalingon nga kaluwasan. Ano ang mahimo nga ara-dayon nga aksyon?

*Ang pagkilala kang emerhensiya nga makita sa adlaw-adlaw. Bawal ang pagtutod kang mga la'yong nga dahon, ilabi na ang plastik. Kang mga basura. Kontra sa Clean Air Act. Kadü sa palibot, kadü sa ikamayad kang lawas. Indilagi-makita ang asthma, ang pagkarangga kang bagà. Pero duro ang nagahimo kadya sa mga baryo. Adlaw-adlaw, aga kag hapon. Wara it nagareklamo. Wara man it nagadakup. Ilabi na pagkatapos kang bagyo. Bangod dasig. Hulas ang pagsunog kaysa pagsara-sara pain kang *Mga Nagadunot* sa *Mga Wara Nagadunot*. Ang nami nga palibot amo ang limpyo nga palibot. Hawan. Higku ang pagkabig sa nagahurulog-rapta kag la'yong. Bukon pa dominante ang pamensaron nga abono dya sa lupa kag ang iba na pa nga benepisyo. Ukon basi tuod gid man dya: duro tamad.*

11.

Sangka baratyagon ang pagdayáw, nga may pagtingala bangod daw-indi-mapatihan. Sa kasaysayan kang pilosopiya halin pa sa mga tudlo ni Longinus, amo dya ang eksperyensya kang *sublime*, sangka espiritwal nga engkuwentro sa makagagahum, sa halangdon nga kaanyag, kag may dara dya nga pamatyag kang kalapad. Ekspansyon. Ginapamatud-

an man dya kang duro run nga pagtuon sa sikolohiya kag neuroscience, ang positibo nga emosyon nga napukaw kang dyang pagdayaw sa katingalahan. May kalipay sa pagkilala nga bukon ordinaryo ang imo ginatamdan, gina-eksperyensya. *Kalapad kang Kalibutan! Duro ang mga tinuga kag sahi kang kabuhi! May Diyos! Buhi ang mga Maaram nga Mal-am!*

Sa akon pagdayáw-tingala, nakaguwa ako sa akon kaugalingon. Bukon dun lamang metapora ang mga pispis, ang suba. Bukon dun lamang simbolo ang mga kahoy, ang bukid. Ginaselebrar ko sanda sa anda pisikal nga kamatuoran.

Kag may kakulba, kalangkag, kakugmat sa dyang akon pagdayáw-tingala. Amo nga ginakatingalahan ko dya mismo.

Hasta mahangpan ko dya sa *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable* (2016) ni Amitav Ghosh. Isara sa mga ginaistorya na rugya ang kaso kang Sundarbans, ang kagubatan kang bakhawan kang Bengal Delta. Lain run ang nagakaratabo, pinasahi ang geyolohikal nga proseso: nagadasig nga nagadasig ang ilig kang tubig kag dungan na kadya nga mga elemento nga sa sulod kang sangka gabii, nagakatiphag ang mga kilid kang suba, dara ang kabalayan kag mga nagaistar rugya. Sa lain nga bahin, sa unahan, may masulpot nga tumpok kang lao. Sa sulod kang pira ka semana, makita nga nagalapad ang baras sa binit-baybay. Buhi ang lupa, hambal ni Ghosh. Nagtaas anang pagkilala kag kabalaka sa mga puwersa kang mga *indi-tawo-*

nga presensiya. Ang tubig, ang suba — ginabag-o nanda ang palibot; nagahimo sanda kang bag-o nga mga palibot. Dyang **pagkilala**, diskurso ni Ghosh, lain sa **pagkadiskubre** nga naandan naton patihan nga buot hambalon, *kadya pa lamang* nagakatabo. Pagpati na, rugya run dya, sa aton sulod, amo nga nangin posible ang pagdara kanaton sa *kaaram*. Ang kaaram nga dya naghaling sa *nadura*, sa *natabunan*, sa *nakita liwan*. Amo nga *nakilala* mo dya, tana, bangod may ideya ka run o imahe. Sa anang kaso, ang buhi nga handumanan, ang mga istorya kang inagyan ka anang kamal-aman: nagbakwit ang mga dya halin sa Suba kang Padma katung tunga-tunga kang 1850 sa kadya kilala nga Bangladesh paagto sa kilid kang Suba kang Ganges sa Bihar, India. Nagbakwit sanda bangod nakilala nanda ang kahadluk kag kakugmat sa pagtaas kang tubig sa suba. Kang bata tana, ginsagap na dyang ginhalinan nga komunidad ka anang kamal-aman kag wara run it nabalikan. Sa pag-istar nanda sa Dhaka, nakilala na man ang bagyo: sa kabaskug kadya, nangin lawa ang gamay nga fishpond kag nagragasa pasulod sa andang balay ang tubig. Duro pa ang pamilyar nga istorya kang kalamidad.

Sa kaso namon, ang mga suba sa mga bukid nga barangay nagatigbaylo sa karsada bangod wara it tubig; wara it pag-awas bisan pa kon tag-ururan. Kag pagkatapos kang Bagyo Odette, ang kakugmat dara kang hangin kag uran nga nagaranga kang mga balay kag propyedad, nagabawi kang kabuhi kang tawo kag hayop. Tuod run dya sa amon, indi run lamang sa Norte kag sa iba pa nga mga rehiyon sa

pungsod nga ginabalita sa TV kag ginalantaw sa social media. Natumba ang duro nga mal-am nga kahoy, paratandaan kang puno kag punta kang mga ginapanag-iyahan nga teritoryo; parasirungan kang tawo kag hayop, balay kang mga istorya ilabi na kang mga engkanto kag murto. Kag sa andang pagkadura sa panurukan, indi run madumduman. Ang paglipat.

12.

Ginpaguwa ko sa bag ang binocular. Para handa bisan ano nga oras. Nagamit ko gid man sangka hapon, pasaka sa batalan ukon open-air shower (nga ginlupad man ni Odette ang sambilog na kadya nga dingding nga nagatabon-atubang sa kamalig). Nakita ko sa sangka puno liwan kang doldol sa likod-balay ang hilera kang mga pispis. Gagmay. Maitum-itum, abú-abuhon.

Nagbalik ako sa balay para bul-on ang binocular. Naabutan ko sanda pagbalik kag buhay pa antes magrulupad. Indi ko man gihapon man-an andang ngaran, kag daw indi run man gid importante para mabuol nanda ang bug-os ko nga atensyon, nga daw sa akon kamangù sa andang ngaran kag sahi, ang pagka-pispis lamang nanda ang importante, kag husto run dya nga rason para dayawon ko—magdayáw ako—sa andang presensiya.

Mga Obra nga Namitlang

Ghosh, Amitav. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. Chicago: The University of Chicago Press, 2016.

Nixon, Rob. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge: Harvard University Press, 2021.

Sanaysay sa Kinaray-a at Filipino ni Genevieve L. Asenjo

TULAD NG MGA IBON, at ang Ebanghelyo ng Panahon

1.

Nasa duyan ako, sa kamalig, sa burol katabi ng bahay. Bughaw ang langit. Puti ang mga ulap. Amihan ang hangin. Dumadapo ang dalawang ibon sa punong doldol sa harapan ng kamalig sa kabila ng kalsada. Sa likuran ng mga puno, ang maburol na palayan. Pumapatag ito palayo sa aking paningin hanggang sa hilera ng kawayan at mga punongkahoy na tumatago ng sapa ng aking kabataan. Umaakyat sa hagdan-hagdang palayan. Natatanaw ko rin ang paglipad ng mga dapay pababa sa mga palayang ito. Sa kanilang panandaliang pagtigil, isa silang puting palamuti sa mga umaga tulad ngayon.

2.

Namamangha ako sa tanawing ito. Namamangha na mayroon pang ganitong tanawin sa pag-uwi kong ito sa probinsiya sa ikalawang-taon ng pandemya. Namamangha ako na nakauwi ako. Ikinamamangha ko ang lahat ng ito. At namamangha ako sa aking pagkamangha.

3.

Nakikita ko ang aking mga nakikita dahil nakapuwesto ako.

Nakikita ko sila ngunit hindi ko alam ang kanilang pangalan, o uri.

O baka makikilala ko sila kung makikita ko sa malapitan? *Umbok? Maya? Kilyawan?* Hindi ako sigurado. Pero posible. May dala akong binocular sa pag-uwing ito. Military grade. Bili sa Amazon. Pero kung kukunin ko ang binocular sa bag sa bahay—ngayon din—malamang wala na ang mga ito, o kahit isa sa kanila, pagkabalik ko.

Paano ka gumagawa ng desisyon? Tanong sa akin minsan.

4.

Photograph it, post, or it did not happen. Kunan ko kaya ng larawan? O i-video? Ma-zoom in. Ma-post ko sa Facebook: *ID, please.*

Pero naglo-load ang aking iPhone; magsi-stream ako sa duyan ng “The Worst Person in the World”. Norwegian. Tinuturing na “the best 2021 movie” na napanood ng isang kaibigan. Na-post niya ito sa Facebook at nagkomento ako na “inbox, please.” Pinadalhan niya ako ng link. Mabagal ang internet dito sa probinsiya. Mapuputol ang paglo-load kung gagamitin ko ang camera. O baka may paraan na hindi ko alam?

Dahil hindi ako sigurado, nagpokus ako sa kaya ko: tumutok sa dalawang ibon sa sanga ng puno ng doldol sa harapan sa

kalsada. Napansin ko ang mga tuyong sanga ng akasya na nakasabit sa doldol. Dalawa rin. Maliliit, tulad ng mga ibon. Luntian at kayumanggi na ngayon ang mga dahon na nakikita ko. Hindi nila natatabunan ang dalawang ibon dahil nasa sanga ang mga ito na nalagasan ng mga dahon.

Nakita ko sila, ang mga ibon, dahil sa hubad na mga sanga!

Madaling araw ng pangalawang Simbang Gabi—18
Disyembre 2021—tumama rito sa amin ang Bagyo Odette. Nasa Sur kami ng Antique at kasama sa daanang mata ng bagyo. Ngayon lang uli, pagkatapos ng higit dalawang dekada, bukambibig ng matatandang nawalan ng bubong ang kanilang bahay (Norte ang madalas daanan ng bagyo patungong Samar-Leyte, katulad noong 2013—Bagyong Haiyan/Yolanda).

5.

Lumipad ang isang ibon. Sumunod na rin agad ang isa pa. Sino sa kanila ang babae? Ang nauna o ang nahuli? O siguro hindi “ang nahuli” kundi “ang sumunod.” “That’s what women do, they leave,” naalala kong sabi ng isang lalaking tauhan sa isang pelikula ng Coen Brothers, ang *No Country for Old Men*.

Bakit tumatak ito sa akin? Ano ang sinasabi nito tungkol sa akin?

6.

Na-stream ko ang “The Worst Person in the World.” Ito ang eksena ng hiwalayan: ipinagtitimpla ng kape ng lalaki ang babae. Ito ang wika ng babae: “We need to talk.” At nagkaintindihan na sila, na ito na ang simula ng wakas. Bagaman may bargaining na nangyari at huling pagniniig pagkatapos ng linya ng lalaki na, “Leave, if that’s what you want.”

Sa iPhone ko, may pagbati ng “Merry Christmas” na may karugtong na emoji ng Christmas tree. Galing sa lalaking dati kong minahal at inasam maging asawa. Ito ang tanging sagot niya sa isang video na pinadala ko ng mga natumbang puno sa kalsada at nasirang bubong ng aking kamalig dahil sa Bagyong Odette.

Naalala kong nagpadala siya ng USD 500 para sa isang relief operation na inorganisa ko para sa norte ng probinsiya noong Bagyo Yolanda. Nagimbal siya sa mga napanood na video ng Tacloban. “Ano ang ginagawa ng inyong gobyerno?” Naalala ko pang komento niya.

Magtatampo ba ako ngayon sa kaniya sa kakulangan niya ng simpatiya sa nangyari sa aking kamalig? *Ako na mismo ang biktima! Pamilya ko, komunidad!* Pero bakit umaasa pa rin ako? Hindi ako dapat umasta tulad ng gobyerno ko pagdating sa ayuda at pangungutang kaugnay sa ibang bansa. Sa mayayamang bansa. Hindi niya ako obligasyon. Gayunman,

hindi ko kayang patuloy na makipagkaibigan sa taong kulang sa pakikidalamhati. *Taon-taon binabagyo ang Pilipinas!* Ayaw ko ng bigat ng pag-iisip at pagdamdam sa kung sino sa amin ang “the worst person in the world.”

Tinatambad nito ngayon ang hubad na katotohanan: dumating na ang oras ng tuluyang paglipad palayo.

Ganito ako nagdedesiyon: nagtitiwala sa biyaya ng panahon.

7.

Kung ang lahat sa buhay ay panahon, at kung gayon magtitiwala ka lamang sa biyaya ng panahon—na ito ang magdedesisyon para sa iyo—isa itong kahinaan dahil kamangmangan sa mapaglansi ring katangian ng panahon.

Karahasan sa sarili at kapwa.

“Slow violence,” sabi ni Rob Nixon. Tukoy niya ito sa hindi kaagad nakikita, o nakikita paunti-unti, tulad ng pagtapon ng basura ng mayayamang bansa sa mahihirap na bansa. Tulad ng Pilipinas na pinadalhan ng tone-toneladang basura ng Canada. “Delayed destruction,” taliwas sa “weapons of mass destruction.” Para masangga ito, pinapanukala ni Nixon ang pagbibigay ng hugis, ng katawan, ng mukha sa hindi-kaagad-nakikitang-banta na ito para sa agarang aksyon.

8.

Hanggang isang araw bago ang Bagyong Odette, lumibot ang patrol ng lokal na National Disaster Risk Reduction and Management Council (NDRRMC) hanggang sa amin, bulubunduking barangay ng bayan. Paulit-ulit ang anunsyo ng paparating na bagyo: Signal #5. At kasama kami sa Sur na madadaan mula Negros at Iloilo hanggang matunaw ito sa dagat.

Ngunit iba ang “may alam” sa “naniwala.” At dahil hindi lahat ng nalalaman ay pinapaniwalaan, walang kolektibo at agarang aksiyon. Walang paghahanda katulad ng pagputol ng mga kahoy sa kalsada, sa likod bahay, sa lahat ng madadaan. Walang pagbakwit ng mga hayop.

“Maiwan ka guid karia,” anila. Ano ba naman talaga raw ang magawa. Ang DepEd nga may pasok pa. Sabi ng mga kapatid kong guro, naghahanda na sila sa pagbabalik ng face-to-face na klase.

Relax lang, taun-taon may bagyo.

Dadaan lang 'yan.

Hanggang dumating ang malakas na hangin sa hapon ng nakatakdang araw. Nanggigigil. Hanggang sa gabi. Parang bulldozer; may ngipin na tumutulak-tiklop. Hanggang sa madaling araw, at buong araw ng sumunod na araw.

Naging totoo ang Signal #5. Madilim na gabi ang mukha nito at nagsakatawan sa pagbabalik sa kandila. Hindi-nakikitang-karahasan ang pag-asa ng mga nasalanta sa ayuda na supot ng sardinas at noodles; sa presyo ng generator at gasolina at amoy ng gasolina ng generator, at ang pagpila sa pag-charge—may bayad—sa bahay ng maykaya sa barangay.

Natagpuang sumangat sa mga sanga ng sinegwelas ng kapitbahay ang bubong ng aking kamalig. Sa palayan naman malapit sa ilog napulot ang lumipad na mga yero ng bubong ng aming parayan o imbakan ng palay sa likod-bahay. Umiyak ang aming 75-taong Tatay.

9.

Ano ang nangyari sa mga ibon?

Hindi nila kailangan ng tao na magsasalba sa kanila.

10.

Kailangan ng indibidwal, at ng komunidad, na magdesisyon para sa kanilang sariling kaligtasan. Ano ang agarang aksiyon?

Ang pagkilala ng emerhensiya na nananahan sa araw-araw. Bawal ang pagsunog ng mga tuyong dahon, higit na ng mga plastik. Ng mga basura. Masama sa kapaligiran, masama sa kalusugan. Ngunit ginagawa ito ng marami sa barangay. Araw-araw, umaga at hapon. Lalo na pagkatapos ng Bagyong

Odette. Dahil hindi kaagad nakikita ang pamumuo ng asthma, ang pagkasira ng bagà. Madali ang magsunog kaysa maghiwalay ng *Mga Nabubulok* sa *Hindi Nabubulok*. Ang magandang paligid ay ang malinis na paligid. Mahawan. Dumi ang mga lagas at tuyo. Hindi pa rin dominanteng kaisipan na sustansya ito sa lupa. O baka nga: katamaran.

11.

Isang damdamin ang pagkamangha. Sa kasaysayan ng pilosopiya mula pa sa mga aral ni Longinus, kaakibat ito ng *sublime* dahil sa dala nitong ekspansyon. Pinapatunayan din ito ng maraming pag-aaral sa sikolohiya at neuroscience dahil sa positibong emosyon na dala ng pagkamangha. Hindi na nagiging karaniwan ang nakikita. Humihigit na. *Ang lawak ng Uniberso! Maraming nilalang at uri ng buhay! May Diyos! Buhay ang mga Ninuno!*

Dahil sa aking pagkamangha, nakalabas ako sa sarili. Hindi lamang metapora ang mga ibon, ang ilog. Hindi lamang simbolo ang mga puno, ang bundok. Nakikita ko sila sa kanilang pisikal na porma.

May pangamba ang aking pagkamangha. Kaya namamangha ako sa pagkamangha kong ito.

Naunawaan ko ito sa *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable* (2016) ni Amitav Ghosh. Isa sa mga kinukuwento niya dito ang kaso ng Sundarbans,

ang higanteng gubat ng bakhawan ng Bengal Delta. Iba na at kakaiba ang geyolohikal na proseso: sobrang mabilis na ang agos ng tubig at mga kasabay nitong elemento na sa loob ng isang gabi, natitibag ang kahabaan ng gilid ng ilog, tangay ang kabahayan. Sa isang dako, sa banda roon, may susulpot na tumpok ng putik. Kalaunan, sa loob ng mga linggo, lumalawak ang tabing-dagat. Buhay ang lupa, ani Ghosh. Higit siyang naging mulat sa puwersa ng mga *hindi-taong presensiya*. Ang tubig, ang ilog—binabago nila ang kapaligiran; lumilikha sila ng bagong kapaligiran. Ito ang **pagkilala**, diskurso ni Ghosh, na taliwas sa **pagkatuklas** na *ngayon pa lamang* nangyari. Aniya, mayroon ka na, sa loob mo, kaya naging posible ang daloy mula kamangmangan tungo sa kaalaman. Ang kaalamang ito ay galing sa nawala, o natakpan, at nakita mo muli, Nakilala mo ito, siya, dahil mayroon ka nang ideya rito o imahen. Sa kaniyang kaso, ang buhay na alaala ng kuwento ng pinagdaanan ng kaniyang mga ninuno: lumikas ang mga ito sa Ilog Padma noong kalagitnaan ng 1850 sa ngayo’y Bangladesh patungo sa gilid ng Ilog Ganges sa Bihar, India. Lumikas sila dahil nakilala nila ang sindak sa pagtaas ng tubig ng ilog. Hinanap niya sa kaniyang kabataan ang dating komunidad na ito ng kaniyang mga ninuno at wala na ang pisikal nitong anyo. Sa Dhaka, nakilala niya ang bagyo: sa lakas nito, naging lawa ang isang maliit na fishpond at rumagasa ang tubig papasok sa kanilang bahay. At ang marami pang pamilyar na kuwento ng kalamidad.

Sa kaso namin, ang mga ilog sa mga bulubunduking barangay na nagiging kalsada sa kawalan ng tubig kahit tag-ulan. At pagkatapos ng Bagyo Odette, ang sindak na dala nito sa pagbabago ng kapaligiran, pagkawala ng kabuhayan, ng buhay ng tao't hayop. Totoo na rin dito sa amin, hindi na lamang sa Norte, at sa ibang rehiyon sa bansa at mundo na napapanood sa TV at nasusundan sa social media. Natumba ang maraming matatandang puno, palatandaan ng mga hangganan ng pagmamay-ari at sakop; silungan ng tao't hayop, bahay ng mga mito at multo. At sa kanilang pagkawala sa paningin, ang paglimot.

12.

Inilabas ko sa bag ang binocular. Handa anumang oras. Nagamit ko nga isang hapon, paakyat sa batalan o open-air shower (na nilipad din ni Odette ang nag-iisang dingding kaharap ng kamalig). Tumambad sa akin sa isa uling puno ng doldol sa likod-bahay ang hilera ng mga ibon. Maliliit. Halong itim at kayumanggi.

Bumalik ako sa bahay para kunin ang binocular. Naabutan ko sila at matagal-tagal pa bago magliparan. Hindi ko pa rin matanto ang kanilang pangalan, at parang hindi mahalaga sa mga sandaling iyon para malubos nila ang aking atensiyon, na parang sa kawalan nila ng pangalan at uri, ang pagiging ibon lamang nila ang mahalaga at sapat na para ipagdiwang ang kanilang presensiya.

Mga Akdang Nabanggit

Ghosh, Amitav. *The Great Derangement: Climate Change and the Unthinkable*. Chicago: The University of Chicago Press, 2016.

Nixon, Rob. *Slow Violence and the Environmentalism of the Poor*. Cambridge: Harvard University Press, 2021.

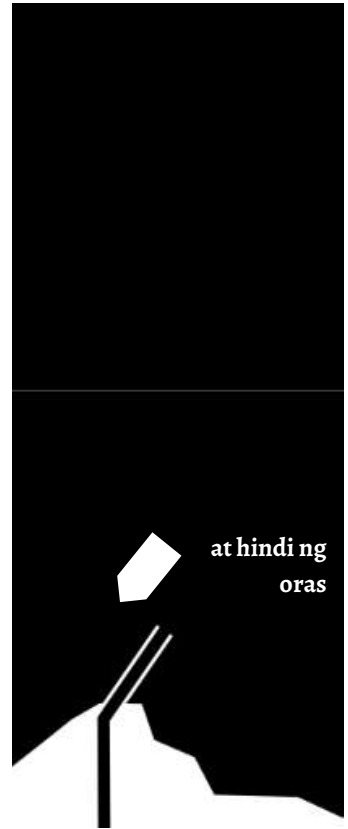
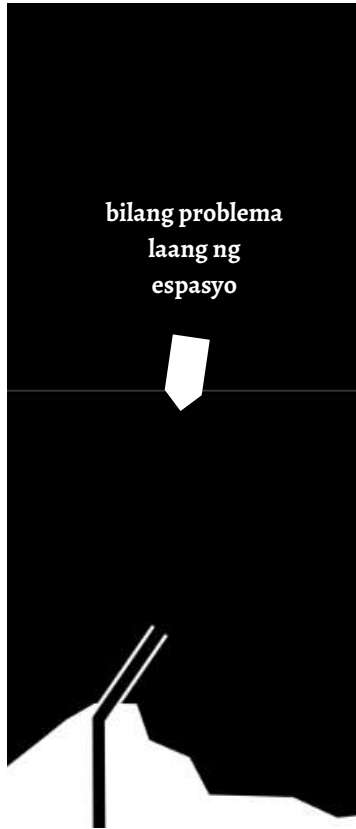
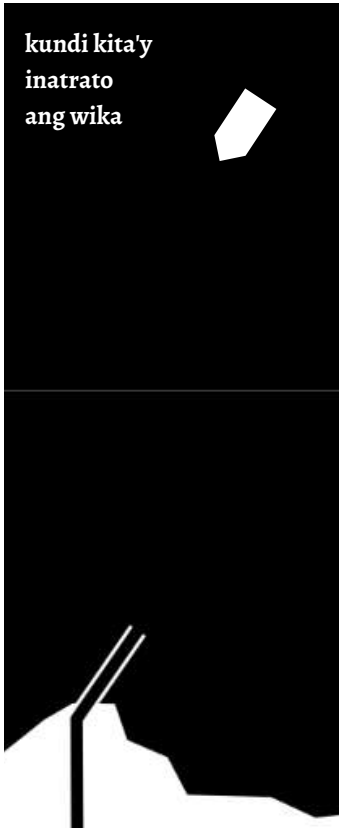
Marindukanon

Experimental

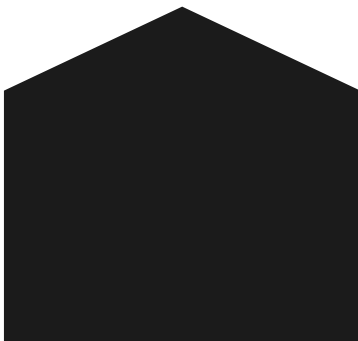
REX NEPOMUCENO

Si Rex Nepomuceno ay katuwang na propesor sa Departamento ng Komunikasyong Pasalita at Sining Panteatro sa Unibersidad ng Pilipinas, Diliman. Nagtapos siya ng MA sa Malikhaing Pagsulat sa parehong unibersidad at nagtuturo ng mga kurso sa komunikasyon at pampublikong pananalita. Ang kaniyang pananaliksik at malikhaing gawa ay umiinog sa mga larangan ng retorika, espasyo, at eksperimental na pagsusulat. Siya ang awtor ng koleksiyong *Apolohiya sa Imbensiyon ng Isang Isla* (Aklat Ulagad 2022) at ng dulang *Getsemani*" (2021).

TEKTONIK

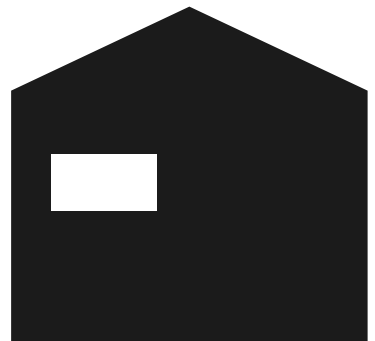
naganunong sa
isang kasalukuyan

inaaninaw ang
pagkakawatak-watak
ng mga salita

naga-erguhan
kung paano ito
atawirin

nananaginip ng
pagkibo

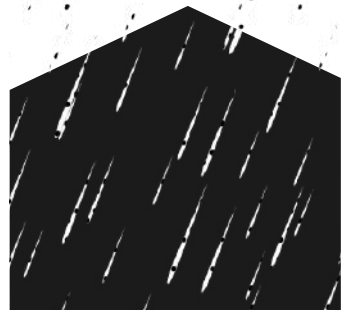
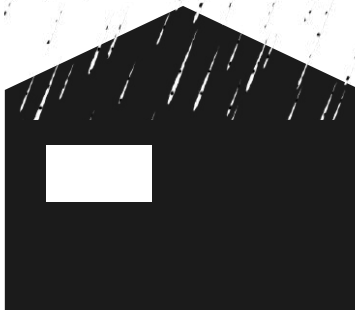
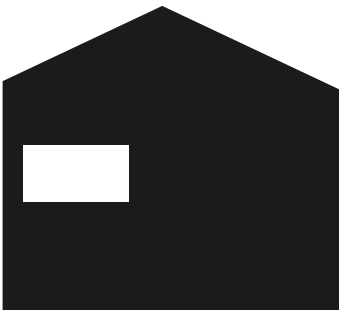

sa isang nakakandang
yugto

pero naga-asik-asik
sa isang lugar

'di laang dahil sa
katangian ng heograpiya

kundi sa galaw
ng ulap

((alalahaning ang tunog ay hindi maaaring maglakbay sa loob ng bakyum))

ang mawala sa lugar ay

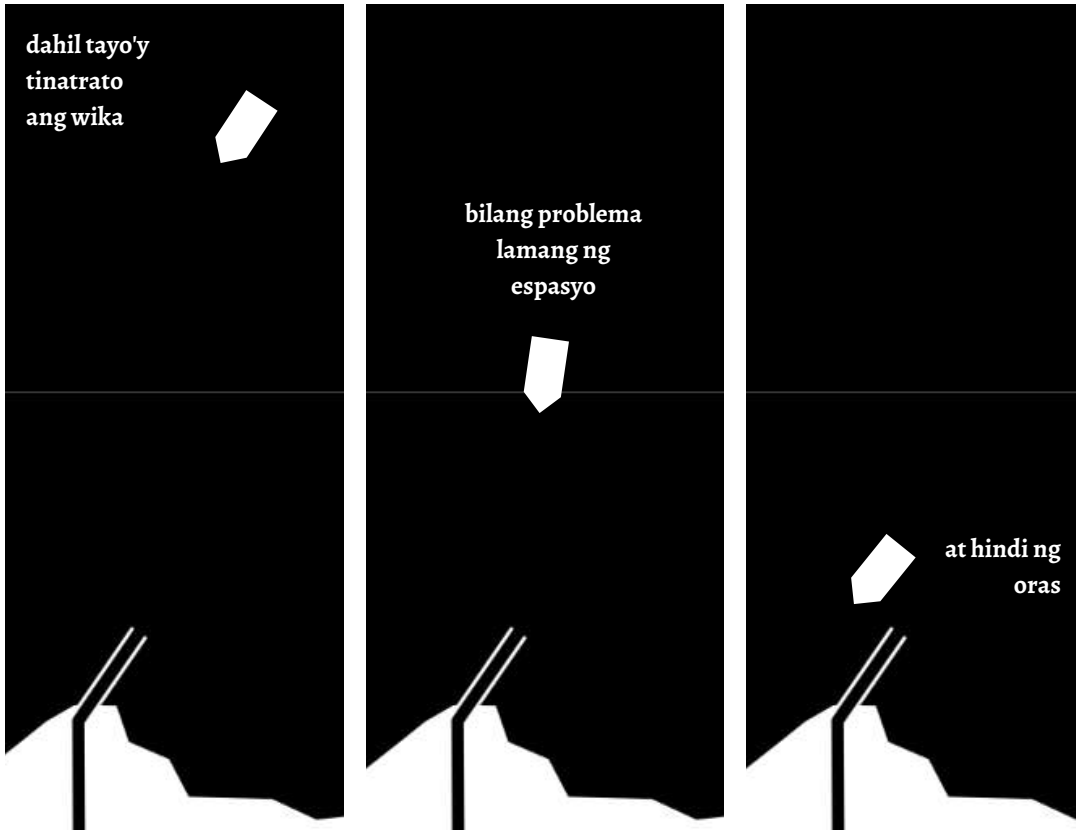
ang mawala sa sandali

ay ang makita ang ngayon

nang mata sa mata

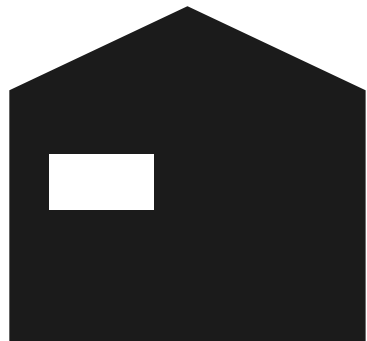
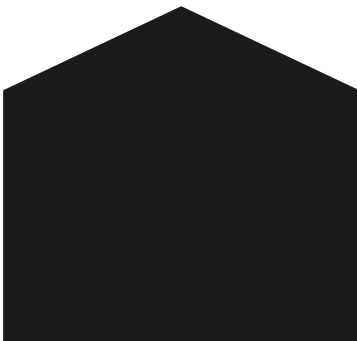
TEKTONIK

tumititig sa
isang kasalukuyan

inaaninaw ang
pagkakawatak-watak
ng mga salita

nag-uumpukan sa
kung papaano ito
tatawirin

nananaginip ng
pagkibo

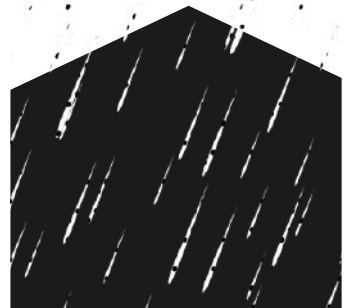
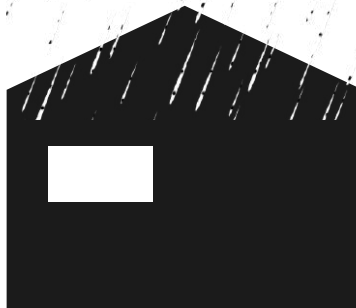
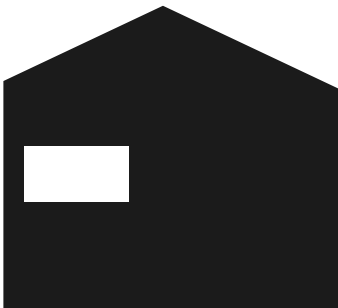

sa isang nakakandang
yugto

pero umaambon
sa isang lugar

'di lamang dahil sa
katangian ng heograpiya

kundi sa galaw
ng ulap

((alalahaning ang tunog ay hindi maaaring maglakbay sa loob ng bakyum))

ang mawala sa lugar ay

ang mawala sa sandali

ay ang makita ang ngayon

nang mata sa mata

Inaanyayahan ang lahat na magsumite ng kanilang kontribusyon para sa *AGOS: Refereed Journal ng Malikhaing Akdang Pampanitikan Tomo 4, 2023*.

Ang Agos ay ang kauna-unahang refereed journal na monolingwal sa Filipino para sa Malikhaing Akdang Pampanitikan ng Sentro ng Wikang Filipino–UP Diliman. Isinusulong ng journal na ito na paunlarin at palawakin ang iba’t ibang pamamaraan ng pagsusulat sa wikang Filipino at pag-ambag sa lawas ng panitikang Filipino. Layunin nito na tipunin ang mga malikhaing akda na tumatalakay, umuunawa, sumusuri at dumidiskurso tungkol sa iba’t ibang antas ng karanasan at pagpapakaran ng mamamayang Filipino at ang ugnayan ng indibidwal sa kaniyang kaligiran, lipunan, at bayan.

1. Para sa malikhaing akdang isusumite, kailangang orihinal at hindi pa nailalathala o naisumite para sa konsiderasyon sa ibang publikasyon, elektroniko man o limbag na anyo. May pormularyo na kinakailangang sagutan na nagpapahayag na ang isinumiteng akda ay hindi pa nailalathala sa anumang publikasyon at makukuha ang nasabing pormularyo sa link na ito: <https://docs.google.com/.../1-oAPgOLLC7l7pJN1tgWk.../edit...> o sa link na ito: <https://drive.google.com/.../12K3uaxjsLtSe7T6HdFV.../view...>
2. Maaaring magsumite alinman sa mga sumusunod: limang (5) tula, isang (1) maikling kuwento, isang (1) sanaysay, isang (1) dulang may isang yugto, tatlong (3) dagli, isang (1) komiks, o isang (1) eksperimental/hybrid na akda.

3. Inaasahan na naka-encode o komputerisado, doble-espasyo, gumagamit ng font na Times New Roman na may laking 12 puntos.
4. Isumite ang akda at pormularyo ng awtor bilang lakip ng email sa *agos.swf.upd@up.edu.ph*. Maaaring lakipan ng biswal na materyal (may kulay o black and white) gaya ng orihinal na larawan, ilustrasyon, at iba pa. Ilagay ang angkop na caption sa hiwalay na papel.
5. Ilakip din ang maikling tala tungkol sa sarili (o bionote) na naglalaman ng kasalukuyang posisyon, institusyong kinabibilangan, espesyalisasyon, mga pinakabagong publikasyon, pananaliksik at iba pang mahahalagang impormasyon.
6. Sa pagsusumite gamit ang email, gamitin ang format na ito bilang SUBJECT LINE: APELYIDO-GENRE-AGOS2023. Halimbawa: CRUZ-TULA-AGOS2023.
7. Ang huling araw ng pagsusumite ay sa 31 Agosto 2023.

Para sa mga tanong o paglilinaw, maaaring mag-email sa Lupon ng mga Editor sa *agos.swf.upd@up.edu.ph*. Para sa karagdagang impormasyon, maaaring tumawag sa Tel. Blg. 8981-8500 lokal 4583/4584/4585.

Pamantayan sa Pagpili ng mga Akda para sa agos

1. May tiyak na ambag sa malikhaing pagsulat at panitikan ng Pilipinas. (25%)
 - May natatanging estilo, pamamaraan, at moda ng artikulasyon na ginamit sa akda.
 - Nagbibigay ng bagong pananaw o direksiyon sa mga larangan ng malikhaing pagsulat at panitikan.
 - Umaangkop o tumutugon sa nagbabagong anyo o kalagayan ng panitikan bilang produktong pangkultura sa kasalukuyang panahon at sa hinaharap.
2. May tiyak na ambag sa pagpapayabong ng wikang Filipino bilang wika ng malikhaing pagsulat at produksiyong pampanitikan sa Pilipinas. (25%)
 - Maayos, mahusay, at makabuluhang gamit ng wika sa malikhaing pagsusulat at produksiyong pampanitikan.
 - Maayos na nailalahad ang paksa at nilalaman sa pamamagitan ng malaya, masining, mahusay, at malikhaing paraan ng pagsusulat gamit ang wikang Filipino at iba pang mga taal na wika sa Pilipinas.

3. Makabuluhan at napapanahon ang mga tema o paksain. (25%)

- Mahusay at matalas na natatalakay ang mga isyu, tema, at paksa na makabuluhan sa kasalukuyan.
- Naiuugnay o nailulugar ang kasalukuyang mga paksa sa isang panlipunan, pangkasaysayan, at pangkulturang kontinuum.
- Nagbubukas o naghahawan ng landas para sa kritikal na pagdidiskurso ng mga mahahalagang usapin sa lipunan.

4. Nadadalumat at napag-uugnay ang personal, pangkultura, at panlipunang kaligiran. (25%)

- Nailulugar ang mga karanasan at usapin bilang bahagi ng mas malaking danas ng lipunan at bayan.
- Nag-aambag sa pagtataguyod ng makabayan, makatao, at makatarungang kultura, at pambansang identidad.

Laging napapanahon ang paglikha ng mga malikhaing akdang nagmula sa iba't ibang wika ng Pilipinas. Sa isyung ito, mababasa ang mga dagli sa wikang Bikolnon at Waray, mga tula sa Bikolnon, daniw, siday, binalaybay, balak at ambahan, mga orisipon, sugilanon at mga maikling kuwentong Aklanon. May sanaysay sa Kinaray-a at Eksperimental na akda sa Marindukanon. Kahanga-hanga na ang mga may-akda ang siya ring tagasalin sa Filipino ng kanilang mga malikhaing akda.

Makikita sa mga akda ang pag-angkin ng mga awtor sa kanilang identidad at danas sa panahong uhaw sa katotohanan at kaginhawaan ang nakararami. Narito ang mga akdang bumabagtas sa pagitan ng lungkot at ligaya, sa pagdurusa't hustisya, at sa katiwalian at katarungan.

May hatid na hapis ang mga akdang narito ngunit mayroon din namang silay ng liwanag. Hindi kataka-taka dahil isinilang ang mga akdang ito sa panahon pagkatapos ng pandemya, ipinagbuntis sa panahon ng sakuna at pithaya.